ריטובה

ספר זכרון

ספר ריטובה

גלעד לזכר עיירתנו

למען ידעו דור אחרון,
בנים יולדו, יקמו ויספרו לבניהם...
(תהלים ע"ח, ו')

העורך: אלתר לויטה

הוצא על־ידי ארגון יוצאי ריטובה בישראל ובתפוצות

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2026

כל הזכויות שמורות

דפוס „ניאוגרפיקה", רח' הנגב 7 ת"א, טל. 31849

מצבת זכרון לקהילתנו

לוח שיש וחרות עליו „לזכר עולם לקדושי קהילת ריטובה" (ריטעווע), במרתף השואה על הר ציון אשר בירושלים. חורשת עצים ביער הקדושים. וגבעת עפר ביער גירולי, אשר בליטא. אלה הם שלשת גלי־העד היחידים, שעתידים להזכיר לנו, לבנינו ולדורות אחרינו, את צור מחצבתנו, את שורש יניקתנו, את יקר תפארת משפחותינו ואת חרדת אסוננו.

מקץ שנים של לבטים הגענו להוצאת ספר עיירתנו. חלום ומשאלה נתגשמו והיו לעובדה קיימת.

בספר ריטובה, ניתן מושג והמחשה, למגילת חייה ואבדנה של קהילה יהודית מפוארת, שהיא גם בית אבותינו ושורש גידולנו.

ימים על ימים קינן בלבנו הרצון להציב יד ושם לעיר מולדתנו, עד שפרטים רבים קרמו עור וגידים והחיו את השם ריטובה, בדמות של ספר זכרון, נר תמיד, אשר יאציל מאורו על כל בית, בו מתגוררים יוצאי עיירותינו, נר תמיד וזכרון להורינו, אחינו ואחיותינו אשר ניספו.

בספר ריטובה אנו מגוללים כל תולדות קהילה קדושה של יהודים תמימים וישרים. עדה רצופה אהבה, צמאת דעת ומלאת תום ויראת אלקים. כל פרשת היאבקות עילאית בצל החיים ובשחור המוות היתה נשכחת, אילולא נרשמו ונכתבו קורותיה.

כי מי ימלל גבורת יקירינו, ומי ישמיע תהילת טוהר חייהם, אם לא אנחנו, שרידי העיירה בישראל ובתפוצות.

והלא אף במותם, חיים עדיין יקירינו בלבותינו, בתום מעשיהם, בעוז סבלותיהם, בטוהר נפשותיהם.

הייתכן, שפרקי הוד וגבורה, של בני משפחותינו ייטחו מזכרנו ומזכרון דורות?

הייתכן, שעלילות קדושים וטהורים, כזוהר הרקיע מאירים ומזהירים, לא יעלו על לבותינו?

— ומי יוכל לגדל ולקדש את שמם ואת זכרם של קדושי ריטובה, אם לא אנחנו, בניהם ואחיהם.

על כן תבורך היזמה להוצאת מגילת אש זו.

תחזקנה הידים אשר עמלו ללקט ולקבץ לתוך ספר זה, כל פרט, כל תעודה כל זכר, כל עובדה וכל תמונה. ויבורכו כל המשתתפים והפעילים אשר טרחו בהוצאת ספר זכרון זה.

במיוחד יעמוד על הברכה העורך הנעלה, המורה־המחנך הותיק מר אלתר לויטה, שעם היותו יליד, מחנך ועסקן בעיירתנו, הרי תוך כדי איסוף, עלעול, כתיבה, סגנון ועריכה, של דפי מגילת זכרון זו, העביר את עצמו, את רוחו ואת כולו לריטובה, והשקיע את כל לבו, ואת כל נפשו במעמקי ההוי, הסבל והתלאה של יקירינו שם.

ישמשו, איפוא, דפי זכרון אלה, שנמלאו בדם כותביהם, פרחי נוי על קברותיהם השוממים בגירולי.

יהא בהפעת ספר ריטובה, משום קיום הנדר „לזכור ולא לשכוח — את אשר עשה לך עמלק", ויהא בגילוי ופרסום פרקי גבורה וקדושה אלה, משום מצבת זכרון־נצח לכל בני ריטובה, הנאהבים והנעימים, שבחייהם ובמותם לא נפרדו.

ארגון יוצאי ריטובה בישראל ובתפוצות

ישראל, חודש אלול תשל"ה

דבר המערכת

ארגון יוצאי ריטובה בישראל ובתפוצות, הגה רעיון הוצאת ספר זכרון לקהילתנו.

הרעיון קרם עור וגידים.

כמו בכל עבודה ציבורית, לאושרנו ולמזלנו, נמצאו בקרב בני עירנו כאלה אשר בהחלטתם הנחושה, נתנו יד ועזר למלאכה קשה זו.

שלמי תודה נתונה לכל בני עירנו, שלא חסכו מזמנם, ועשו לילות כימים באיסוף החומר, כדי למצות ולהקיף את הנושאים שישקפו את קורות עירנו בכל שטחי חייה.

כתבנו כפי שיכולנו. סיפרנו את אשר זכרנו. הנצחנו בדפי הספר, כל מה שקדוש ויקר לנו.

ריטובה כולה גלומה בספר: רחובותיה, בתיה, יהודיה, בית־המדרש, בית־הספר, רבנים ואישי רוח. כל מה שהיה ואיננו עוד.

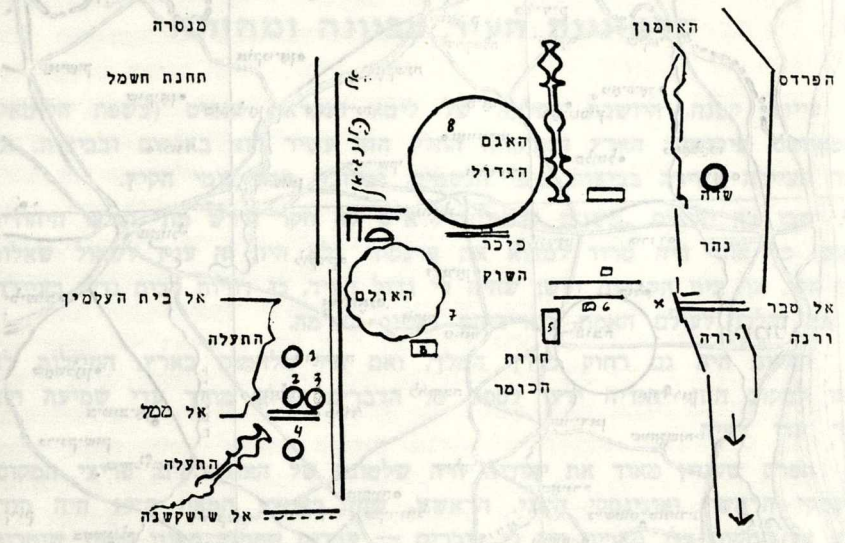
לא נעלם מאתנו, כי ישנם ליקויים. אבל, יודעים אנו, כי עשינו כמיטב יכולתנו, מתוך הכרת החובה הקדושה שנטלנו על עצמנו.

יהא ספר זה מונח על שולחנו של כל אחד מאתנו. נזין עינינו בדמות דיוקנם הטהורה של בני עירנו. צילומי מוסדות בית הכנסת, הסתדרויות ובתי־הספר.

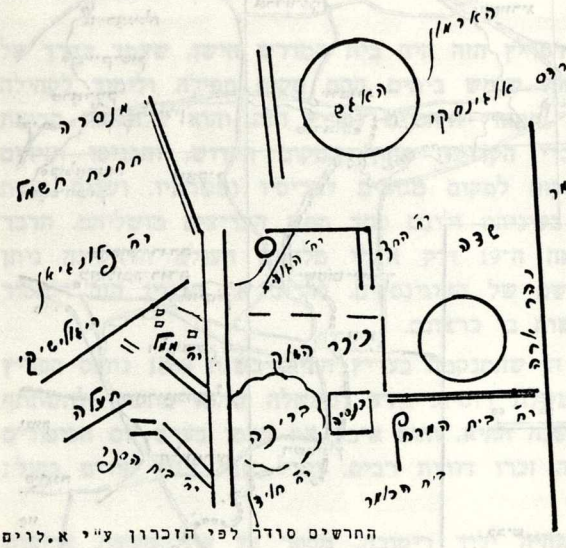
נקרא בו על מאבק חיים מתמיד, על מלחמת קיום נואשת, שלא הסיחו את הדעת מחיי עולם, מעסקי ציבור, מחינוך ילדים, מכמיהה לימות המשיח, לחיי עם בריאים ולעולם שכולו טוב.

כל בני עירנו שידפדפו ויעיינו בספר זכרון זה, ימצאו ויראו בו אספקלריה נאמנה של החיים שתססו בהן. במשך דורות על כל שלל הצבעים והגוונים שבהווי יהודי.

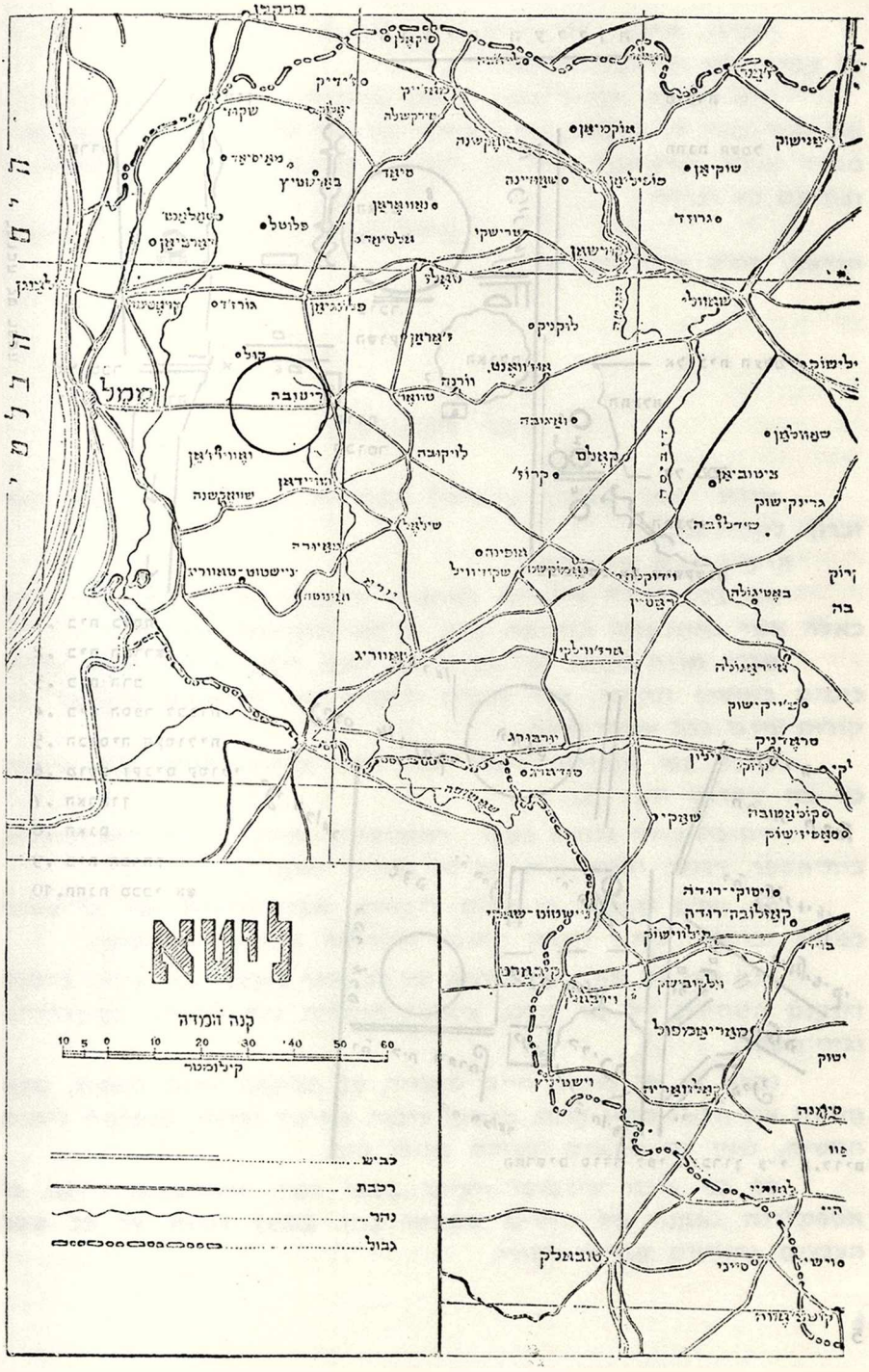
תרשים העיירה.

1. בית כנסת
2. בית המדרש
3. בית הרב
4. בית הספר לבנות
5. הכנסיה הקטולית
6. מושב זקנים קטולי
7. הארמון
8. האגם
9. בית הסרוזן
10. תחנת מכבי אש

התרשים סודר לפי הזכרון ע"י א.לוים

לוטא
קנה המידה
10 5 0 10 20 30 40 50 60
קילומטר
כביש
רכבת
נהר
גבול

אלתר לויטה

קדמוניות העיר, צביונה ומהותה

עיירה קטנה, היושבת בחלקה של ליטא הנקראת זאמוט (בשפת הליטאים ריאטאוואס, פירושה: הארץ הנמוכה). החלק הזה עשיר הוא באגמים ובביצות, וכן היתה העיירה עשירה בביצות בימי הגשמים, ומרובת אבק בימי הקיץ.

ישבו בה יהודים „משנים קדמוניות", איש לא חקר ודרש מתי הגיעו היהודים למקום. כל אחד היה טרוד למצוא את פרנסתו, ולא היה זה ענין לשאול שאלות מעין אלו. אף בית הקברות הישן שהיה די גדול העיד, כי דורות רבים גדלו בעיירה, חיו בה והלכו לעולם האמת, ושרידיהם נטמנו באדמה.

המקום היה גם רחוק מדרך המלך, ואם היו מלחמות בארץ, החיילות לא הגיעו למקום הזה. יהודיה ידעו לספר על הדברים האלה מתוך עדי שמיעה ולא מתוך עדי ראיה.

הפרק שעניין מאוד את יהודיה היה שלטונם של האוגינסקים, פריצי המקום. אוגינסקי הראשון ואוגינסקי השני. הראשון, שחי באמצע המאה ה־19 היה רודן ושלט על המקום כלי מצרים היו לו איכרים — עבדים שפחדו מפניו ומפני שוטריו, וגם היהודים היושבים בריטובה. עיר „בירתו", פחדו מפניו ולא העזו לעבור על פקודותיו.

עד נאמן לעריצותו של הפריץ הזה היה בית המדרש הישן, שעמד בדרך אל בית המדרש החדש. הבניין הזה שימש בימים ההם מקום תפילה ולימוד לקהילה היהודית של העיירה. אך פעם „חטאו" היהודים לפריץ הזה, והוא שלח את קבוצת משחיתיו, והם הוציאו את דברי הקדושה מתוך המקום הקדוש, והכניסו חזירים לתוכו. אחרי כך הפך את המקום למקום מגורים לאריסיו ומשרתיו. ושנים רבות ראו היהודים את הבניין הזה בעיניהם וליבם פחד מפני העריצים מושליהם. הדבר קרה בשנות הששים של המאה ה־19 ורק אחרי מלחמת העולם הראשונה ניתן צו מהגראף זלוצקי, שהיה יורשם של האוגינסקים, להרוס את הבניין הזה ולמסור את המגרש ליהודי העיירה לעשות בו כרצונם.

אך היהודים ראו את יד ה' שהתנקמה בעריץ ההוא. בשנת 1869 נתפס הפריץ הזה על חטאו שחטא כנגד ממשלת רוסיה. נודע לממשלה שהוא מתכונן להשתתף במרד של הפולנים שהתחולל בשנה ההיא, והוא איבד את עצמו בערב יום הכיפורים של השנה ההיא. את היום הזה זכרו דורות רבים, ובכל שנה חגגו פורים כפול: מפלת המן ומפלת אוגינסקי.

פרופסור ג. זליקוביץ, שהיה יליד ריטובה, מספר על עוד מעשה עריצות של אוגינסקי הראשון: ביום שבת אחד, ישבו יהודי העיירה בבית המדרש ולמדו תורה, כמנהגם בכל שבוע. פתאום בא יהודי אחד מבוהל לבית המדרש וסיפר לקהל כי הפריץ שלח את „מחבליו" לחרוש את בית הקברות הישן. היהודים הזדעזעו

לשמע הדבר הזה ולא ידעו מה לעשות, ואמנם לא היתה להם ברירה אלא לקבל עליהם את הדין, כי הפריץ הוא היה העושה ב„ממלכתו" כרצונו.

הפרופסור הזה מספר בסיפרו „מין שטעטאלע ריטעווע" על יופיה של העיירה ועל הכביש הנהדר שסלל הפריץ לעבר גבול פרוסיה. היתה, כנראה, תוכניתו של אוגינסקי להיות קשור עם העיר ממל ועם הים הבלטי למען יוכל להשיג נשק למרד שהתכוננו למרוד בצאר הרוסי.

אך הממשלה הרוסית, שדיכאה את המרד, ראתה בעין רעה את התכנית הזאת. היא רצתה שהביצות תשמשנה מגן על רוסיה, ולא דאגה לתיקוני הכביש. לאט לאט נהרס קו התחבורה עם המערב, ובראשית המאה העשרים היו הדרכים למעבר משובשות עד כי קשה היה לעבור בהן.

בנו של אוגינסקי הראשון, — אוגינסקי השני, — גם הוא שלט על המקום ביד חזקה, אך לעריצותו של אביו לא הגיע. הוא נתן רשות ליהודים לבנות בית־מדרש חדש, שהיה כעין אגף לבית הכנסת הקיים. בית הכנסת היה מקום תפילה, ובית המדרש שימש גם למקום תפילה וגם למקום לימוד. בבית המדרש מצאו להם מקום מנוחה ושינה אורחים נכבדים שבאו לעיירה ולא יכלו לשלם בעד לינה באכסניה.

אף על פי שלא נמצא סופר שיכתוב את דברי ימי העיירה, ידעו אנשים לספר על כמה דברים שהתרחשו בה במאה ה־19. בראש וראשונה הרבו לספר על ימי „הבהלה". כאשר יצא החוק ברוסיה שגם היהודים חייבים לשרת בצבא, ורק אנשים נשואים פטורים מהחובה הזאת, התחכמו היהודים והשיאו את בניהם ובנותיהם בגיל רך. כך ספרו, מעשה באבא צעיר, שהוליד בן והתבייש להשתתף בשמחת ברית מילה של בנו.

כן דיברו בעיירה על ימי החוטפים, אלה באו אל בתי היהודים וחטפו ילדים רבים לשרת בצבא הרוסי, הילדים המסכנים נשלחו לארץ רחוקה להתחנך בבתי איכרים, ובהגיעם לגיל בגרות נמסרו למפקדי הצבא לאמן אותם להיות חיילים. בראשית המאה העשרים עוד היו בחיים כמה מחיילי ניקולאי הראשון, שידעו לספר על סבלם ועל עינויהם במשך 25 שנים שנעדרו מבתיהם. מפעם לפעם פקדו מגפות את העיירה, ביחוד פעל מלאך המוות בין התינוקות. ואמנם לא היה בית בעיירה שלא מתו 2 או 3 תינוקות.

ההורים השכולים ראו במות הילדים את יד ה', שענש אותם על חטא של מישהו בעיירה, וחובת האנשים היתה לגלות מיהו החוטא, כי רק בגילויו, האמינו — תיעצר המגפה. ומעשה שהיה, שפרצה מגפה בין התינוקות ונמצא גם החוטא, אמרו עליו שהוא מתעלס עם אשה אחת שבעלה הלך למדינת הים. כמובן שהאנשים התאספו כולם ורצו להוציא את החוטא במשפט „לינטש", אך הרב בעצמו הציל את הרשע; ימים אחדים הסתיר אותו בביתו, עד יעבור זעם.

נמצא גם יהודי אחד שהיה קרוב לפריסטאב (ראש המשטרה של העיירה), שהלך אל המשטרה וסיפר על הנעשה בעיירה, והפריסטאב בכבודו ובעצמו בא אל בית הכנסת והזהיר את האנשים כי ישלח לסיביר את כל מי שישלח ידו בחוטא.

דברי הפריסטאב עשו רושם, והיהודים פחדו להוציא את משפטם אל הפועל. במקרה דומה פרצה מגפה והאנשים חקרו לסיבת המגפה, עד שהחליטו שהמתים באים להתנקם בחיים, היהודים בעיירה החליטו לגדוע את העצים בבית הקברות הישן ולבנות במקומם בית כנסת, ולכן פרצה המגפה.

ואמנם, אך חדלו לגדוע את העצים והמגפה נעצרה, נמצאו גם יהודים משכילים שראו את המגפות כתוצאה מתנאי התברואה הגרועים ששררו בעיירה, המשכילים האלה נחשבו לאפיקורסים ממש, וכל מי שהיתה יראת ה' בליבו התרחק מהרשעים האלה.

כן ידעו אנשים לספר על ימי הרעב בארץ. הארץ לא נתנה את יבולה, ותנאי התחבורה היו קשים מאוד ואי־אפשר היה להביא בר מהארצות הרחוקות, והאנשים רעבו ממש ללחם, ואם נמצא איש שבא לקנות „בייגל" (כעך) שאלו אותו: מי חולה בביתך?

הבתים בעיירה במאה ה־19 נבנו כולם לפי סטנדרט מיוחד, כל בנין היה בן שתי דירות, שפרוזדור ארוך מבדיל ביניהן. בלב הפרוזדור היה מקום משותף לבשל בו, לכבס וכיו"ב. וארובה פתוחה בו לעשן, בדירות היו בית מסיקים אש עשן דרך צינורות אל הארובה הראשית, כך לא ידע איש באיזה בית מסיקים אש ובאיזה בית יושבים האנשים בקור, כאשר נתרבו המשפחות, חילקו את כל בית ל־4 דירות וגם הוסיפו חדרים לאכסן בהם את בניהם שהתחתנו ואת בנותיהם שהיו לנשים.

זלמן ליב לויטה, אלתר לויטה, מורי בית הספר.

העיירה לא יכלה להתרחב מפני גזירת הצאר אלכסנדר השלישי, שאסר על היהודים לגור מחוץ לעיירה. בלב העיירה היה כיכר השוק שמסביב לו כמה בתי חומה, להבדיל משאר בתי העיירה שהיו כולם של עץ. בחומות האלה היו גם החנויות שבהן השתדלו היהודים למצוא את פרנסתם הדלה.

מקרה חשוב מאוד קרה בראשית המאה ה־20. הפריץ אוגינסקי החליט להתקין מאור חשמלי בארמונו ובחוצות העיירה. כך היתה ריטובה העיירה הראשונה בליטא שקיבלה מאור חשמלי, עוד לפני שהיה מאור כזה בקובנה. היהודים התפלאו מאוד על הנס הגדול הזה וניצלו את המאור החדש ללימוד התורה בבית המדרש, ולא היו תלויים עוד בחסדו של השמש שחילק את הנרות ביד קמוצה.

ואמנם הרבו היהודים ללמוד תורה בימים ההם. בכל בוקר, אחר תפילת שחרית, ישבו יהודים ולמדו פרק במשניות או בספר „משנה ברורה". בערב אחרי תפילת מעריב, למדו דף בתלמוד, ואלה שלא הגיעו לדרגה של לימוד גמרא, ישבו בין „מנחה למעריב" והקשיבו לשיעור בפרשת השבוע.

ביחוד רבה היתה התנועה בבית המדרש בשבתות, ביום שהיה כולו קודש לה'. היהודים נהנו משינה שאחרי הסעודה, ולפני מנחה התאספו בבית המדרש, מי לשיעור בגמרא, ומי לשיעור במשנה, וכמה מהם לפרק באגדה, בין מנחה למעריב תפסו יהודי התהלים את המקום. לומדי התורה נשתתקו מפני החרשך שמילא את הבית, והקהל ענה אחרי כל פסוק ופסוק שנאמר בפי הקורא, בשם „ברוך המורד", הוא היה מתמרד וממשיך באמירת התהילים לפני הקהל גם אחרי שהשמש פקד עליו להפסיק, כי זמן תפילת מעריב הגיע. הוא היה ממשיך בקריאתו עד שהקהל נתעייף, וקולם הלך הלוך וחלש והוא נשאר יחידי במערכה.

אז היה גם הוא מפסיק קריאתו ותפילת מעריב החלה בקול ניגון עצוב: „והוא רחום יכפר, ולא ישחית", יכפר נא ה' וישלח שבוע טוב ופרנסה טובה.

קשה מאוד היה למצוא פרנסה. העיירה היתה מלאה חנויות קטנות, והחנוונים חיכו ליום השוק שבו היו האיכרים מביאים את תוצרתם למכירה, ובכסף שקיבלו תמורת סחורתם פנו אל החנויות לקנות את צרכיהם. עומדים היו החנוונים בפתח חנויותיהם וקוראים אל האיכרים: אלי תבוא, אלי תבוא ותקנה מציאות.

בין היהודים היו גם בעלי מלאכה: סנדלרים וחייטים שעבדו מאור הבוקר עד שעה מאוחרת בלילה כדי לפרנס את משפחתם. כמה מהם היו רוכלים המבקרים בכפרים וקונים מן האיכרים את תוצרתם ומוכרים אותה לסוחרים שבעיירה. אלה הרוכלים ראו משפחתם רק בשבתות ובחגים, ובמשך ימי החול היו ישנים בכפרים בבתי האיכרים. כמובן שלא היתה להם הזדמנות לשמוע דברי תורה בימי החול, וגם בשבתות היו עייפים ונרדמים על יד השולחן שעל ידו למדו תורה. רוכלים אלה נשארו „עמי הארץ" שבין היהודים, רחוקים מתורה ומיראת שמים.

התנועה הציונית, שראשיתה היתה „חיבת ציון". נתנה את הדה גם בעיירה הזאת. נמצאו בעיירה אנשים אחדים שהחלו למכור את השקל הציוני ואת בולי הקרן הקיימת לישראל. הקהל הביט עליהם כמו על „אפיקורסים", הרוצים לדחות את רגלי השכינה, ולקרב את הקץ. הם האמינו בכל ליבם שהמשיח יבוא, אף על פי

שהוא מתמהמה, ואסור היה בעיניהם לשנות את דרכי ה', שהחליט, כי עם ישראל צריך להיות בגולה, עד שהוא, בכבודו ובעצמו יביא גאולה שלמה.

כאשר נודע בעיירה כי ד"ר הרצל מת, ניסו הציונים לאמר אחריו קדיש בבית הכנסת, אך הקהל הקים רעש גדול, וקול הציונים לא נשמע.

מלחמת רוסיה עם יפן זעועה קצת את הקהל; כמה מן היהודים נקראו לצבא ונשלחו למרחקים להילחם על אויב שלא ידעו אותו ולא שמעו עליו. אך המלחמה נגמרה מהר, והאנשים שבו אל משפחותיהם בשלום.

המרד ברוסיה נגד שלטון הצאר בראשית המאה לא מצא בעיירה אלא יחידי סגולה, שחלמו על תשועה שתבוא לאנשים על ידי המהפכה. לא היו בעיירה בתי־חרושת ופועלים, ואלה שנספחו אל התנועה היו רובם ככולם בעלי מלאכה שקיוו שהמהפכה תביא שינויים בקהילה, והם לא יופלו לרעה בבית הכנסת ובאסיפות הקהל.

גם תנועת השכלה לא מצאה לה כר נרחב לפעולותיה. היהודים של העיירה ידעו שהבנים צריכים ללמוד בחדר בשיטה שלמדו אבותיהם ואבות אבותיהם, ואין להפוך אותם לגויים, חס ושלום. אנשים אחדים, ביחוד אלה שנתפסו לתנועה הציונית, ראו את חובתם להביא להם מורה שיפתח „חדר מתוקן", אך מעטים היו האנשים

שעורי ערב, כיתה I ו II, ריטובה תרע"ט, 1919. דבורה לויטה, רחל פרידמן, חנה מילר, מנוחה סגל, מיטה זינגר, אלטה גרוס, אסתר שפירא, מלכה גניס, פנינה פלוקסט, רחל לאה פלדמן, חיה אברבוך, פיינה רוזה שפירא, שרה גיטל רבינוביץ, חיה זינגר, צבורה פריסמן, מרים לויטה, הירשוביץ, תמר זקס, גיטה זקס, בילה מילר, צירה וורקול, צירה ניגוביץ, שנקה גולדברג, פייגה בבוש.

שהסכימו שבניהם יבטלו מלימוד התורה ויקבעו שעות גם ללימודי חול. כמה מהבנות נשלחו אל בית הספר הרוסי למתחילים שבו למדו ראשית ידיעה בקריאה ובחשבון, אך הבנים הסתפקו בלימודי הקודש, ופעמיים בשבוע היו מבקרים אצל מורה פרטי ללמוד אצלו לקרוא רוסית (מבלי להבין מה שהם קוראים) ולכתוב כתובת ברוסית או באותיות לטיניות.

פחד גדול נפל על יהודי העיירה כאשר הגיעה לאוזניהם השמועה על הפוגרומים שהתחוללו בערים הגדולות ברוסיה. גם הליטאים שכניהם שמעו על הפרעות האלה ורצו להתנפל על היהודים ולקחת מהם את רכושם, אך רצונם הגדול לחבל ביהודים לא התגשם. הם אמנם הרימו אגרוף בראותם יהודי הולך ברחוב, אך לידי מעשים לא באו. הפריסטאב הרוסי בא לעזרת היהודים, לאחר שקיבל מנה יפה מהשתדלנים של היהודים, ולא נתן לקהל להתפרע. השתדלנים האלה עמדו ליהודים בכל עת צרה וידעו איך לקנות את לב ראש המשטרה לטובת היהודים.

כל עיירה בליטא נפקדה על ידי שריפה, רוב הבתים היו בנויים מעץ, מכוסים רעפי עץ, ובבוא הקיץ החם, די היה בגיץ של אש שפגע באחד הבתים, ואת השאר עשה הרוח, שליבה את האש, ועמל דורות היה עולה יום אחד כליל השמימה. לא כן ריטובה, היא ידעה לעמוד בפני פגע שכזה ימים רבים. הפריץ של העיירה יסד גדוד של מכבי אש, ובבוא יום פקודה, היו נקהלים מהרה ומכבים את השריפה. אך בשנת 1911, יצא הכורת גם על ריטובה. שבועות רבים לא ירד גשם, ובערב תשעה באב, יום המוכן תמיד לפורענות, פרצה שריפה באחד היערות של הפריץ. כמובן שכל גדוד המכבים נשלח היערה לכבות את השריפה, בינתיים פרצה שריפה בעיירה ולא היה מי שיכבה אותה. האש אחזה מהר בחלק גדול של העיירה והבתים עלו באש. בלילה ההוא ידעו והרגישו יהודי ריטובה מה זה חורבן. הם שכבו בשדה על הצרורות שהצילו מבתיהם, וראו בעיניהם את האש אוכלת כל חלקה טובה שבעיר ואין מי שיציל. בבוקר, בלכתם בין החורבות העשנות, ראו בעיניהם ממש את חורבן ירושלים שעליו בכו שנים רבות, כעת נוסף עוד חורבן עליהם, חורבן משפחות שנשארו ללא קורת גג לראשם.

משפט בילים — רושם מדכא עשה משפט בילים על יהודי העיירה. כל יהודי נקרא בשם „בילים", ושונאי ישראל רצו להתנקם ביהודים השותים דם נוצרים. אך גס גדול קרה, בילים יצא זכאי במשפט, והיהודים נשמו לרווחה.

בימי מלחמת העולם הראשונה — שטפו להם החיים במסלול רגיל, והיהודים בה לא שאפו לשנות את דרך חייהם. נמצאו אמנם אנשים שהחליטו לצאת למרחקים בכדי להיטיב את מצבם החומרי, נודע ליהודי ריטובה, כי ישנן ארצות בעולם שהפרנסה מצויה שם בשפע, ורבים יצאו בגולה, ביחוד נמשך ליבם לאפריקה הדרומית, ששם עפרותיה זהב, וצריך רק להגיע שמה ולאסוף והב כמה שירצה הלב. כוונתם היתה לחסוך כמה מאות לירות שטרלינג ולתזור הביתה להיות „בעל בעמיו", המהגרים האלה התאכזבו מהר בבואם אל ארץ הזהב. הם אמנם חסכו כספים, אך החסכונות היו „חסכונות הקיבה". הם הרעיבו ממש את עצמם ואספו פרוטות עד שנמצא בכיסם סכום של מאות אחדות, ואז מהרו לשוב למשפחותיהם בריטובה.

כאשר פרצה המלחמה נמצאו כמה יהודים באפריקה הדרומית שלא הספיקו לחזור הביתה, ומשפחתם נשארה בעיירה מבלי כל מקור לפרנסה.

בימים הראשונים לא ידעו האנשים כל אותות של מלחמה מלבד המשפחות שמהן נקראו הגברים לצבא. גם חיילים לא נראו בעיירה ובסביבותיה, כי העיירה היתה רחוקה מדרך המלך. רק לאחר כמה חדשים בא גדוד של קוזקים „לשמור" על העיירה מפני אויב ולהכין את הכל לקרב על הגרמנים. פעולת הגדוד הראשונה היתה, להכות את היהודים שנראו ברחוב. כך נוצר מצב משונה, הבנים והאבות נשלחו לשדה המערכה להילחם נגד הגרמנים, ואלה שנשארו בבית פחדו לצאת החוצה פן יכו אותם הקוזקים. כמובן שרבים היו היהודים שחיכו לגרמנים שיבואו ויצילו אותם מידי אדוניהם „מגיניהם" הרוסים.

אך נמצאו גם יהודים שנשארו נאמנים לצאר, כי לו נשבעו אמונים. בכל ערב אחרי תפילת מעריב, ואחרי השיעור של היום בגמרא החלו מדיינים על מהלך המלחמה, הקהל נתפלג לרוסים וגרמנים. „הרוסים" הוכיחו באותות ובמופתים שהרוסים מצליחים ועוד מעט יגיעו עד קניגסברג ועד ברלין, והמלחמה תבוא לסופה. אך האוהדים של הגרמנים ידעו אל נכון כי הרוסים ינחלו מפלה נוראה. הוויכוחים היו די נלהבים, ולפעמים הגיעו עד כדי חירופים וגידופים משני הצדדים, שמחה רבה שמחו „הגרמנים" כאשר נכשלה ההתקפה הרוסית על פרוסיה המזרחית. ידעו אנשים לספר, כי ראו בעיניהם איך נסו הרוסים מנוסת חרב לפני אויביהם. הם ראו בזה יד ה' ברוסים על כל אשר עוללו ליהודים אזרחי הארץ. הגרמנים אמנם היכו את הרוסים מכה רבה וגרשו אותם מפרוסיה המזרחית וכבשו את כל ערי הספר, אך לא העיזו לרדוף אחרי הרוסים דרך הביצות הגדולות והדרכים המשובשות. עם בוא האביב של 1915 נתייבשו הביצות, הדרכים נפתחו לתנועה. אז החלה ההתקפה הגדולה של הגרמנים. הם העבירו מן החזית המערבית חיילים רבים שכבר ראו קרבות. ואלה היכו את הרוסים מכה ניצחת. במשך יום או יומיים נכבשה כל ו׳מוט על־ידי הגרמנים, כמה מן היהודים ניסו להימלט אל הערים הסמוכות, אך לתמהונם הרב מצאו, כי הגרמנים הקדימו לבוא, ולא היתה להם ברירה, אלא לשוב אל מקומות מגוריהם. כך עברו גם יהודי ריטובה משלטון הרוסי לשלטון הגרמני במשך יום אחד. הגזירה הקשה שגזרה ממשלת רוסיה על גירוש היהודים מפלכי הספר לפנים רוסיה אחרה לבוא, ויהודי ריטובה נשארו על מקומותיהם מבלי לטעום טעם של פליטים שידעו יהודי קובנה וכל ערי ליטא המזרחית. חילופי השלטון הביאו איתם שינוי גמור בחיי היהודים בעיירה. הם נשמו לכתחילה לרווחה, כי הגרמנים התייחסו אל התושבים יחס ליברלי במידה ידועה, הרשו להם לנסוע אל ממל עיר החוף, ולסחור בארץ. אך לאט לאט החלו היהודים להרגיש את עול הכובשים, הגרמנים הקימו בארץ מנגנון של משטר צבאי ששם לו מטרה להוציא את חלב הארץ, ולשלוח אותו לערי גרמניה שהתחילו להרגיש מחסור בצרכי אוכל. הפקידים האלה נגשו אל עבודתם בשיטה ובדיקנות גרמנית עד שעלה בידם לקבוע את תוצרתו של כל איכר ואיכר. גזרתם היתה להביא את יבולם למחסנים שפתחו בעיירות, כך לא נשאר לאיכרים מה למכור בשוק, והמחסור בלחם היה גדול מאוד. הכובשים

באו „לעזור" לתושבי העיירות והנהיגו שיטת מנות; החלו למכור לחם לפי מנות, והמשפחות שלא היו להם אמצעים לקנות לחם בשוק השחור, החלו להרגיש את הרעב שהלך והתגבר. הגרמנים ניסו למלא את המחסור בלחם ע"י מתן קמח של שיבולת שועל תחת קמח של שיפון. הקמח הזה גרם למחלות קיבה איומות. הגרמנים היו בטוחים בניצחונם במלחמה והחלו לפתוח בתי ספר עממיים ללמד את הילדים את שפת הכובשים. ואמנם פלא היה שהיהודים הסכימו לשלוח את ילדיהם לבתי הספר של הכובשים. בימי ממשלת הרוסים ביקרו את בית הספר הרוסי רק בנות בודדות, ובית הספר הגרמני היה מלא תלמידים יהודים. הגזירה היתה לימוד חובה. הרוסים לא דאגו לחינוך הילדים היהודים. כנראה שהעובדה שיהודי ריטובה היו קשורים קשרי מסחר עם ממל, עיר גרמנית על שפת הים הבלטי עוד בימי השלטון הרוסי, היא שגרמה לפופולריות של בית הספר הגרמני. היהודים ראו בזה צעד מעשי לתת לבניהם ידיעה בשפה שבה יסחרו עם שכניהם הגרמנים. למורים נתמנו אנשים מתושבי המקום שידעו קצת גרמנית, אף על פי שלא היתה להם כל הכנה פדגוגית. כאשר ארכו ימי הכיבוש, והמלחמה לא באה לקיצה, החלו הגרמנים לפחד מפני הדור הצעיר שגדל בינתיים בארץ. התחכמו הגרמנים ומצאו תחבולה כיצד לדכא את הצעירים. הם תפסו את הצעירים ושלחו אותם למחנות של עבודה כפיה. שם העבידו אותם עבודת פרך, עבודה שמררה את חיי הצעירים. כמה מהם ניסו לברוח והתחבאו בכפרים, אך אוי ואבוי היה לאלה שנתפסו. הם עונו עינויים נוראים ולמדו את הלקח שלא כדאי לברוח. לימוד התורה נחלש בימי כיבוש הגרמנים. הכובשים הנהיגו עוצר, ואסור היה לצאת בלילה לחוצות. לא היתה ליהודים ברירה, אלא למהר הביתה אחרי תפילת מעריב. היהודים אמנם המשיכו ללמוד תורה בבתיהם, אך בית המדרש נידם ולא נשמע עוד קול תורה עולה ממנו בלילות החורף הארוכים. עם המשך המלחמה נשתנה היחס של הכובשים אל התושבים לרעה. קצרה רוחם של הגרמנים שלא ראו קץ למלחמה האיומה, והחלו לשפוך את זעמם על ראשי התושבים. רק יחידי סגולה שעמדו בקשר עם הגרמנים, זכו לחיים של רווחה, הרוב הגדול של תושבי העיירה ראו את יד הכובשים ההולכת וקשה, ועמדו נבוכים מבלי דעת מה לעשות. גם ידי השתדלנים לא הועילה, והסבל הלך וגדל מיום ליום. בראשית שנת 1917 פרץ המרד ברוסיה, ורוח הגרמנים התרוממם בקרבם. הם קיוו כי הממשלה החדשה של רוסיה תכרות ברית שלום איתם; וכל הצבא הגרמני יתפנה למלחמה ניצחת בחזית המערבית. אך תקוותם נתאכזבה עד מהרה. ממשלת קרנסקי הכריזה על המשך המלחמה, והגרמנים נעשו מרי נפש, ושפכו את כל חמתם על תושבי השטחים הכבושים. ואמנם השנה 1917 היתה שנה מרה מאוד גם ליהודים. לא זכרו הגרמנים את חסד היהודים שקיבלו את הכובשים ברצון רב והתייחסו אליהם כאל שבויי מלחמה. גם עם מהפכת אוקטובר ברוסיה לא באה תשועה ליהודים. הגרמנים היו מוכרחים להילחם בחזית המערבית, ויחסם אל התושבים לא נשתנה לטובה. בסוף שנת 1918 באו ימי מבוכה. הגרמנים נכנעו בחזית המערבית, והכובשים ברוסיה נצטוו לפנות את השטחים שהחזיקו בהם, ומדינות חדשות נוסדו לפי ההסכם של הגרמנים, עם בעלי הברית בחזית המערבית. כן

החליטו להקים מדינה חדשה ושמה ליטא, והעיירה ריטובה עברה לשלטון חדש שנוצר. היהודים נתנו את ידם לשכניהם הליטאים לעזור להם בהקמת המדינה. ההסכם היה בין הועד הליטאי, ובין מנהיגיהם, כי ליהודים תינתנה זכויות מיוחדות בתור מיעוט ניכר במדינה. נתמנה שר מיוחד לענייני היהודים, והוא ניגש לארגן את הקהילות. המשרה ניתנה בידי הד"ר סולובייציק, אחד מנכבדי העיר קובנה, והוא ניגש אל עבודתו במרץ רב. תפקידו היה קשה מאוד, כי רוב הערים נתרוקנו מיהודים שגורשו על ידי הרוסים מהגלילות המערביים של רוסיה. אך ריטובה היתה בין העיירות שניצלו מהגירוש הגדול בשנת 1915. והאינטליגנציה היהודית התעוררה לחיים, והחלה לארגן את הקהילה על יסודות חדשים. נוסד ועד קהילה שמתפקידו היה לפקח על כל מוסדות העיירה, על אף התנגדותם של הגבאים־השתדלנים, כן ניגשו לפתוח בית ספר עברי, ובחודש פברואר 1919 נפתחה כיתה ראשונה שבה השפה העברית היתה השפה השלטת. כן זכתה ריטובה לראות דבר שלא חלמו עליו: בית ספר שבו מלמדים את כל הלימודים בעברית. המוסד הזה משך אליו את הבנות, אך הבנים נשלחו לחדר. שבו המשיכו ללמוד לפטי השיטה הישנה, רק לימודי קודש. בית הספר הזה היה היחידי בעיירה, שלא כבשאר עיירות ליטא שבהן נתפלגו היהודים לשני מחנות, עבריים ואידישיסטים. בריטובה לא היה מעמד של פועלים, ולא נמצא בעיירה איש שיביא את תורת ה„בונד" לתושביה. המוסד הזה, בית־הספר העברי, מצא חוג של אנשים ציונים בקרב הנוער, והם התמסרו לעבודה לטובת המוסד בכל ליבם ובכל נפשם. בית הספר לא הסתפק בכיתה העברית שנפתחה. ועד בית הספר ניגש גם לייסד ספריה לנוער, והרצאות על נושאים שונים בכל שבת. בימים ההם ראו היהודים שבעיירה שיגשוג כלכלי. המסחר פרץ בארץ, ויהודי ריטובה נעשו פתאום סוחרים סיטונאים. כל מי שקנה סחורה, מצא לו מיד קונים שחטפו את המציאה מידו. לא ידעו היהודים התמימים כי העושר שהם עושים במסחר, הוא רק עושר מדומה. כי הכסף שקיבלו בעד הסחורה, פחת ערכו בן לילה. אנשים מילאו את כיסיהם כסף גרמני שערכו ירד מיום ליום. כן נפוצה יום אחד שמועה, ששטרות בני אלף מרקים עם חותמת אדומה לא ירד ערכם, והיהודים התמימים האמינו גם לשמועה הזאת. הם החלו למלא את שקיהם שטרות כאלה, ונעשו פתאום למיליונרים ממש. סוף דבר היה שלא ידעו המסכנים מה לעשות בשטרות כאלה, כי גם לרפד בהם את הקירות לא הצליחו. אך הצרה הזאת היתה צרת רבים, כי גם הגרמנים הטהורים לקו במכה הזאת. חסכונות של שנים איבדו את ערכם בלילה אחד, וכל כספם לא הספיק אפילו לרכישת ארוחה אחת. השגעון הגדול הזה עבר כאשר החליטה הממשלה הליטאית להוציא כסף משלה, כסף בכיסוי דולרים. אנשים פקחו את עיניהם וראו פתאום, כי גם במיליונים שאספו לא יוכלו לקנות להם אפילו זוג נעליים. הם גם למדו, כי עמל של כמה שנים ירד פתאום לטמיון ולא ידעו מה לעשות. אז נזכרו יושבי העיירה כי ישנן ארצות בעולם המוכנות לקבל מהגרים, ורבים מהם החלו לעזוב את הארץ. רוב המהגרים פנו לאפריקה הדרומית, שם התיישבו רבים מתושבי העיירה. היו גם כאלה שהצליחו לקבל רשיון כניסה לארצות הברית, אך הרוב הגדול של תושביה נשארו בעיירה, ומקורות

הכנסתם הלכו הלוך ודלול מיום ליום. נמצאו להם קרובים בדרום אפריקה ובאמריקה שבאו לעזור להם בשעת דחקם. בכל שבוע ביום הגיע הדואר אל העיירה, עמדו המסכנים על פתחו של נושא המכתבים היהודי, כשהם מצפים למכתב מעבר לים. המאושרים בהם שבו הביתה ובידם המתנה הגדולה, מכתב שבו המחאה, אך היו גם כאלה ששבו הביתה בידיים ריקות.

אח עוזר ליהודי ריטובה

לאחר מלחמת העולם הראשונה 18-1914, עם הווסד הקהילות בערי ליטא, נמצא אח לצרה שהחליט לבוא לעזרת היהודים בעיירה, הוא האדון קרוסקל מפרנקפורט על נהר מיין. נודע למר קרוסקל, יליד ריטובה, שאחיו בעיירתנו במצוקה גדולה; רוצים הם להקים את המוסדות השונים והכסף — אין. הוא נדב נדבה הגונה, ואמר לריטובאים להחליט מה לעשות בכסף הזה. נקראה אסיפה רבה לדון בעניין, וכולם אמרו כי לראשונה יש להקים בית ל„תלמוד־תורה" של העיירה. הילדים ישבו ימים רבים

מופע חניגי בבית הספר בריטובה, לכבוד משפחת קרוסקל מפרנקפורט דמיין, לרגל תרומתם האדיבה לבנין בית הספר ולהקמת בית הרב.

בחדרים מרופטים, חדרים שלא מילאו את הדרישות הסניטריות של בית הספר. נוסף לזה רצתה הקהילה שהרב ישב בדירה מתאימה. נמצא מיד מקום פנוי שהתאים לשני המוסדות האלה. והוא המקום שעמד עליו ימים רבים „בית המדרש הישן". תושבי ריטובה זכו לראות את המקום פנוי מהבניין הישן, שהיה כצנינים בעיני היהודים, ועתה עומדים שני בנינים חדשים שהיו לתפארת כל רואיהם.

כשנגמר בניין הבתים, שלח מר קרוסקל שני שליחים להשתתף בשמחת חנוכת־הבית של שני המוסדות האלה, בית הרב ובית הספר. ההורים ברכו בליבם את הנדיב הגדול שנתן לילדיהם מקום ללמוד התורה וקיום המצוות, והילדים שמחו שיש להם מקום ללמוד ולשחק בו.

בתמונה הזאת רואים אנחנו את האסיפה הגדולה של „חנוכת הבית" ואת השליחים שבאו להשתתף בשמחה הרבה.

חנוכת בית הספר ע"ש קרוסקל.
כ"ג בסיון תרפ"ד.

ריטובה

בראי החוויות והזכרונות

מרים צביק

עיירתנו שהיתה ואיננה

עיירתי הקטנה, שנשמדה ע"י הצורר היתה מפורסמת בתלמידי חכמים. בני „עמך", „תמימי דרך", סנדלרים, חייטים, קצבים, אופים ורוכלי כפר.

לא נתברכה ריטובה, לא בתעשיה ולא בבתי מסחר גדולים, לתת תעסוקה לתושבים. היו בעיירה חנויות מכולת, גלנטריה, מנופקטורה. אולם רובם היו מוצאים את לחמם בקושי. בחנויות הקטנות היו יושבים החנונים שעות רבות ומחכים לקונה. בחורף, כשהם מכורבלים במעילים חמים. על שולחן החנות עמד סיר גחלים לוחשות, בו היו מחממים את ידיהם הקפואות, וכשהקור היה גדול והרגלים קפאו מעמידה על מקום אחד, היו יוצאים לאמצע החנות ומשפשפים ידים או מהלכים אנה ואנה להתחמם. רק ביום „השוק" היתה התנועה רבה.

כפי שציינתי התפרנסו יהודים מספר מרוכלות. אלה מחזרים היו כל השבוע בכפרים עם מרכולתם, שעיקרה מיני סידקית, חוטים צבעוניים, מטפחות ראש, בד לשמלות. לעתים לא שילמו להם האיכרים בעד הסחורה במזומנים, רק עשו עמם

המחזור השלישי של בית הספר „יבנה" — שנת תרצ"א. המורים: מרים רבינוביץ ז"ל, מרים לויטה, יצחק פקטור ז"ל, והבוחן ד"ר פיקין ז"ל. מבין התלמידים: דובה מילשטיין הי"ד, רחל זלצמן, אלקה שור הי"ד. שושנה פרידמן, רבקה וולפוביץ, ליבקה כץ, ניספו בשואה. רשקה פיג.

מעשה־חליפין בתוצרתם, כגון, ביצים, תרנגולות, פטריות, עורות בלתי מעובדים, שער חזיר.

רוב בעלי האומנויות היו הסנדלרים והחייטים, מהם מומחים במקצועם, שתפרו רק דברים חדשים, ומהם שתפרו ביחוד בשביל איכרי הסביבה. אלה היו עושים מלאכתם ללא הקפדה יתירה. היו גם בעיירה נגרים וטייחים, הנפח פירזל את הסוסים או היה מחשק גלגלי העגלות. צלם אחד היה בעיירה.

ביום השוק, היו האיכרים מביאים סחורתם למכירה, יבול אדמתם ומלאכת ידם. השוק השבועי היה מכנס הרבה כפריים ושימש מקור פרנסה חשוב ליהודים.

רוב יהודי העיירה, וביחוד מבני הדור הקודם, היו חניכי החדר ובית־המדרש. יהודים תמימים וכשרים, רבים מהם יודעי תורה. הדת ומצוותיה. הן־הן אשר עיצבו את דמותו של היהודי בדור הקודם, והן אשר נתנו לו תוכן בחיים, לפיהן היה נוהג בחייו היום־יומיים, ולפיהן קבע את אורח חייו בעתות השנה.

בקומו בבוקר ידע כל יהודי, כי בראש וראשונה מוטל עליו ללכת לבית־הכנסת להתפלל במנין, כאשר סיים את תפילתו והוסיף כמה פרקי תהילים, היה אוכל ופונה לעסקיו או למלאכתו. בנטות צללי ערב הרגיש כחובה ללכת לבית־הכנסת להתפלל מנחה ומעריב. לאחר התפילה היה לומד „פרק משניות" או „עין יעקב", ואפילו „דף גמרא".

גם בזמן האחרון, כשנפרצה קצת חומת הדת, היו בכל זאת חיי הציבור טבועים בחותם של נאמנות למסורת. בפרט ניכר היה הרושם בימי שבת ומועדי ישראל.

מידת החסד והשתתפות בסבל הזולת, שנשתרשו עמוק בקרב עמנו מצאו את ביטויין בהקמת מוסדות הצדקה והחסד למיניהם.

זכור לי מימי ילדות, שנשלחו בנות צעירות ללון אצל חולים ומתפקידן היה לשמור על החולה, וע"י כך, גם לאפשר לבני המשפחה, להחליף כוח במשך הלילה. השמירה נערכה בזוגות, בנות, נשים או גברים, הכל לפי הצורך. ובאם משפחת החולה היתה נזקקת גם לשמירה יומית על ילדיהם הקטנים היתה השמירה גם מסודרת לתורנות יומית. החברה היתה נקראת „לינת הצדק" והצדיקה את קיומה בעבודה מעשית ורבת תועלת.

מקבילה לחברה זו היתה חברת „ביקור חולים". שמטרתה היתה לדאוג לתמיכה החומרית של החולה. החברה היתה שולחת רופא לבקר את החולה על חשבונה, ולעתים תמכה גם בכסף בשעת הצורך — וגם באביזרי ריפוי שהיו ברשות החברה.

אכן, בימינו קשה להגדיר כמה היו ראויות מוסדות אלה לציון בתפקידיהם ושירותיהם המעולים. ראויות להירשם לדורות במעשים מפוארים בשרות הקשה שהיה ממלא כל חבר באהבה ובלב שלם. בית חולים ואחיות לא היו. כל חולה שכב במיטתו הדווייה בביתו, עקרת הבית הטרודה והעסוקה כל היום בילדים ובמשק ביתה. או לחיפך, הבעל, האיש המפרנס והעסוק כל היום בעסקיו או בעבודתו, לא יכלו לטפל בחולה בשעות הלילה. ואז התנדבו חברי „לינת הצדק" לשרת את

החולה, או „ביקור חולים" שלמטרה הקדושה התנדבו ד"ר פיקין ז"ל. לא פעם אירע, כאשר לא היתה לחולה האפשרות לשלם בעד ביקור הרופא, השאיר להם הרופא הטוב והמיטיב „מתן בסתר" שיאפשר לרכוש למען החולה מצרכי אוכל. יש לציין, שד"ר פיקין עשה זאת גם למען החולים הלא יהודיים. שהיה ידוע, כאיש חביב ונדבן גדול. הוא השאיר בת יחידה שחיה באפריקה הדרומית.

יו"ר „לינת הצדק" היה מאיר הון „מאיר דער מייערער" ושל הנשים היתה מרים זלצמן וכיו"ר ביקור חולים כיהן ר' משה אהרן היימן, ז"ל.

למדני העיר יסדו „חברא גמרא". לבית הכנסת היו באים הלמדנים בבוקר והקולות הערבים של העוסקים בתורה נשמעו מרחוק.

בבית הכנסת מצא היהודי, את סיפוקו הנפשי, כאן אצר כוחות נפשיים להתגבר על עינוייו ויסוריו. כאן שפך את מרי שיחו והמיית נפשו לפני אביו שבשמים, כאן הביע היהודי את רגשותיו בששונו וביגונו. מבין אלה שהשכימו קום היה גם אבי המנוח, ר' דב בר יוסף, עם חברו ללימוד תורה ר' פייבל אודווין, שניהם התעוררו, ולכן הכין את עצמו ללמוד בעל פה דפי גמרא, ויעץ — כאילו חזה מראש אחריתו — גם לרעו — שותפו לצרה — ללמוד בעל פה גמרא ומשניות.

בבית הקברות בריטוב מצאו את מנוחתם הרבה יראי שמים וצדיקי עולם. החברה קדישא, היתה מאורגנת יפה. בראשה, הדגל שמש הראשי אהרן בן דב זקס ז"ל, עם שני סגניו משה גלון, ומרדכי יצחק סגל, כאחד השמשים היותר פעילים

בית הספר בריטובה.
המורה פרידה לוינזון ז"ל, המורה מרים לויטה, לפני עלותה ארצה באפריל 1933.

היה. בראש החברה של הנשים עמדה אידע יאנקע דובר, מרת פייגה רחל הירשוביץ, גם לה היו סגניות, אחת מהן היתה שבע כץ מאירוביץ. אשת חיל גדולה. היא דאגה ל„מקווה", הכניסה הרבה שכלולים מודרניים בבית המרחץ. דאגה שתהיינה מספיק אמבטיות בשביל הנשים. כן דאגו נשים אלה לתפירת תכריכים.

מר שמואל צבי ולצמן, אחד מבעלי הבתים החשובים בעיירה, שעבד בעסקי יערות, דאג שלא יחסרו עצי הסקה לחמם בתי מיעוטי היכולת.

גבאי בית הכנסת היה ר' נחמן זקס.

עיירתנו היתה תוססת חיים ויצירה. כשבתות היו מתאספים בבנין בית־הספר לשמוע הרצאות, הקראות, בני הנוער וגם המבוגרים היו נהנים לשמוע את ההקראות מפי אימה אוירבוך ז"ל. לא שכחו גם בני ריטובה שהיגרו לחוץ לארץ את בני עירם במצוקתם, אלו שהיגרו לארצות הברית כמו משפחת עמולה תודרס, אבי המשפחה היה שולח תרומות נכבדות פעמיים בשנה, לצורך „מעות חיטים" לפני פסח, ולמטרת רכישת עצים להסקה, למיעוטי היכולת.

האם אפשר לשכוח, ולא לציין יום חתונה בעיירתנו?

היה זה יום חג לכל העיירה. כל אחד ידע בדיוק שעת החופה, מוזמנים ולא מוזמנים, כולם הלכו לראות את החופה.

החופה נערכה תמיד בין בית המדרש לבין בית הכנסת שנקרא „די שול", שהיה בנוי מעץ בסגנון יפה מאד. את הזוג הוליכו לחופה ממקום החתונה לאורך כל הרחוב בלווית „כלי־זמרים". זוכרת אני את ליבה הנגן, הכלי־זמר המנצח של המנגנים, שניגן בכינור. החתונות לרוב היו „שבתדיקע" כלומר, ביום ששי היתה נערכת החופה, כל ארוחות השבת היו בבית הכלה, ובמוצאי שבת היה המשך השמחה, אז לרוב היו באים הצעירים לשמת ולשמוח בריקודים. כל אחד שילם לכלי־זמרים בעד הריקוד. היו חתונות עשירות שלא היה צורך לשלם. חתונה כזאת היתה נקראת „מיט פרייע מויק".

לאחר החופה, כשהזוג המאושר חזר לבית החתונה היתה יוצאת מינה די קיטקע עם „קיטקע" ביד בריקודים, להקביל את פני הזוג בשובו מן החופה.

זוכרת אני את החתונה של הבת הבכירה של זלאטע ומונש, שארוחת השכת היתה בביתנו. כל האורחים שבאו מחוץ לעיירה לנו בביתנו, ואנו היינו המארחים. אמי, זכרונה לברכה, צדקנית היתה, וכבר לפני התחלת הארוחה, ביקשה רשות מן האורחים שירשו לאבא לקדש באותו ערב, וכך אמרה: מאז שהתחתנתי, אף אחד לא קידש על היין, תוץ מבעלי. היה זה, מחווה מצד אמי היקרה והקדושה, לא לבייש את המחותן, ואבא קידש במקום המחותן.

זוכרת אני את יום הכרזת בלפור. מה רבה היתה התכונה בעיר, מה גדולה היתה השמחה. כל אחד מבני העיירה דאג שיתנוסס דגל עברי מבד על חזית ביתו, והסתפקו גם בדגל מניר.

כל אותו בוקר היינו עסוקים, חזרנו על שירי הלאום, שהיו שגורים בפינו. אחד השירים היה „שאו ציונה, נס ודגל" והשני „שישו ושמחו כל בני אמנו". כולנו, כל תלמידי בית הספר לבשנו בגדי חג וענדנו סרט כחול־לבן מן הכתף עד

למתניים. כולנו התאספנו בשעה המיועדת בפינת רחוב פלונגן, משם יצאנו, בהדרכתו של לסובסקי, בכיוון רחוב ממל. על יד הבית בו גרו הרב אברהם שמעון גפן והרבנית ליובה, נעצרנו. מרפסת ביתם היתה מקושטת בעציצים ובשטיח. שם התאספו עסקני העיר ונכבדיה, ד"ר פיקין ז"ל, מר פריסמן שהיה המורשה של הקרן הקיימת, יוסף אודווין, שמואל זקס, מנהל הבנק מר אבלין, שמעון ורקול ואלתר לויטה. פתחנו אז את העצרת החגיגית ב„התקוה". לאחר מכן החלו הנאומים. ראש הנואמים היה הרב אברהם שמעון גפן, שחי עם משפחתו כיום בארץ.

היתה זו התלהבות — שאין לתארה.

בהביאי רק מן הקצת מזכרונותי, לא אטעה אם אומר, כי ריטובה עיירתנו, דומה היתה לשאר משכנות ישראל בליטא. אך צירוף התושבים בריטובה מפליא היה. אפשר היה לדמות כי ידו של במאי מחונן היתה בבחירה הזאת, והוא אשר מיין והעמיד את כל אחד מתושבי ריטובה במקום הראוי לו, ולכל אחד התאים את תפקידו.

העיירה שלנו. נופה, סימטאותיה ורחובותיה קשורים בזכרוני קשר אמיץ עם הדמויות שלה. עם הנוער הער והשוקק אשר בעיירה. זה הנוער הציוני החלוצי, שלבו פתוח היה לכל דבר, צמא השכלה ותרבות. בית־הספר העברי שהיה לי העונג והכבוד לשמש כמורה־מחנכת, הילכו תמיד קולות שירה, התנהלה בו פעולה תרבותית ועבודת נמלים. כאן ספגו התלמידים ערכים יסודיים על חיי ישראל, והקשר עם האומה, רוחה ועברה. בשנות קיומו של בית הספר התנהלה בו פעולה ציונית עניפה. פגישות בין הורים ומורים, הפגנות ציוניות ע"י התלמידים בל"ג בעומר ובערבי חגים. אוירה של אהבה וכבוד לעם העברי ויצירתו בארץ, היה מהערכים שבית ספרנו נתברך בהם. הלימוד הצטיין בעירנות ובשמחה והמורים מעורים ומסורים בכל לבם.

גם הספריה בעיירתנו עלתה על כל המשוער. אלפי ספרים נתרכזו בה והנוער קרא בלהט.

...זכרונות, זכרונות וכולם כמו מוכיחים, כי לא עשוקה היתה ילדותנו בריטובה — אור כיסופים נגה על מעשינו. אמנם בקצוי העיירה, במשכנות הגויים פיעפעה השנאה כלפינו, אך גם היא עוררה אותנו לעמוד בפניה ולהתגונן, עד אשר באו ימים ונחשולה האיום גאה והציף.

מה יפים היו הימים ההם. כמה אהבתיך, עיירתי הקטנה. בכל נימי נפשי הייתי קשורה אליך, ועד היום לא מש זכרך מלבי.

נעמת לי ריטובה, ויקר לי מאד זכרונך.

תהיינה שורות אלה, פרחים על קברות הקדושים והטהורים.

חנה גולדברג־חיניץ

ריטובה מולדתי

אם להשקיף על העיירה הקטנה ריטובה ולמדוד אותה באמת מידה של הערכים דהיום, תראה לנו העיירה הזו כמנוונת וחסרת כל צביון. כיום, הרי כל כפר נידח בארצנו עומד על רמה תרבותית גבוהה לאין ערוך ביחס לעיירות ליטא, וריטובה ביניהן.

אבל נחטא למציאות של אז, אם נבוא לערוך השוואות. בתקופה שלפני מלחמת העולם השניה רוב ארצות מזרח אירופה היו שרויות במצב של נחשלות ובעיקר ליטא היתה ארץ נחשלת ודלה. אם בערים הגדולות התנהלו מוסדות תרבות למיניהם, הרי העיירות הקטנות שקעו בניוון. שום עזרה ממלכתית לא נתנה להן על מנת לקדמן מבחינה תרבותית וכלכלית. והיית יכול לראות אנשים צעירים מסתובבים באפס מעשה וסמוכים לשולחנו של אבא, שבקושי הוציא לחמו מאיזו פרנסת אוויר.

ולא אחת אני חושבת מאין שאבנו אנחנו — בני עיירה קטנטונת ונחשלת — את אוצרות הרוח שאפיינה את רובו של הנוער באותם הימים.

איני יודעת, יתכן וזאת היתה תקופה כזו שהנוער היה ער ותוסס והיה איכפת לו כל דבר שהתרחש מסביב. ויתכן שהדלות התומרית הגבירה את העושר

בית הספר עם חבר המורים אלתר לויטה ומשה כוס.

הרוחני ואת הפשטות הטובה. הנוער הריטובאי ברובו ספג את ערכיו הרוחניים בבית הספר העברי, שקם בעיירה הודות לחבר אנשים מסור ונאמן, שלא חסך עמל ויגע כדי שבית הספר יפעל. והדבר לא היה קל כל עיקר. אמצעים לא היו, מורים בעלי הכשרה בהוראה לא היו, בית לא היה. ואני זוכרת את בעלת הבית, שבביתה, בקומה השניה, שוכן בית הספר, היתה יורדת לחיי התלמידים על הרעש שהם מקימים... (ראיתם ילדים רבים בצוותא שלא יקימו רעש?).

והיה צריך הרבה רצון ואמונה כדי להקים בלי אמצעים בית קבוע לבית־הספר. למטרה זו, זכורתני, אנו, התלמידים היינו הולכים לגבות תרומה שבועית מתושבי העיירה בשביל הקמת הבנין. (המגבית הזו נקראה „וואכער"). וכך קם בנין בית הספר מתרומת הפרוטות („מצעד־הפרוטות"). הבית נבנה ל־4 כיתות, אבל לידי גמר הביאו שתי כיתות בלבד. ושתי הכיתות האחרות נשארו הרבה זמן בלתי גמורות (אני בספק אם גמרו אותן אי פעם).

והמורים ההם, ובית הספר ההוא, הקנה לתלמידים הרבה ערכים שנשמרים אתנו עד היום הזה, ועל זה גאותנו. —

הדסה כץ־לנדסמן

אל ימים משכבר

זכרונות של אור וצל מלוים אותי כל ימי חיי בזכרי את הווי העיירה שלנו על כל טיפוסיה. לא אשכח לעולם תקופה זו. בדרך כלל זוכרים תמיד את שנות הילדות והנעורים ותמיד חושבים על התום והיופי, והמומנטים הנעלים ביותר בחיי האדם ולעולם אין למחקם מהזכרון. וכעת, כשגידלתי את בני, אני רואה את עצמי בגילם דאז. אני מספרת להם בכל הזדמנות מתאימה על חיינו, בתקופה ההיא, חיים מלאי תוכן ושאיפות גדולות לבנות בית לאומי לעם ישראל הנרדף. באיזו רצינות וחרדת קודש חתרנו לקראת מטרה זו. וזה התבטא במסירות בלי גבול ופעילות בכל מיני שטחים, וזאת פרשה בפני עצמה על דור החלוצים שיצא מעיירתנו. אני רוצה רק להזכיר את הפעילות ההומנית ולא בדיוק החלוצית, שהיתה אז בין אנשי העיירה הפשוטים ביותר. אני רק התחלתי להכנס לעמקו של דבר זה רק אחרי חצי יובל שנים. העזרה הדדית בין איש לרעהו. למשל, אם היה שכן עני ומטופל בילדים, השכנים האחרים, שהם לא היו עניים כל כך, דאגו להם שלא יסבלו חלילה חרפת רעב. והעזרה שניתנה היתה מוגשת לנצרך בסתר, כדי שלא ירגיש עלבון ואי־נעימות. אם היה אדם חולה במשפחה ממשוכת, היה מסודר על ידי המוסדות הפעילים בעיירה שבתורות תבאנה לשמור כל הלילה על יד החולה, כדי שבני

המשפחה הבריאים יוכלו לנוח ולישון בשקט בשעות הלילה. ובאיזה בית לא קיבלו בחור ישיבה ליום בשבוע או יותר לפנסיון מלא? קבלת „אורח" לארוחת שבת היה מקובל מאוד בבתים רבים. ובכמה מעשה צדקה ותרומות למען קרן הקיימת לישראל. השתתפו כל האנשים הפשוטים והיקרים האלה, ולו גם בעלי דלי אמצעים. כמה עצוב שכל הטיפוסים האלה, עם כל ההווי הפרובינציאלי הלך לעולמים. ואני אחת מאלה שאשא אותך בזכרוני בצער רב עד יומי האחרון.

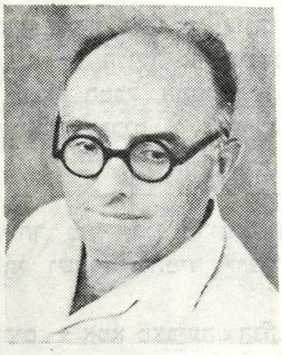
בית־ספר יהודי.

שמעון פרידמן, ז"ל

בין חלום ומציאות

הנה, את עומדת לפני, ריטובה, עיירתנו האהובה והקדושה, שבצורה כה אכזרית הושמדת על ידי הרוצחים הנאציים. הנה, את עוברת לנגד עיני ואני מרגיש אותך בכל ליבי, בכל ישותי. הנה את, ריטובה, עם כל אלה שהם כל כך קרובים ויקרים לליבי, אתם ההורים, אתם ואחיות, חיים אתם (עוד) בקרבי, ומרגיש אני אתכם בכל ישותי. והנה, אתם הזקנים, הצעירים והילדים, את כולכם

אני זוכר וחש אתכם בכל ליבי. את ניצבת לפני, ריטובה, שלמה על כל אנשיה, נשיה, זקניה וטפיה. רחובות עם בתיה היפים, ואיזו חיים תוססים היו בך גם בין המבוגרים וגם בין חוגי הנוער. החלק המבוגר והקשיש היה מתכנס אחרי יום עבודתו בבית המדרש, האנשים התמימים והפשוטים האלה היו מוצאים פורקן נפשי בספר תהילים. אחרי הטרדות והסבל של כל היום, היו יושבים קבוצות־קבוצות ובהתלהבות רבה היו אומרים פרקי תהילים ומוצאים מרגוע לנפשם העייפה והדוויה. ובפינה אחרת יושבת קבוצה אחרת ומתעמקת בדף גמרא ומשקיעים בלימוד התורה

שמע'ן פרידמן ז"ל. נפטר 18.2.1975.

את כל מעיניהם. משתחררים מכל הטרדות ודאגות שהיו נתונים בהן כל היום. בערב כל מחשבותיהם נתונים לפלפולי הלכה ואגדה ומרחיקים מעליהם את היום האפור, את הסביבה העויינת, ואת כל הלחצים אשר היו נתונים בהם ומתעלים ומגיעים לחופש פנימי, נפשי מוחלט.

והנוער התוסס, אשר נטש את בית המדרש ומרד בעיירה הגלותית חידש את חייו ואת השקפותיו, והכין את עצמו לעלות לארץ ולחדש את חייו בה, לבנותה וללחום לגאולתה. התארגן בהסתדרויות וארגונים שונים, ושם לו למטרה לחדש את העיירה ולגאול אותה. להעלותה ולהביא את כולם למולדת המתחדשת. הנוער הזה היה עתיר מעשים, מלא יוזמה ובתנופה גדולה חתר להחיות ולהתסיס את יושבי העיירה. את כולם השיגה היד הרוצחת. את האמהות המיניקות יחד עם התינוקות, הזקנים עם הצעירים, את כולם השמידו הקלגסים ההיטלראיים. כולם ורצחו יחד, ביערות על יד העיירה נטבחו על ידי החיה הנאצית.

אנחנו, יוצאי ריטובה, שהצלחנו להינצל מצפורני החיה ולהגיע לחוף מבטחים, נישא בלבנו את זכרם לעולמים. אתם חיים בתוכנו, בכל נימי נפשנו, נזכור אתכם לעד, לא נשכח!

צילה בירק (לינדה)

כמה אהבתיך עיירתי

העיירה שלי, — גן נעול קסום.

אני הולכת פה בשבילי כפרי הירוק, — סביב גן פורח. ילדים זהובי שמש עולצים על הדשאים המוריקים ברוב חן מחוללות ממטרות ביניהם. שטח בתי הילדים שוקק חיים וחדוה.

בוקר בוקר, כשהטל עדיין נסוך בכל — עומדים אילנות זקופים חגיגית על הדשא וכמכריזים: הנה, ראו נא — הלילה אך נולדנו, צמחנו וגדלנו!!!

ואתה עומד נדהם מול פלאי הטבע המתעתעים, בפי תפילה חוזרת ונשנית: כמה יפה, כמה מרומם הנפש. שלוה כפרית זו, בית זה שיצרנו — ובו נפל בגורלנו לחיות.

— — — — — — — — —

זכרונותי המוקדמים ביותר מימי חיי חרותים בי קודם לכל הנוף והסביבה. ומיום ראשון לעלייתי חתרתי ושאפתי תמיד ליצור סביבי משהו מנוף ילדותי האהוב.

אנו בעגלה באים ממרחקים — אמא מצביעה: הנה, שם ראש הטיפלה. ואכן, לאורו של יום דועך על רקע שמים ורודים מזדקרים צריחי הכנסיה.

שנים — מכונסת בתוכי, כשהמראות האהובים כטוב וכרע נספגים פנימה ועד היום אפשר להעלות ולדפדף בהם. (מעטים מדי האנשים אשר נכנסים לתמונות).

— — — — — — — — —

הנה, הבית שלנו. — בית העץ בו השתכננו. —

מוקף הוא מכל צדדיו עצי פרי וערוגות פרחים למיניהם, בהם אנו מטפלים ומטפחים היטב. אמא כל בוקר מצביעה על כל פרח ועלה נוסף, היא כה שואבת עידוד מזה. והנה, בהתקרב חג הפסח — באויר כבר מורגשים פעמי האביב המתקרבים. — ירח מלא וזוהר מאיר בערבים, וטוב לראות איך שלגים וקרח הולכים ונמסים, נעלמים. אמא מדי פעם יוצאת לגינה, מנסה במו ידיה להוריד פה ושם, חלקי קרח מתפצחים. וראו נא פלא: ניצני צמחיה תורינים מבצבצים כבר בהיסוס, רוצים לצאת כבר לאוירו של עולם. בדומיית הערב ועם אור בוקר אני שומעת איך תפוחים נושרים בחבטה מהעצים, אנו משכימות קום ואוספות. גם ערוגות ירקות לנו מכל המינים, וכמה מעניין ושמח לראותם גדלים ומתפתחים. הכל כה קרוב ללב ולנשמה.

— — — — — — — — —

מרוחק מעט נהר היורה עם מימיו הצלולים. מרלגים אנו כמה שדות, מקפיצות יחפות בצמחיה העשירה והצבעונית — מתחבאות בין הגבעולים הגבוהים ולריחנים — וראשינו סחרחר מזיו השמש ומריחות הסובבים אותנו.

שוחים וטובלים בלי הרף בטיהר הבתולי הזה ולא מגיעים לרויה. ימי סוף

קיץ קרבים — עננים עולים מאופקים, גשם דק יורד לסירוגין, ואנו לא מוותרים, עוד אצים רצים, להספיק ולטבול עוד ועוד.

— — — — — — — — — —

מרגלית העיירה הוא הגן העירוני.

מה רבים הזכרונות ממקומות החן החבויים והקסומים — מרגע עברך את שער הברזל הכבד והרחב ברחוב בו אנו גרים מצדדיו של השער למעלה שומרים קבע שני אריות גדולים פעורי פה.

מתקדמים בדרך רחבה כשלימינך למטה תחנת הקמח האהובה, המוכרה כל כך עלינו. לשמאלך האגם הרוגע עטור שיחים עבותים סביבו, אפוף חיים שוקקים וטמירים של בעלי חיים למיניהם, כל צפור ועוף שמים עם קריאתה הבלעדית — לעת ערב מתמלא חללו של אויר קרקור צפרדעים עליו, הנשמעת ממש כסימפוניה.

בתוכי הגן אימצתי לי מקום סתר, בין אילנות גבוהים וצפופים כשספרי נח לצדי, אבדתי את משמעות הזמן, מבטי גבוה בצמרות העצים, הייתי נחלשת מכל מציאות וכך סתם להזות ולחלום — מה קל היה אז לתאר עולם יפה וטוב — שהרי עליך רק להושיט יד וכבר הוא בהישג ידך.

הנה, שם, גם שדרת האהבה (ליעבעס אלעע) ואמנם גם ניצנים של אהבה ראשונה. —

ושם, — על יד נחל מים צר ומפכה גדלים פרחי זכריני התכולים (גם לבנים). הבאנום הביתה לחים ורעננים לכבוד חג השבועות. סדרנו הפרחים בקערה לבנה. כשאבן

קן הצופים.

חלקת הונחה באמצע. משך הלילה הזדקפו גבעולי הפרחים והאירו בעיגול כשלהבת כחולה, כאבן תן נדירה.

והשטחים הגדולים של הפירות למיניהם (אסור לקטוף!) היינו משוטטות בדרכי הבוסתנים שוב וחזור ומתעקשות לזכות בתפוח בשל אך זה נשר מהעץ (איזה טעם!!!). סביב לגדרות שיחי הפטל האדומים נוטפי היין. בהנאת תדרנו לתוך סבך הצמחים כשמכל תזוזתנו נוטף מיץ מתוק. מה רבים השבילים בגן זה, רבים פינות החמד הלא נשכחים, גן גדול וקסום, כה טוב לשוב מדי פעם ולחזור אליך. ולא פעם הנך זוכה ברגעי חסד נדירים אשר הרענקו לך עקב הזכרונות לטוהר ולאמונה הרבה אשר שכנו אז בלבבות.

— — — — — — — — —

לקנות בשקית קטנה חומה משקל זעיר עגבניות אצל האוגרודניק (אגרונום) כמה יקר!!!... אומרת אמא — ומחלקת לכל ילד רבע עגבניה מתובלת במלח, פלפל וחומץ. אמא שלנו, עדינת הנפש עולה להעירנו הילדים. —

הוי, אמא, האם זורחת היום השמש?!...

משום מה עדיין מתמהמהת תשובתה — ולאחר מכן בשקט ובהיסוס: עדיין לא זורחת, — אך לבטח עוד תזרח!!!...

— — — — — — — — —

היער. היער הגדול והאפל, אפוף המסתורין. —

מאיפה הוא התחיל ולאן נגמר? (לא אדע). היער צפוף עצים וצמחים שרוגים ומפותלים יחד. אבנים בהירות וסלעים גדולים מפוזרים בצמחייה הרכה. בדרוך כף רגלך ביער, דומה וחדרת לעולם אחר, הזוי לא מציאותי, היית כמהופנטת. וכל האגדות והסיפורים הדמיוניים על פיות טובות ולהבדיל שדים ומזיקין קמו ועמדו מול עיניך, ודומה נבראו הם אך ורק אודות היער הזה.

רכונים ושקודים היינו לאסוף גרגרי האדמת (בלויבערן) ואוזננו כרויה להדים השונים של היער הסודי.

— — — — — — — — —

מרכז העיירה. —

שטח מעוגל רצוף אבנים חלקלקות. בימים מסויימים נוהרים הגויים מכפרי הסביבה למכור את תוצרתם.

חמאות למיניהם, עטופי עלה ירוק ורענן. כל הפירות למיניהם, דובדבנים אדומים, הצהובים המוזהבים והבשלים, כל מיני דברי מתיקה ועוד כהנה וכהנה.

הגויים היו משתכרים, כשעגלותיהם וסוסיהם רתומים לכלונסאות, לפנות ערב היו סרוחים ומתגוללים בכל פינות רחוב, צריחות מאיימים נסרו בחללה של העיירה ופחד להיות בחוץ.

— — — — — — — — —

ביראה אני עוברת על יד דלת פתוחה — שם תשמישי קודש למכביר של הגויים (פחד איום!!!) נדמה הנה, כך, בעוברך ויד ארוכה תשתלח משם ו...

אני מצדדת ללכת על שפת האגם הקטן אשר ע"י הכניסה המגודרת סביב בפתוחי ברזל מצועצעים.

מדי פעם אני אוזרת עוז, מצמידים פנינו בין הברזלים ועוקבים מהנעשה שם. מה מסתורית משתקפת אמונתם ודתם. ואולי שלנו כה מובנת וקרובה. עלי רק לבוא לבית הכנסת שלנו — להתייחד עם כולם ולספוג את אוירת החג הכללית עלי רק לבקש, להאמין חזק במה שאחפוץ, והרי כל משאלותי הטובות אכן מלא יתמלאו בקרוב...

קל על הלב וטוב בנשמה. —

ואני על מדרכות עיירתי לא מסוגלת ללכת כראוי, — אלא לקפץ ולדלג בחדוה.

ואף כי רבים היו הצללים מיום בו עמדתי על דעתי, אף האוירה הרציניה ושמץ של עגמימות אשר שורה היתה בבית — כל זה שהתלווה אלי תמיד: אין בכל זאת בכוחם כדי להעיב על הטוב והיפה, על החויות בהם שרויה הייתי בשנים ההם.

עולם יקר ומרגש, עם הרבה עצב ועגמה. —

כמה יקר, קסום וחתום תשאר בלבי לכל ימי חלדי.

וכהרף עין כבשו אותי מלות השיר:

רק על עצמי לספר ידעתי, —

צר עולמי כעולם נמלה...

כפר מסריק

הרב אהרן ב. צ. שורין

איכה ישבה בדד...

...זכרונות נעורים נעימים, מעורבים ברגשי תוגה וצער עמוקים צפו בזכרוני.

נפשי עגומה עלי מכאב צורב בלבי, כשאני חושב על כל יקירינו וחביבינו מעיר מולדתי ריטובה שעלתה על המוקד ביחד עם כל קהילות ישראל באירופה.

זוכר אני היטב את ימי ילדותי בריטובה, עת למדתי בחדר, עם חברי, ילדי ריטובה, ואח"כ בישיבה אצל אבא מורי ז"ל, שהוא היה ראש הישיבה ומנהלה במשך כמה שנים.

וזוכרני היטב ג"כ את בית הספר לבנות הנפלא והמצוין שהיה באמת לדוגמא ולתפארת תחת הנהלת יקירי וחביבי מכובדי ר' אלתר לויטה הי"ו. למדו בו גם אחיותי היקרות הנמצאות כעת באמריקה. וכיום כולם אמהות לבנים נחמדים והבכירה שבהן — ליבע — כבר סבתא (כעת קוראים לה חביבה) ולעתים קרובות, כשאנו נפגשים בצוותא חדא אנו מזכירים את הימים הנפלאים ההם.

כן, כן, היתה פעם עיר נחמדה בשם ריטובה — וכעת הלב מתכווץ מצער ומיגון.

וזוכרני גם את ימי הקיץ הלוהטים, ואת ימי החורף הקרים בעיירתנו. בקיץ — עת היינו משחקים ברחובות עיר ונהנים מקרני השמש המחממים. ואח"כ היינו הולכים לטבול ולהתרחץ ולשוח במימי הנהר „יורע" הצלולים שנמצא בקצה העיר.

ובחורף — עת היינו גולשים במגררה, בעגלת חורף, על פני השלג ברחובות ריטובה ובמגלשים על האגם הקפוא באמצע העיר מול הכנסיה הנוצרית.

וביום סגריר וגשום, ביום קר ושלג — היינו אז, ילדי העיירה מתאספים בבית המדרש, על יד התנור החם, ומצטופפים סביב השולחנות הארוכים, ושומעים ברוב קשב לספורי המעשיות שזקני העיירה היו מספרים לנו.

הנני מעלה בזכרוני ג"כ את הטיולים של בני העיירה, הזקנים והצעירים. טיולי השבת והחגים ברחובות העיר ובחורשות מסביב לעיר וכן גם בגן אוגינסקי, שנמצא בקצה העיר, על כל עתיקותיו...

ומי יכול לשכוח את יום השבת בבית המדרש? — את כל בעלי הבתים הנכבדים, לומדי התורה, וגם את היהודים הפשוטים, התמימים והחביבים, שהיו ממלאים את חלל בית המדרש בתורה ובתפילה, חברת ש"ס, לומדי משניות ואומרי תהלים, כולם, היו אנשים יקרים, אהובים ונעימים.

ואיים הם כיום? —

אין קול שמחה וצהלה ילדותית ברחובותיה.

המורה אלתר לויטה עם תלמידותיו.

השמחה נדמה בבתיה ובסימטאותיה. רק צללי יתמות ואבל ממלאים כעת את חלל העיר ריטובה, ועצב חרישי עמוק בלב.

ואני תמה: האם השמש זורחת שם עדיין בעירנו?

והאם הלבנה החיוורת והזכה, האם מטיילת גם היא עדיין שם, ברחובות ריטובה עירנו?

וקריאה קורעת לב הומה לבי:

א י כ ה י ש ב ה ב ד ד!..

איטה ב. ארמן־קמיל

ק י נ ה

איכה ישבו יהודים לבטח על נהרות היורה ומניה והנימן, ואיכה אבדו ונמחקו מתחת לשמש ביום מר ונמהר...

ב־22 ביוני שנת 1941 פרצה השריפה הנוראה, הציתוה חיות־אדם בני העם הגרמני „הנאור"...

איך נוכל לשכוח אתכם, אבות ואמהות, מפוחדים חסרי ישע, שנעקרתם בבת אחת מביתכם־מבצרכם.

איך נוכל לשכוח זעקת ילדים יהודיים יפה־עיניים, נוער מתבגר, בנות נאות, אשר רקמו חלומות־עתיד — ורודות?

— איך נוכל לחדור במחשבתנו לתחושה הנוארה, של אב ואם, אשר קצרה ידם מלהושיע — יקיריהם?

...רק לחבק את בניהם (באם רשות זו ניתנה ע"י הרוצחים) ו ל מ ו ת י ח ד!...

איך אמהות חלושות־חולניות, הפכו לפתע חזקות כלביאות. להתגנב בלילות חשוכים מהגיטו, לחפש מקלט אצל איכר בכפר נידח, לבנותן העגוגות, להשאירן בחיים, בכל מחיר...

איך?!...

* * *

קשה לכתוב על עיירה אשר זכר ממנה לא נותר. אף לא נפש חיה. צריך לעצום עיניים, ולדלות ממעמקי הזכרון את המראות, התחושות, וכל החוויות, אשר עברו עלינו מלפני 40 שנה.

...הנה, מגיעה העגלה הרתומה לסוס, הצועד באטיות, מגורזד לריטובה, מהלך 40 ק"מ, לאחר טלטולים בדרך עפר ובוץ ושכיבה על חציר ריחני תחת כיסוי בד בלתי חדיר למים (די בויד), כי גם בקיץ יורד גשם זלעפות. לרוב היינו יוצאים למסע לפנות ערב.

טלטולי העגלה המונוטוניים, וטיפות הגשם היורדות על הכיסוי מעל, יצרו מנגינה ערבה, וריח הניחוח של החציר עליו התמקמנו לנוחיותנו, הפילו עלינו תרדמה. עם אשמורת הבוקר, הגענו לאכסניה בודדה על אם הדרך, שבעליה יהודים. אבי העיר אותי לרדת לשתות כוס תה, עם לחמניה טריה, זו היתה תוויה נפלאה. המשכנו לנסוע, מחוז חפצנו התקרב. בדריכות נעצתי מבטי באופק, אולי כבר יתגלה צריח הכנסיה הלבנה העומדת בכל הדרה בטבור העיר מול הכניסה לעיירה. מרחוב ממל (מעמלער גאס) על שם העיר הגרמנית הגובלת עם ליטא, והגבול היה צמוד לעיירה גורזד, מקום הולדת אבי ומשפחתו העניפה מדורי דורות.

לפתע נגלה צריח הכנסיה באופק, הלב עולץ משמחה ומציפיה להיפגש עם סבי ולזה, תלאות — זימן לו הגורל. בתו היחידה, אמנו, נפטרה בביתו בגיל 32 והשאירה אחריה ארבעה ילדים רכים מגיל שש עד 3 חדשים. הסבתא שיינה, בעקב האסון נסתלק הימנה חוש המציאות ושקעה בדיכאון נפשי. לאחר זמן קצר הלכה לעולמה. סבי נשאר בודד ונחמתו היחידה היינו אנו הנכדים וכמובן, מכתבים מהבן, שהגיעו מפעם בפעם מאמריקה.

ממחזורי בית הספר.

סבי היה אדם תמים, טבעי, מושרש בנוף הסביבה, ומעורב בין הגויים הליטאים בסביבה אשר אתם בא בעסקי מסחר. הוא הסתפק במועט, ואת זמנו חילק בין פעילות קהילתית, כגון בית המדרש וחברה קדישא. זוכרני שבבוקר, לאחר תפילת שחרית, סעד את לבו בלחם שחור ודיסת שבולת שועל, זו היתה פת השחרית שלו. נטל את מקלו ויצא לכפרים בסביבה עם מרכולתו. מטפחות צבעוניות, וכל מיני סידקית בעבור האיכרים, למכירה. את סחורתו רכש מהעיר הגדולה ממל, ולצורך נסיעתו לשם, היה מתלבש במיטב בגדיו.

בשלום ובבטחון חיו היהודים. העם הליטאי, אשר ברובו עסק בחקלאות, „עמי־הארץ" היו, (אנלפבתים), גרו בסמוך לעיירה. מכרו את תוצרתם החקלאית בימי השוק בכיכר ברחבה של העיירה, אשר מסביב לו חנויות מכולת, מנופקטורה, בתי מרזח וכו'. הכנסות היהודים היו ברובן מהפדיון של ימי השוק, ובדיחות התהלכו בעיירה, איך יהודים ממולחים „סדרו" את הגוי. בדרך כלל היה החנווני פונה לאשתו במלים משובשות של „לשון קודש" בכדי שה„ערל" לא יבין...

בידור לא היה בעיירה, חוץ מסרט אילם שהוצג פעם בשבוע. הצופים היו צריכים לנחש מה טיבו של הסרט, מלבד תמונות שעברו ביעף על הבד, לא היתה אף מלת הסבר, וכל אחד פירש את תכנו של הסרט כמיטב הבנתו ובחוש האינטליגנציה הטובה עליו. היה רק ליווי־מוסיקלי, של כינור יחיד, הכנר, כנראה שלט על מנגינה אחת בלבד, לירית מאד, אשר שנים ליוותה אותי בדרך חיי והייתי מזמזמת אותה ביני לבין עצמי. הכנר, בחור גבוה ורזה, בעל אף מאורך, עסק במקצוע זה ברצינות, ולרוב הייתי בוחנת את מבע פניו ותנועותיו. ובינתיים התמונות אצות רצות. הגברות, בשמלות צרות מלמעלה ורחבות מלמטה, תסרוקות מהודרות עם כובעי נוצות וסלי פרחים. היו אלה סרטים כנראה, עוד מימי הצאר.

היו בעיירתנו אתרים מרהיבים עין ביופים, כגון הפארק עם גן חורף מכוסה כולו זכוכית, אל נכון נכתבו אי פעם תיאורים מרטיטים בספרים על כך. היה עוד מקום אשר קסם לי מאד בימי ילדותי, מהלך דקות ספורות מבית המדרש שהוביל לשטח בלתי מיושב, זרם נחל, ובתוכו עמד מבנה לבן מעוגל בעל גג מעוגל ובו חלונות זכוכית צבעונית. דמיתי את זה לטירה מסתורית קסומה, לא שאלתי מה זה, ולשם מה זה משמש.

על אף, כפי שציינתי, לא ידענו טיבו של בידור טוב בעיירתנו, הרי שעמום לא ידענו. תלמידי בתי הספר ערכו הצגות לרוב לקוחות מהיסטוריה, כגון בת יפתח בככובה של רחל"ה לינדה ז"ל (אשר הקימה את ביתה בארץ בקיבוץ עמיר), היא כה הצליחה בתפקידה, ששנים דברו על כך.

שלושה דורות גרו בכפיפה אחת. הזקנים, דור הביניים והצעירים. כמובן שהזקנים שמרו על הדת והמסורת כימים ימימה. הורינו כבר היו יותר מתקדמים, והיו גם כאלה אשר למדו שפה זרה כגון גרמנית. אנו, הצעירים, התחנכנו בעיקר על השפה העברית. בתקופה ההיא הוקמו גם תנועות נוער ציוניות.

במשך הזמן נוצרו גם בדיחות והלצות שונות, על חשבון כל יוצא דופן וכל מיני טיפוסים מצחיקים. במיוחד הצטיינו בכך, האחיות לאה"קה ואסתר פוסל,

שהיו הבדרניות הראשיות. אהבנו להתאסף במטבחן המרווח בלילות החורף הארוכות, ולהאזין לבדיחות וציורי הטיפוסים השונים ברוב הנאה. לאה נפטרה בחיפה בגיל 28, ממחלה ממארת ועד לרגעיה האחרונים עדיין התלוצצה. אסתר המלומדת והכשרונית נפטרה במיטב שנותיה באפריקה.

בריטובה, כביתר עיירות ליטא הציורית, היו חיים תוססים יהודים גאים וחיוניים. נוער אמיץ ותרבותי. וקשר היה לאנשים עם העולם הגדול, כי הרבה מבני העיירה היגרו לאמריקה ואפריקה לחפש את מזלם.

אנו, הדור האחרון מלפני השואה, נכספנו למצוא את האושר בארץ ישראל.

שרה ירובסקי

לריטובה בהמיית לב

רבות תשתוחח עלי נפשי לאיד ושבר שירדו כחתף על משכנות ישראל וגם עליך ריטובה עיירתי.

שוממה ועזובה את, מאין בך יושב. אך בלבבי את חיה עיירתי ריטובה.

עוד אזכור שמחותיך ועצבך, למדניך ופשוטי עם שבך, תורפך הלבן ואביבך הבשום, הקיץ הריחני והסתיו העגום, גבעות הירק מסביבך, ערים וגנים אין קץ, הנוער התוסס, אשר שאף למרחב וידע. ובניך נושא עול דורות ונאנקים בדומיה תחת עול הפרנסה.

מי יתנה את סבלך אשר נשאת בדומיה ובהכנעה.

אבי היקר, כאשר ישבת לילה לילה על מסכת חולין, ושבת, וזוהר הקדוש, ורק תנומה קלה נתת לעפעפיך. התגברת כארי. קמת בבוקר השכם ושרת את ברכת השחר, בקול שבור ורווי געגועים, בו נשמע לאוננו, הד שירת הלוויים בבית המקדש.

ואמי הורתי, דאגתה לעול הבית, גידול הילדים.

איך הפליאה עיירה קטנה זו לעטות קדושה שנתקדשה במשך דורות.

הנרות שדלקו בכל בית בלהבת קודש, הקדושה והאצילות שנמסכו לתוכנו לקול השופר בימי אלול.

גם אנו, הדור הצעיר אז — ריווינו מגתכם את היין הישן נושן, ואולי שברנו כלים שנתקדשו דורות. כך גם סטינו בנתיבות עקלקלות, ולפורקי עול נדמינו בעיניכם, כאשר למדנו בבית ספר עברי, ושאבנו מתורת הציונות.

באלה ראיתם בקיעים בחומת המבצר שנבנתה אבני גזית מאות בשנים לשמור על היהדות שלא תתמוטט חלילה.

אילולא אגרתם לנו כיסופי ציון, ההיינו היום בארץ התקווה?

איך עלה הכורת עליכם קדושים וטהורים?

היתה קיימת להקה, אשר היתה מציגה מדי פעם בפעם הצגה, או שהיו מגיעים חובבים והיו הופכים את יום ההצגה לחג לנוער.

עד אשר קמה קבוצת בחורים אשר בראשם עמד אחי אלתר, ד"ר בנדט זקס ז"ל, הלל זקס, דוד פנדלר ז"ל, נתן פלוקשט ז"ל — הם אשר הקימו בית־ספר עברי. לא קלה היתה ההתנגדות מצד האדוקים, אשר טענו, כי אין צורך בכלל בבית ספר עברי, הילדים ילמדו בחדר — טענו — ובנות, אין צורך בכלל ללמדן תורה, מתפקידן לשקוד על עבודות בית, ובהגיע הזמן — יתחתנו, וימצאו אושרן, כעקרת בית נאמנה ובגידול ילדים.

אכן, הזמן עשה את שלו, במרוצת הזמן, הוקם גם גן ילדים. התחילו באיסוף ספרים בין התושבים היהודים והתארגנה גם ספרייה, לשמחת הנוער. עם ייסודו של בית ספר עברי צצה בעיית הספרים וחומר לימוד, וראה פלא, גם לבעיה מסובכת זו נמצא פתרון. שמעון ורקול ז"ל, חזר בעת ההיא משבי אזרחי מגרמניה, והוא היה בקי ברזי ההקטוגרף והשפירוגרף. בביתנו יצקו את ההקטוגרף. אחי אלתר, וזלמן ליב לויטה, שהיו המורים הראשונים בבית הספר, הכינו את החומר הדרוש להדפסה, ובעיקר, היה מחסור בספרי גיאוגרפיה, היסטוריה וטבע. שמעון ורקול המנוח היה בא בכל יום לביתנו ועסק במלאכת היציקה וההדפסה גם יחד. הדבר עשה רושם כביר בעיירה. עד שלא אמרו די בהדפסת הספרים וחומר הלימוד, והוסיפו עוד חומר תעמולה לציונות ולארץ ישראל.

בית הספר עם חבר המורים: רחל פרידמן, ליובה מלמד ואלתר.

רעיון הביצוע הנעלה של ספרי לימוד, כירסם אצל הנוער, וכי אנו לא נוכל לחדש משהו? ושוב היה זה אחי אלתר, הרוח החיה בעיירה, שהחל לארגן את הנוער, ונוסדה בעיירתנו תנועת „הצופים".

מספר פעמים בשבוע היינו מתאספים, הרצאות, שיחות, ויכוחים. טיילנו ביערות, ועשינו כל מאמץ למשוך את הנוער של ריטובה אלינו. הפכנו לתנועה רחבה די מאורגנת, והתקשרנו עם המרכז שהיה אז בקובנה, התחילו להגיע אלינו שליחי תנועה. זוכרת אני את אחד מאלה השליחים, צבי בריק, אשר הגיע לעיירתנו לשבת נחמו, הוא היה בחור חסון ויצא אתנו ליער לשיחה. דבר זה לא היה לרצונם של המבוגרים. השליח התאכסן בביתנו, וכאשר אבי ז"ל, הגיע לבית הכנסת, ניגשו אליו כמה מהמתפללים ואמרו: „ליב דיר, מיט דיין גרויסן גאסט". אבי שאל מי זה. ...הרי מתאכסן כביתך בחור, אשר אסף בנים ובנות, ודווקא ב„שבת נחמו", יצא עמם היערה...

אחי דאג לנו לכל דבר, אשר היה נותן מטעמו וריחו לתנועה. הוא דאג למקומות מחנה, לשם היינו יוצאים לימים מספר, לחיות וליהנות בצוותא בחיק הטבע. בחורף היינו יחד אתו יוצאים לאגם, מנקים את השלג, שופכים מים ומחליקים בהנאה על הקרח. ובדרך כלל, הוא היה המנחה, המדריך, והמכוון את כל פעולותינו.

אזכורה — מחנה ארצי, אשר התקיים בציטיביאן, מחנה ענק הוקם מאהלים השירה והריקודים היו ללא סוף, המדורות התנשאו אל על, בישלנו — והיה נדמה שאלה היו הארוחות הדשנות ביותר, את המצרכים רכשנו במיטב כספנו אצל האיכרים, אשר התייחסו אלינו בעין יפה.

לאחר פעילות עניפה, יצרנו קשר עם תנועת „השומר הצעיר" ואשרי למי שמסר כבר את ההבטחה הפומבית, היתה זו שבועת אמונים, כי הנשבע חייב למלא אחרי התקנות של התנועה, דרכיה ומצוותיה.

הנוער ראה והרגיש היטב את הנעשה בעיירה, והמתרחש מסביבנו. הרגשנו, כי האנטישמיות גדלה והולכת, היהודים מתדלדלים מדי פעם בפעם, המסחר נשמט מידיהם, החלו חיים אפורים, מלאי דכאון, נוסף לכך, אף הוקם בית מסחר גדול במרכז העיירה, וכומר העיירה היה מטיף בקביעות, בל יקנו אצל היהודים, המרמים במחיר ובמשקל. הטפתו הבלתי פוסקת, מצאה הד בעיני הנוצרים והשנאה אל היהודים אף גברה, ונדמה היה כאילו הכל הולך ושוקע, והרבה מיהודי העיירה נשארו ללא מקורות פרנסה.

רעיון ההכשרה, שמטרתו עליה לארץ ישראל, חדר בי בצעירותי. התלה בבית מלחמה. לאושרי התקיים אז מחנה משותף עם „בלוי־ווים" ע"י העיר ממל, ואני יצאתי למחנה זה, ולא מעט נלחמתי עם המרכז לצרפני למקום ההכשרה.

בני ביתי הוכו אז בתדהמה, עשיתי זאת ללא הסכמת הורי, ועצם עזיבת הבית וההצטרפות להכשרה היה מעשה נועז. אבל הביטו גם בעין לא טובה, מי יודע אחריתה של זו שיצאה. אמי זכרונה לברכה, חלתה מרוב עגמת נפש, הציק לה רעיון הבריחה מהבית, וכל המכתבים אלי, נימה אחת היתה בהם, שיבתי הביתה —

מובשוביץ זונדל

בן אירה־ניטה ואברהם שכתאי, ז"ל

נולד 25 אוקטובר 1913

נפטר 16 אוגוסט 1975

עם הופעת הספר, הגיעתנו ההודעה המעציבה על הילקח מאתנו ללא עת בן־עירנו היקר,

מובשוביץ זונדל, זכרונו לברכה

ידענו, אין נצח בחיים, אבל זונדל נשאר עמנו בלב, בכל מקום, בכל עת, לנצח. על טוב לבו, נדבנותו, והיותו הראשון להיחלצות לעזרתנו בהוצאת ספר הזכרון שלנו.

אנו משתתפים בצערה הרב של המשפחה בארץ ובח"ל.

ארגון יוצאי ריטובה בישראל

כ"ד באלול, תשל"ה

31.8.1975.

מרפא לאמי. רק אחי אלתר, כתב לי: „הלא את יודעת, שרה... כי אני בדעה שלך, ואיני יכול ליעץ לך, ההכרעה נתונה בידיך בלבד", — אחותי מרים, לא פסקה לכתוב אלי, והפצירה בי לשוב הביתה. ואכן, גמלה בי ההחלטה לעשות כל מאמץ, ולעלות לארץ ישראל. על אף זאת, העיק הדבר על מצפוני הרבה שנים.

בקבוצה אשר הייתי, ואשר בגללה הועב האושר בביתנו, עבדנו קשה. עבודה זו נמשכה 4 חדשים. ובבוא היום, כאשר הייתי צריכה לשוב הביתה, לא קל היה לי הדבר. היה זה בבוקרו של יום ששי, אבי ז"ל, עדיין היה בבית הכנסת, אמנם נמצאו כאלה שרצו לבשר לו את שובי הביתה. ועדיין אני זוכרת, עת שאבי נכנס. התחיל לבכות, עמד בפינת החדר, ואני מולו, שאלתי — אבא, אתה מקבל אותי? שתי זרועותיו לפתוני באהבה — נפלתי לתוכן... שנינו בכינו, מרוב אושר.

עמדתי בקשר עם המרכז, ולאחר כמה חדשים, קיבלתי הודעה כי עלי לצאת להכשרה פעם נוספת, והפעם לזמן ממושך יותר. גם הפעם גמרתי אומר, שבאם לא אקבל את הסכמתם ליציאה להכשרה גם הפעם אצא ללא נטילת רשות... 9 חדשים תמימים הייתי בהכשרה, ובשובי הביתה, התחלתי להתכונן לעלייה. אכן הגיעה השעה להגשמת כיסופי לב ומאווי נפש לעלות למולדת כיסופים.

אבא, ז"ל, סבל מכל זאת, השיחות והלחישות בבית הכנסת לא פסקו, ידעו, שאני עומדת להצטרף לאחד הקיבוצים בארץ, ומה הם חיי קיבוץ, אם לא חיי הפקר. בחורים ובחורות גם יחד, לא היה איפוא, קץ לסבלו של אבא, שאמר: „איך האב שוין ניט אוו צו ווייזן מיינע אויגן"...

— — — — — — — — — —

הגעתי לארץ ישראל. היתה זו תקופה של חוסר עבודה. גרנו באהלים, אך היינו מאושרים בחלקנו. פיק"א התחילה אז בעבודת סלילת כבישים. עבדנו בסלילת הכבישים ברוב התלהבות, עבדנו בחצץ, מכונות מודרניות לא היו אז. בשבתות היינו יוצאים לקיסריה להתרחץ, לשפיה, לזכרון יעקב, כמובן, שהדרך היתה ברגל. בלילות, לאחר יום עבודה מפרך היינו שרים ורוקדים, מי דיבר, או ידע, עייפות מהי. היתה זו בשבילי תקופה של אושר אין קץ להיות ולחיות בבנימינה. עברנו אחר כך לפתח תקוה, וכאן פקדה אותנו תקופת חוסר עבודה, משששים חברי הקיבוץ, הועסקו רק שניים בעבודה קבועה, אך היה טוב בלב. ואף אחד לא חשב על דבר יותר טוב ונעלה מאשר כיבוש עבודה. בחורינו היו צריכים להתחרות בעבודת הערבים, האיכרים היו מעמידים יהודי מול ערבי, מצד אחד של השורה וערבי בסוף השורה ואלה היו צועקים „יאללה", הבחורים היו חוזרים מהעבודה קרועים, עייפים — אך הדבר לא השפיע על רעיון כיבוש העבודה.

— — — — — — — — — —

אכן, עברתי שבעה מדורי גיהנום בארץ, אבל ריטובה עדיין חרותה בלבי.

הבית שלנו בריטובה, שימש כמרכז העיירה לצעירים. אלתר אחי, ברוך כשרון וידע. לא ידע ליאות. ידו בכל. היו לו הרבה חברים וידידים, וכאשר היה מגיע שליח מהמרכז או מהארץ, ברור שהיה מתאכסן בביתנו. היה אוכל ושותה

אצלנו, כמה ימים. ואחי הוא אשר סחף למעגל העושים והמעשים את צעירי העיירה. אחי אלתר היה מזכיר תנועת „צעירי ציון" ועד שעבר לגור לטבריג היה הרוח החיה בעיירה. ואז, מילאה את מקומו אחותי מרים, היא כיהנה כמורה בבית־הספר, והיתה פעילה בשטח התרבותי. עמדה בקשרים עם המרכז, ומילאה את כל התפקידים שהיו קשורים בעבודה ופעילות ציונית.

נוהג היה בעיירתנו, שבהגיע הדואר אחרי הצהרים לעיירה, התאספנו כולנו לקרוא אותם, בעיקר את „אידישע שטימע", „הפועל הצעיר", „אידישער רונדשאו" וגם עתון „דבר" היה מגיע מהארץ, ונוסף לכך כל מיני הוצאות ופרסומים של תנועת הנוער. אז היה נהפך ביתנו לאולם קריאה גדול. כולם קראו, כולם רצו לדעת על המתרחש והנעשה מחוץ לעיירתנו ובעיקר בארץ. עם גמר הקריאה בעתונים, החלו משחקים בשחמט. בקיץ היו יוצאים אל היערות. לשדות, ולעתים אפילו עד שעה מאוחרת בלילה. הוקמה גם תזמורת אשר ניגנה. אחי ניגן בכינור ומנדולינה. היתה גם גיטרה. ומענין שכל רגע היה מחושב. ולכל שעה ייחדו תוכנה.

לאמי ז"ל היתה נשמה צעירה. אך יחד עם זאת היתה אדוקה ושמרה ואף הקפידה על מצוות. בכל שבת היתה הולכת לבית הכנסת להתפלל, בשבת אחרי הצהרים היתה מקריאה בפני קבוצת נשים את ה„צאינה וראינה". פרט מענין, אף כי היו נשים שלא ידעו קרוא וכתוב. זו היתה פייגה באשע וועלוועס, שידעה הכל בעל־פה. גם בבית הכנסת סיבבובה נשים אשר שמעו מפי אמי את התפילות, ביחוד היתה משאירה רושם עז בתפילת „יזכור". בחגים ידה בכול. אופה, מבשלת, לובשת את הפיאה של שבת. היתה מתיישבת על יד השולחן יחד עם הצעירים, אם כי היהודים בבית הכנסת היו מרננים והיו אומרים לאבא: „כל הליידאקים מתאספים בביתך, אוכלים ושותים ורוקדים בחורים עם בחורות. למה אינך מגיב על זה?!...

נזכרת אני, במסיבת חנוכה. פתח אלתר אחי, בנאום נלהב על המכבים. אחריו המשיך ד"ר בנדט זקס, שניהם ציינו את הגבורה של המכבים אשר לא נרתעו, וחרפו נפשם לגאולת הארץ... בחדר השני עמד אבי, הקשיב לדברים, מאוחר יותר, עם תום הנאומים התבטא: איני מבין למה ההתנגדות לצעירינו, הרי המה הגיבורים, הם מדברים על ההיסטוריה של עמנו, הם מלהיבים את הנוער. ומלמדים אותם גבורת ישראל מהי.

— — — — — — — — —

העובדה שיוצאי עירנו הוסיפו תמיד לשמור על הקשר ההדדי, אם בארצות הברית, דרום אפריקה או ארץ־ישראל, עובדה זו מוכיחה מה רבה וגדולה מידה זו, שהיא מורשת מן התויה המיוחדת של ריטובה. מכאן הקשר עם הבית הישן והנכונות לעזור כל פעם שהדבר הוא בתזקת צורך.

אני מציינת את כל הדברים האלה, כיוון שהמושג תושב ריטובה או יוצאי ריטובה חורג מן המסגרת הגיאוגרפית ונכנס למסגרת של איזו מסורת נאצלת מאחר שהתכונות של עיירתנו הפכו להיות נכסים לכל אלה שיש להם שורש עמה. הכל ווכרים את הבית הישן וקשורים בו.

נדמה לי, כי המושג אבן שואבת נאה יהיה לריטובה. הערכים הציבוריים אשר יצרה וטיפחה, היו ליוצאיה מקור לערגה וכיסופים. גם לאחר השואה הגדולה, כאשר אדמתה בגדה בנו והיתה לנו אדמה משכלת, ריטובה של מטה איננה עוד, הרי מוסיפה לחיות בנו — ריטובה של מעלה, בה גלום כל הטוב והחיוב שהיה בה והיא מאחדת את פזוריה לחטיבה אחת.

רבקה זלצמן

מן העבר הרחוק (בית הורי)

משפחתי לא היתה מילידי העיירה. אבא, שמואל צבי, הי"ד, היה יליד לוקניק. האמא שרה פרידה ז"ל, היתה ילידת כפר טננס ע"י פיורה. אבא מלפני הגיעו למצוות החל ללמוד בישיבות בעיירות שונות ו„אכל ימים", כפי שהיה מקובל בימים ההם. באחרונה למד בקלם ב„תלמוד תורה" המפורסמת. גרנו בכפר ע"י ריטובה. סמוך לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה עברנו לגור בריטובה. אבי עבד בתורת שכיר בפירמות שונות בענף העצים ופירנס את משפחתו בכבוד. בסביבה היו הרבה יערות.

החוג הדרמטי בריטובה

שהיו כורתים ושולחים לגרמניה לתעשיית נייר. לעתים היו הפירמות מתחלפות, וכתוצאה מכך נוצרה תקופת ביניים של חוסר עבודה. אבל אנו בבית לא הרגשנו בכך. מימרתו היתה: „לכם, ילדים, יש הרבה יותר — מכפי שהיה לי". הבנים למדו בישיבות, והיה מחזיק בהם ביד נדיבה. על אף עיסוקיו לצרכי פרנסה, מצא גם זמן לעסקנות ציבורית, בשטחים שונים, בהשראתה ובסיועה של אמי זכרונה לברכה. היה מקובל ואהוב בכל השכבות שבעיירה, הצטיין בפקחות, יושר ונאמנות. היו בוחרים בו כבורר בסכסוכים שונים בין אדם לחברו. היה פעיל בוועד ההורים של בית־הספר לבנות ובתלמוד תורה של הבנים. דאג גם לבחורי ישיבה שלמדו בישיבה הקטנה. היה מקבל עצים מהפירמה שהיה מועסק ומחלק לנזקקים להסקה בחורף. בנה בית מרחץ ומקווה מודרניים מכספי תרומות מתן בסתר מגב' פייגה רחל הירשוביץ הי"ד, שהיתה עסקנית ציבורית ונדבנית ידועה בעיירה. לפני פרוץ מלחמת העולם השניה הספיק עוד לכסות את הגג של בית הכנסת הקיצי שהיה מעץ, וגם זה, הודות לתרומות שקיבל בעילום שם.

זכורני, שאמי ז"ל, נפטרה בשנת 1933, וכאשר חזרנו מהלוייתה התפרץ אבי בבכי מר, וכה אמר: כן ילדי היקרים, אתם לוויתם את אמכם־הורתכם למנוחת עולמים כולכם (תיינו שמונה ילדים), מי יודע, מי ילווה אותי.

ניבא לבו — לא לשוא.

הוא נקבר בקבר אחים ע"י טלז, עם שני בניו — הבכור, שלמה יעקב, ובן־הזקונים — ישראל יחזקאל.

יהי זכרם ברוך!

גיטה זקס — יהודית חזן

היה היתה עיירה

עיירתי ריטובה, בה נולדתי, המצטיירת בזכרון נעורי, שוכנת בין יערות. נתיבי התחבורה למרכזי ערים גדולות, ממל, טבריג, טלז, שהיו במרחק 40 קילומטר ומעלה, היוו דרכי עפר. אמצעי התחבורה היו בידי בעלי עגלות. לא פעם נאלצו בקיץ, לרדת מהעגלות על מנת לחלץ את העגלה מהבוץ או לדחוף אותה מתוך הבוץ. ובחורף היו מגלשות סגורות שהיו מחליקות על השלג אשר כיסה בלובן את האדמה.

העיירה היתה שייכת לאציל פולני, שעשה בה כרצונו, ולא מעט סיפורים ואגדות נשזרו על סבלם של היהודים משגעונות של אותו שליט. מאידך, הוא גם טיפח את העיירה, והיא ראתה אור חשמל, בטרם ראו אותה עריים יותר גדולות. רחובותיה וככר השוק במרכזה היו סלולים מחלוקי נחל. בוסתן גדול עם חממות משוכללות, אשר

ווסתו בטמפרטורה אחידה וקבועה, וגדלו בהן צמחים, עצים ופרחים סובטרופיים וטרופיים. הקיף את העיירה וארמון האציל שכן בה.

עם קום המדינה הליטאית, לאחר מלחמת העולם הראשונה, שימש לבית־ספר חקלאי. יהודי העיירה התקיימו לרוב, על מסחר זעיר עם איכרי הסביבה, אשר היו נוהרים אליה פעמיים בשבוע בימי שוק, ובימי ראשון וגם בחגיהם, ע"מ למכור את תנובתם, וכן להתפלל בכנסיה שהיתה במרכז העיירה. הפרנסה היתה דלה ומרודה, ובהיעדר עתיד, היגר הנוער לארצות רחוקות, מעבר לים וביחוד לדרום אפריקה. הגירה זו, הפכה במרוצת השנים, כסעד ומשענת למשפחות שנותרו בעיירה, באשר היו מקבלים תמיכה ומטבע זר מחסכונות הצעירים שהיגרו. מרכזי האספקה והמכירה היו: ממל, עיר נמל יחידה בליטא וקובנה — עיר הבירה הזמנית של המדינה הליטאית. עם סוחריה היו נושאים ונותנים בהקשר למסחר העיירה. מרכזים אלה, היו מרכזי השפעה על חיי הקהילה. חיי החברה היו תוססים, שיקפו את כל רבדי החברה היהודית הליטאית הכוללת. בהיות העיירה קטנה ודלה, לא היה באפשרותה לקיים אלא מוסדות חינוך יסודיים. חינוך מתקדם ותיכוני היה הנוער משלים לרוב מחוץ למקום. מי בממל, מי בקובנה, טלז. לפיכך, היתה השפעה למרכזים אלה על חיי החברה במקום. ממל השפיעה בתרבותה המערבית, קובנה — הקרינה השפעה ציונית לאומית על כל גווניה. וטלז — הקרינה מהשפעתה הדתית מסורתית. הפעילות הציונית היתה תוססת על כל צורותיה ושלביה. הקרנות — קרן היסוד וקרן הקיימת, פעלו לא רק כגורמי התרמה, אלא כגורמים מחנכים ומקשרים לתנועה הציונית, לאהבת המולדת והעם. ואמנם הולידה תנועה חלוצית מגוונת, אשר זרמה מראשית התחייה הלאומית ארצה, מפוזרת בכל רחבי הארץ ומהווה את שארית הפליטה.

הרב יואל דב זקס.

לאחר השואה שעברה עלינו, שיכלתי את בני משפחתי המסועפת למעט אחי גבריאל, שבצעירותו היגר לדרום אפריקה.

הורי היו ממשפחת למדנים. אבי נחמן זקס, היה בר אוריין, חכם ובעל מידות תרומיות. את דברו וכן עצתו היו מכבדים, ולעתים קרובות היה משמש בורר בתלונות של בני העיר וזכה לאימון רב, שימש כגבאי בבית הכנסת ובמקצועו סוחר פשתן מנוסה.

אמי, חנה, היתה בעלת מידות נעלות וטובת לב. דאגה להושיט עזרה לזקוקים, ומתן בסתר. הצטיינה ביושר לב, מסירות ואהבה לבני המשפחה, ידידים ומכרים וכל הסובב אותה.

דאגתה הרבה היתה גם לחנך אותנו הילדים ברוח נאמנות, יושר ואהבה לזולת.

אחי, יואל דב למד בישיבת טלז, קיבל סמיכות רבנות, היה עורך העתון „אגודת ישראל", היה נואם בחסד, והיו לו ידיעות נרחבות גם מעבר לתחום התורני.

אחי, בנדט, למד בישיבה בטלז, ולאחר מכן פנה להשכלה תיכונית ואוניברסיטאית. למד רפואה והיה רופא מצליח. היה ציוני נלהב, וכיהן כיו"ר אגודת הסטודנטים בזמן לימודו, ולבסוף עסקן רב פעלים בתנועה הציונית.

אחיותי שיבה, רחל, פייגה, רוזלה ומשלה, קיבלו חינוך דתי עם השכלה כללית תיכונית וחינוך ציוני. אהבה לעם ולמולדת. רק היד הזדונית שמה קץ לחיים הצעירים והתוססים שנעלמו.

כך הושמדה משפחתי היקרה, על לא עוול בכפם, ועם כל היקר והקדוש לנו, חרבה גם עיירתנו ריטובה.

מרים בריק

אלה אזכרה ואהמיה

ריטובה העתיקה והמעטירה, עיר ואם בליסא! —
רק שני קברות־אחים גדולים, נשארו כזכר לדורות,
וכשריד יחיד להמוני אמוני ישראל, חללי ימינו
השחורים, אין ניחומים לתורבנך!

בדרך לכביש שאוולי פלונגיאן—ממל גמה לה העיירה ריטובה על ישובה היהודי הער במשך דורות. החיים הציבוריים היו מסודרים, פחות או יותר בעיירה. התקיים בית ספר עברי, ספריה התנהלה ע"י הנוער הציוני.

לגדוליה וחכמיה של ריטובה יצאו מוניטין בעולם היהודי. הרוב של תושבי

העיירה היה יהודי. והם שטבעו עליה את חותמה. דאגו לה, ואף פיתחוה. המסחר פרח בה.

עיירה ציונית היתה ריטובה. על כך העידו הכנסותיה לקרנות הלאומיות. וכן הוכיחה עליית בניה לישראל, שהתחילה עוד לפני 40 שנה וגברה לפני השואה. רובם של יהודי העיירה שאפו לציון, ורובו של הנוער המקומי הכשיר את עצמו בנקודות הכשרה שונות לחיי ארץ־ישראל. תוך הכנה לעלייה, פיתח הנוער פעולה תרבותית ענפה, ערך הרצאות, משפטים ספרותיים וכדומה, מה שהכניס ערנות רבה בחוגי כל הזורמים, שהיו בריטובה.

רובע העיירה, קן העניות, נמצא תמיד במצב של תסיסה. רובם של התושבים, מסתפקים במה שיש להם רק הנוער שואף תמיד לתמורות ושינויים ועורג בכל לבו לימים טובים מאלה. הגלות המרה הורגשה אצלו ביתר שאת.

ובשוק, אתה מוצא תמיד מעגל של יהודים, סוחרים ובעלי מלאכה, המגלגלים שיחה על צרות ישראל, קצת רכילות, קצת פוליטיקה, על שעבוד מלכות וכל מיני פורעניות, ומחכים בכליון עינים לביאת המשיח, ליום שיהיה כולו טוב. וכאשר הגיעה שעת התפילה, ירדו לבית הכנסת להתפלל. אומרים תהלים והפסוקים יוצאים מפיהם באנחות שוברות לב, ולפעמים — כשהיתה מתקבלת ידיעה על מאורעות בארץ — גם בלווית דמעות חמות.

הפעולה הציונית התנהלה ע"י הנעדים, לא מעט עזרו המורים שהצטיינו

השוק בריטובה.

בגאומיהם מלאי חום ואהבה לציונות ולארץ־ישראל. מדי פעם, היו באים מהמרכז שליחים לעודד פעולה ציונית, או להעביר את מפעל ההתרמה השנתית של קרן היסוד, והיה זה ממש חג בצאתם להחתים את האנשים בעלי היכולת.

הנוער היה מחולק ל„החלוץ", „השומר הצעיר" ולאחרונה גם בית"ר. בין יתר פעולות הנוער במעוניהם, שירה, ריקודים, שיחות, התעסקו בהרקת קופסאות הקרן הקיימת לישראל.

התקיים גם ארגון של בעלי־המלאכה, שגם הם עזרו למפעל הציוני.

חנויות לא חסרו בריטובה. כמעט מכל הכפרים הסמוכים היו באים לריטובה לקנות סחורה. מלבד זה היו בעיירה חייטים, נגרים, נפחים, תפרים. לכל אלה היה לחם לאכול ובגד ללבוש. הנפחים רוב עבודתם היתה מהאכרים. חישול פרטות ברזל, פרזלו את הסוסים, חישקו בפסי ברזל את אופני העגלות, תיקנו גרזנים ישנים, מגרדות וכו'. גם להם לא היתה חסרה עבודה. אולם אם הספיק כדי פרנסה, זו שאלה כבר יותר עדינה.

בדרך כלל ידעו אנשי ריטובה את „סוד הצמצום" — מצמצמים בהוצאות. רק קושי אחד היה — ערב שבת. כמה שתקמץ — יש דוחק בקמח ושמרים, גרות בשר ודגים, קנמון ופשטידה. חמין לשבת. וכשהיו נכנסים בשבת לבית יהודי בריטובה, היה נדמה לך, שנקלעת לבית עשיר. השולחן היה ערוך כהלכה, והמנורה ונרות השבת, ועליו מעדני שבת, ונרות השבת הפיקו אור לקראת שבת המלכה.

אחת לשבוע היה נערך היריד המקומי — „השוק". יהודים וגויים מכרו וקנו הדדית לקיים מה שנאמר „לכו והתפרנסו זה מזה". היהודים היו קונים פטריות, שער חזיר, הגויים היו נחים בשוק ב...בתי מרזח. שם היו מקבלים קצת יי"ש „לשמח את הלב". ולא פעם קרה שהגוי, שהיה מביא עגלה טעונה עצים — היה „אוכל" את פדיון כל העצים.

ילדי ריטובה היו „ילדים שידעו מי הם". לא „שקצים" כרגיל. אלא רובם ילדים שלמדו ב„חדר", תלמוד תורה, ישיבה, או בבית־הספר. רוב המשתקים היו נערכים בחצרות ובשדות. טעם פינוק לא ידעו ילדים אלה.

בית הכנסת בעיירה היה רחב, גדול, בנוי יפה. עם קישוטים מעשי ידי אמן. השמש היה מטאטא ומכניס נקיון לבית הכנסת, מסיר את האבק מעל הספסלים, תולה מגבת נקיה לנטילת ידים. והיה מכה תמיד ביד על הבמה ומכריז בקול רם „משיב הרוח ומוריד הגשם" או „יעלה ויבוא" או... פלוני מזמין לברית. הרב היה מדי פעם בפעם דורש בעניני הלכה, או מעניני דיומא, לא פעם באו שד"רים, מישיבות או ממוסדות ציונים, ואלה נאמו בבית הכנסת. הלהיבו את הקהל והשאירו רושם בל ימחה, על המקשיבים.

היו גם מתי מספר של קומוניסטים בעיירה, שידעו להסביר, שאין העולם עומד על כסף ועבודה בלבד, והתקופה שאנו חיים בה, תעבור, וכל הבנין הענקי יתמוטט, ויקום עולם חדש — יותר טוב ממנו. וכדי שיתמוטט, דרושה התאמצות, צריך להסתער על חומותיו... היו לנו ויכוחים סוערים עם אלה. ודווקא כוח הסבל היהודי הגבירו את ההרגשה הלאומית, רוחה של ארץ־ישראל החדשה אפפה את

החיים הפנימיים, במיוחד בריטובה. ולא מקרה הוא, שריטובה תרמה לתנועה החלוצית חומר אנושי חשוב באיכות ובכמות.

אכן, הרגשה לאומית איתנה קננה ביהדות ריטובה. היא לא האמינה באידיאל הגלותי של הפולקיזם והבונדיזם, היא לא נתפתתה ולא הלכה שולל אחרי התרבות הזרה, היא הרגישה ש„ההוה" השקט אינו אלא אפיזודה קצרה בין סערה לסערה — ומכאן התלהבותה לציונות ולתרבות הנצחית של האומה.

תורה ויראת שמים.

ההיתה ריטובה עיירה של למדנים מופלגים ויודעי תורה?

ניתן להגיד, בדרך כלל, כי הקו האופייני לריטובה, בשטחים שונים היה „מדה בינונית". לא עשירים מופלגים ואף לא עניים מרודים. אלא עיר של פרנסה להמוני העם. לא חרדים קיצוניים ואף לא מומרים לתיאבון. והוא הדבר ביחס ל„למדנות". היו בעירנו כמה למדנים מופלגים, אבל בורים לא היו בה. רוב יהודי ריטובה ידעו פרק בתורה, ידעו לקרוא פרשת חומש ורש"י. היו לומדים בין מנחה ומעריב פרק משניות, ולפעמים גם דף גמרא. בבית הכנסת היו חבורות לומדים קבועות, שלמדו בעיקר משניות ועין־יעקב. ומפעם בפעם נערך „סיום" של מסכתא על כוס יי"ש ועוגות.

רוב בני ריטובה היו חרדים, ורק מיעוטם חפשיים. ההוי הכללי של העיירה היה טבוע נאמנות למסורת היהודית. בשבתות היו כל החנויות סגורות, העיר שבתה ממלאכה ובית הכנסת היה מלא מתפללים. ובעצם, היה גם הדור הצעיר עומד בשתי רגליו בתחום המסורת היהודית. מתוך „כיבוד אב" היו באים בשבתות ובמועדי ישראל לבית הכנסת. נזהרים בכשרות ובשאר מנהגי ישראל.

עסקנים ואנשי סגולה:

אין אנו, בני עיירה חביבה זו, מתביישים בה כלל ועיקר. יקרה ריטובה כמות שהיא: בזעירותה, בבתיה הקטנים ובפרנסותיה. את אוירת ריטובה שאפנו אל קרבנו למן היום הראשון לצאתנו לאויר העולם. את מימיה המפכים שתינו תמיד בצמאון רב.

ומה לא תמצאו בריטובה? — רבנים בעלי שיעור קומה וסתם למדנים מופלגים, העוסקים בתורה מהשכמת הבוקר, ומן הסביבה התורנית, אל חוגי „המשכילים" — העיירה הנידחת, פקחה עיניה ולבה זע לקראת ההשכלה, היא התרפקה עליה, בכל חום־אהבתה. ללמוד חכמה ודעת ולהבין כל דבר. אנשים צעירים, לבם מלא אש אהבה לחכמה ומדע. קוראים „אהבת ציון" למאפו, את מאמריו של לילינבלום. השפעת בית הספר העברי, היתה גדולה לא רק על הילדים הרכים, אלא גם על המבוגרים. השירים ששרו הילדים בבית־הספר נפוצו חיש מהר בכל העיירה.

כך התפשטה התנועה הציונית ונושאי רעיונה היו בני הנוער שרוח הזמן כבש את לבם. מיחידים — קם מחנה ציוני. גם הדיבור העברי נשמע בעיירה. נערכו שיחות והרצאות, נתקיימו נשפים, שהכנסתם קודש לקרן הקיימת לישראל. קמו הסתדרויות: התאחדות, „החלוץ", „השומר הצעיר", בית"ר. החלה העליה לארץ־ישראל, ובני ריטובה נמצאים בכל פינות הארץ — בעיר ובכפר.

הספריה הכילה כרכים רבים ביידיש, עברית, רוסית וליטאית.

רחל קרניאל (גראל)

קטעי זכרונות

יהדות ריטובה, יהדות שהיתה ואיננה עוד, ושנועדה רק לשמש מצבה חיה לזכר.

בביתנו, ראוי לציין שלמרות שההורים ז"ל לא היו מעורים בהיסטוריה יהודית ומדיניות ציונית, עקבו תמיד על הנעשה בארץ ישראל ובגעגועים דיברו על ארצנו. אך בין הגשמה לדיבור רב היה המרחק. הצטיירה התמונה, שהחיים בארץ ישראל קשים מבחינה כלכלית, שמרתיע לעלות לשם. דעה זו היתה אפילו קימת בין חברי מפלגות ציוניות רבות. עסקנות, תרומות וכו' כן, אך להגשים, לעלות, — לא. והידיעות שהיו מגיעות מישראל על מאורעות הדמים, חוסר עבודה וכו' הטילו ספק לאפשרויות של קיום ועתיד בארץ, אך למעשה עשו צעדים רציניים ביותר להגשמת הציונות. בתי ספר שלמדו בהם עברית, והתעניינות בכל דבר הקשור בארץ־ישראל ונהלו ויכוחים בנושא. וכן היה בביתנו תלויה תמונה גדולה של ד"ר הרצל, ובצמאון הייתי מקשיבה לכל מלה ומלה שהייתי שומעת מהאח והאחות ז"ל שהיו מפעילי צעירי ציון התאחדות בעיר, על ישראל.

משנכנסנו לצופים מהגיל הצעיר ביותר חונכנו לעזור לזולת ואהבה למולדת. זכורה לי ההתנדבות שלנו בלינת הצדק, שהיינו לנות אצל חולים, בודדים וגלמודים וכמה חשובה היתה נוכחותינו מקלים על החולים את סבלם, בהגשת טיפות הרגעה. ואנו, בגילינו הצעיר היינו אחוזי צער וכאב למראה סבלותיהם. וסיפוק, על שעזרנו להקל עליהם. בתוך המעון נשמנו לתוכנו את האהבה הגדולה למולדת. כשאני מזכירה את תנועת „השומר הצעיר" לא אוכל לעבור מבלי להזכיר את שמו של אברהם לינדה ז"ל. הוא היה מראשוני מקימי התנועה בריטובה. אישיותו האצילה, טוהר הלב ומסירותו, דבקו גם בנו והודות לו ולאישיותו (והודות לשרה לויטה שחל"א) קמה תנועה כה גדולה וחזקה, שרוב חברי התנועה הגשימו את הרעיון ועלו ארצה. וחבל, חבל על ההורים והמשפחות של כולנו, שלא צפו מראש את העתיד המר — ולא זכו לעלות ארצה.

חיינו התנהלו בדרך כלל על מי מנוחות. אהבנו את עירנו היפה וקשורים היינו לכל פינה בה.

בחזית ביתנו גדלו עצי פרי ורבה היתה הצהלה כשהיינו מנדנדים את הענפים מלמעלה וילדי הרחוב היו עוזרים לאסוף את התפוחים מהארץ. גם עץ השזיף בחצר היה מוסיף כה הרבה יופי. באביב היה כולו מתמלא בפריחה לבנה, עד שגדמה היה כאילו גל של שלג לפנינו. ובגבול החצר שלנו, שרק גדר הפריד בינינו ובין השכנים, (גב' ח. גלון), היה שטח ענקי של דשא, שנראה היה כשטיח ירוק פרוש על האדמה. וככה, בחיק הטבע עברו עלינו ימי הילדות. אהבנו את עירנו, ובמיוחד את רחובנו שסופו הוביל לתוך הגן.

באיזו הערצה היינו מסתכלים על שרידי הארמון שחלקים נשארו ממנו. והיה

בו כה הרבה קסם ומיסתורין. ההמשך של הארמון, הגן החורפי, שכולו היה מקירות זכוכית ושם, במדרגות המשתלה, שמסביבו דשאים ושיחים עברו עלינו ימי ילדות שלוים ויפים.

אנטישמיות כמעט שלא הרגשנו. לרוע המזל לא היינו מעורים בחיים של הליטאים והאדישות הזאת כלפם, ושלא הכרנו אותם בכלל, היה בעוכרנו. וכשבאה השואה, הם, הליטאים היו לדוגמא באכזריותם שלא ידעה רסן.

ריטובה היתה עיר שקטה, שלוה, יפה תוססת חיים ותרבות. והודות לעסקניה הפעילים, היתה לנו ספריה עירונית ברמה גבוהה בהרבה מהיחס המספרי של תושבי המקום. רבים קראו וספגו ידע ותרבות. ומקצתם של יוצאי ריטובה ממשיכים בפעולה תרבותית בריוכה גם כיום בישראל.

מי יתן וספר זה, היוצא לאור, ע"י שרידי עירנו, להנצחת מכורתנו, כי בנינו יבינו את הערכים הרבים אשר חיי הוריהם, אחיהם, קרוביהם נתברכו בהם ויבואו לתהות, מתוך אהבה והוקרה על מעינם.

בית הספר בריטובה. מימין לשמאל: המורה א. לויטה, דוד ומשה כוס, עסקני בית־הספר. דוד הנדלר, זלמן אבלוב, שמואל זקס ז"ל.

חיה זקס־נוי

ריטובה נוף נעורים

עוד כיום, לאחר יותר מארבעים שנה שעזבתי את ריטובה, עוברים בי הרהורים על ימי הילדות והנעורים, שחלפו עלי שם.

קטנה, אבל יפה, היתה עיירתנו. מוקפת יערות, בהם היה מבלה הנוער בימי שבת וחג. בהיותנו ילדים, היינו הולכים לקטוף שם גרגרים שהורים, אוכמניות. ריטובה היתה ידועה בבנותיה היפות, שיצאו להן מוניטין על כך, בכל הסביבה.

הנוער למד ושאף להתעלות מעל לחיים הגלותיים. ברחובות ריטובה היו שומעים גם דיבור עברי. חלק מהנוער המשיך לימודיו מחוץ לעיירה, רבים נסעו לממל, כדי לעבוד וללמוד. בשעות העשרים נוסד קן „השומר הצעיר", אשר הוציא מתוכו חלוצים, שלמגינת לבנו — רק מעטים מהם עלו לישראל.

לעתים קרובות היינו נוהגות להתאסף חבורה גדולה ולערוך טיול לגן הגדול והיפה, שהיה פעם של הנסיך אוגינסקי, משחקות בכל מיני משחקים, ומתכבדות בפרי העסיסי, שהיה צומח על העצים והשיחים שבתוך הגן, גם כתברות קן „השומר הצעיר" היינו באות לשם לקיים פעולות, שיחות ומשחקים.

לנגד עיני חולף־זורם נהר היורה, העובר בעיירה. אהבתי לשבת על שפת הנהר, עם ספר ביד, קוראת ומסתכלת בנוף היפה או בגויות המכבסות בגדים והובטות במחבטים. אף אני הייתי עושה שם לפעמים כביסה קטנה. והרחצה עצמה, היינו מתאספות חברות אחדות ומתרחצות יחד להנאתנו.

על יד ביתנו היה ספסל ארוך, ששימש מקום מיפגש לכול. בבוקר היו יושבים עליו אלה ששבו מתפילת שחרית ודנו בבעיותיהם. בערב היו מתיישבים עליו זוגות נאהבות. בלילה היה שומר העיירה חוטף עליו תנומה, ולא פעם היינו שומעים את נחרתו...

הורי, אמא ואבא, היו אנשים פשוטים, ישרי דרך וטובי לב. אבא היה משכים לצאת לתפילת שחרית. רוב ימות השבוע היה סובב בדרכים ועוסק בסחר הפשתן. כל הנטל של חינוך הילדים היה מוטל על אמא. היא עשתה הכל, כדי שהילדים ילמדו.

אחי הבכור הלל, סיים את הסמינר למורים בקובנה, וכיהן כמורה ביורבורג סרהיי, מרטש, מריאמפול ושבלי. הוא עזר למשפחה, ובמיוחד לאחותנו יוכבד, אותה לקח ליורבורג.

על טוב ליבו יעיד הסיפור הבא: פעם בא הביתה לחג בלי המעיל, שלא מזמן קנה לעצמו. לתמיהות המשפחה, מה קרה, שהוא בא בלי המעיל, סיפר, כי בעת נסיעתו ברכבת ישב על ידו אדם בלי מעיל וקפא מקור, נכמרו עליו רחמיו, ומסר לאדם, שאפילו לא הכירו. זה היה אופייני לאחי. הוא היה תפארת המשפחה. הוא היה פעיל ומפעיל בתנועה הציונית, בצעירי ציון, לא האיר לו פניו — הוא ניספה בברגן בלזן.

אחי, שלום ואבא, סיימו את הישיבה בטלז בגיל צעיר והוסמכו לרבנות. שלום נתמנה לאחר מכן, כראש הישיבה. הוא גם למד שפות ומתמטיקה, היה אציל נפש ותלמיד חכם, רבים היו משכימים לפתחו לשאול בעצתו.

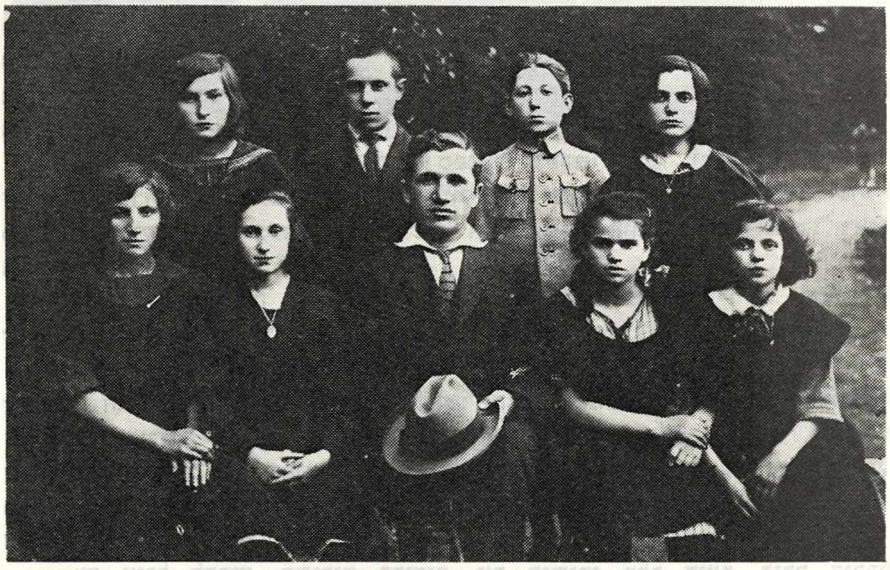
אחי, אהרן, עזב את הבית בגיל 15, והיגר לדרום אפריקה. עברו עליו שם שנים קשות, עד שהגיע.

אחותי, חנה, — לא שפר גורלה, היא היתה הבכירה במשפחה, ועליה הוטל עול העזרה בניהול משק הבית. טובת־לב היתה ודאגתה היתה נתונה לכולנו, אלא שהמר לה מולה, נספתה עם כולם.

אחותי, יוכבד, היתה חברה ב„השומר הצעיר", רצתה לעלות ארצה, אך תנועת „החלוץ" עדיין לא היתה מפותחת אז, וסיכויי העליה היו מועטים, אילצו אותה מהמשפחה לנסוע לאפריקה, כדי להוציא את האח אהרן מבדידותו והיא נפטרה בקייפטאון.

אני, יצאתי להכשרה ואחר כך עליתי ארצה. ההורים, כמובן, לא היו מרוצים מדרך חיי, שניים מילדיהם כבר פרחו מהקן המשפחתי לפני, וליבם כאילו ניבא להם, כי לא יוסיפו לראותם עוד.

חוויות עמוקות היו לי התגים, ובעיקר ההכנות לקראתם. לפני חג הפסח היתה העיירה מתנערת מהחורף הקשה. היו מתחילים בהכנות לחג. הכול הוצא החוצה, מנקים את כל פינות הבית. הילד נמצא במרכז, מתרוצץ ונהנה לעזור. והחג עצמו. הכל בבית מבריק, כולנו מסובין לשולחן הערוך, ההגדה נאמרת על־ידי כולם, הילד

אלתר לויטה ותלמידותיו.

שואל את ה„ארבע הקושיות", וניגוני חזנות וחסידות בוקעים מבעד לחלונות, כל זה מילא את הלב על גדותיו, היתה התרוממות הרוח.

ערב שבת, אמא מקדימה באפיית חלות, עוד ביום חמישי בערב, וגם מכינת את ה„צימעס". הייתי מחכה בגעגועים לבוא השבת. כל חג היה משאיר רגשות נעימים עמוק בלב.

* * *

מרוב בנים היה שמח בבית. היו באים לביתנו חברות וחברים. משוחחים ומתווכחים. היתה אחדות, מסירות, האחד דאג לשני.

עם כל זאת לא שבעה המשפחה הרבה נחת.

לבי, לבי עם יקירי לנצח.

רחל ארמן־פיורסקי

זכרונות מריטובה

יהודי ריטובה, הציונים החלוצים, אייכם?

מנעורי, עוד בהיותי חברה ב„השומר הצעיר", קיבלתי חינוך לאהוב את הזולת. היינו מלוכדים, כל אחד, סביב משפחתו, ותפקיד נעלה קבלנו עלינו לעזור לזולת ע"י „לינת הצדק" אשר פעל באופן יוצא מן הכלל בעיירה. כבר בקטנותי התבשמתי מאווירת בית הספר, אשר די היה להציץ מבעד לחלון ביתנו, ולראות את התנועה השוקקת בו.

מורי היה אלתר לויטה, ששיקע ממרצו וכשרונו ללמד ילדי ישראל תורה. זוכרני אפיזודה, בעת שסבי ז"ל, ר' וועלוויל זקס, הביא לבית הספר קלמר, שהגיע מדודי מאמריקה, והוא בעצמו, הראה את הפלא, פתח אותו, והציגו כמוצג ראווה בעת ההיא.

לספר זכרונות, מה רבים המה. ואולי אותו מקרה, שאלתר לויטה, מורי פקד עלי להביא את הכינור, כי יום זמרה, היה לנו באותו יום.

ריטובה, העיירה הנקיה, השדות הירוקים, אשר טיילנו, והפרחים הריחניים שקטפנו, האגם באמצע העיר, והכנסיה אשר הציצה מגובה על העיירה. והאוכלוסיה שהיא כולה ורובה יהודית, רק נחל היורה, אשר הפריד את כפר הכומר. או בעת שהגויים היו באים עם התוצרת החקלאית שלהם לימי השוק שנערך בימי רביעי וששי וביום הראשון לראי־נוע, מקום שה„כלי־זמרים" היו ממשיכים בנגינת המנגינה הנצחית, ללא כל שינוי.

מה אוכל להביע, בשורות ספורות, את רגשותי מלב דואב, לזכר היקרים והטהורים, אשר מצאו את מותם הטראגי, בידי חיות הטרף, בדמות בני אדם, שבדם

קר הרגו ולא חמלו, על זקנים וצעירים, אבות ואמהות, ילדים חובשי ספסלי בית־הספר, תלמידי ישיבה שלוים ותמימים אשר מצאו את מותם המר מבלי שאיש יבכה אותם. ילך אחרי ארונם, או יאמר „קדיש" לעלוי נשמות טהורות.

אבינו, היקר באדם, לייב ארמן, אחי ואחיותי, וכל המשפחה העניפה, הדודה פריידה ארמן, בחלומותיהם לא חזו מראש את השואה המרה, שידים טמאות רצחום.

יהודי ריטובה הקדושים, שלום לעפרכם.

ועד צעירי ציון.

א. לויטה

שמחת תורה שנשבתה

(זכרונות מהעבר הקרוב)

עגומים ושוממים היו החיים בעיירתנו הקטנה ריטובה. יום אחד היה דומה אל משנהו, ואין מה שיכניס שינוי כל שהוא בחיים החדגוניים שבה. גם בתי קולנוע ותיאטראות עוד טרם הגיעו אל העיירה, ואין במה לשעשע את נפש הצעירים אשר בתוכה. גם הטבע לא חונן את העיירה בנוף יפה. בימות הגשמים הטרידו אותנו הביצות הגדולות, עד אין מעבר מקצה האחד של הרחוב אל קצהו השני, ובקיץ החניק אותנו האבק הרב הנשא ברחובות העיירה. אמנם היה בה נהר השוטף לו בנחת בסביבתה ואפשר היה ליהנות הנאת מה מן הרחיצה בו. אך מעטים היו הימים הטובים האלה: שבעה שבועות של ספירה שבהם אין רוחצים, שלושה שבועות של אבל האוסרים הנאה בכל, ובינתיים הקיץ חלף הלך לו, והמים נעשו קרים ביותר. גם הרחיצה בימים הספורים, שבהם מותר ליהנות, עלתה לנו מתוך פחד ובהלה מפני כלבי הכומר שהיו מטרידים אותנו על דרכנו אל הנהר בשדות לא לנו.

היה רק יום אחד בשנה, שבו היתה השמחה שלמה ומלאה, הוא יום שמחת תורה. בו שמחו זקן ונער, נשים וטף. בעלי הבתים המיוחסים שבעיירה, שהיו יושבים כל יום ליד השולחנות הארוכים בבית המדרש ולומדים גמרא, היו מתאספים בבית הרב ומשמחים את ליבם על כוס יי"ש חריף, וההדיוטות שבה היו מוזמנים אל בית הגבאי של החברה קדישא, ששם היתה „השתיה כדת, אין אונס", לאמר לא יפה ליהודי להיות שיכור. ואנחנו, הנערים, שמתנו לראות איך היהודים מתאספים אחרי כן בבית הכנסת כשהם מבושמים יפה יפה. ובבית הכנסת הותרה הרצועה, לא נבדל בין עשיר ורש; בין נער וזקן. רצונך לעמוד במזרח, עשה כרצונך; רצונך לעלות על הספסל, אין איש מעכב אותך. והיתה באמת השמחה במעוננו. ואם זכינו לאחוז בספר תורה וללכת מסביב לבימה, יחד עם כל הנכבדים שבעיירה, לא היה כל קץ לאשרנו.

והנה, קרה מקרה שהשמחה הזאת, המיוחדת במינה, נשבתה גם היא. אמנם אנחנו, הנערים לא הצטערנו כלל על הדבר הזה. אדרבא, המקרה גרם לנו קורת רוח שאין כמוה; היתה זאת שמחה ממין אחר לגמרי, שמחה של נצחון: אנחנו, הצעירים, יצאנו וידנו על העליונה. אך לפני גשתי לספר את הדבר כמו שהיה, עלי להקדים כמה דברים ולספר על חברי נתן.

חברי זה שונה היה ברוחו מכל נערי העיירה. חולם היה מטבעו ובעל דמיון עז ונפלא. מפי מ'רו בחדר המתוקן שמע על הארץ הרחוקה־הקרובה, ורוחו נלהב בקרבו, וישם את כל מעיניו בתחית הארץ ושיבת העם לארצנו.

בימי מלחמת העולם הראשונה נותקה עיירתנו מן העולם הרחב על ידי הכיבוש

הגרמני. אך הנה, עברה המלחמה, ושמועה הגיעה אל עיירתנו, כי נוסדה מדינה יהודית בארץ ישראל וחבר של מיניסטרים יהודים מושלים בה. הגזימו, כנראה, מפיצי החדשות והפכו את הצהרת בלפור שבמימים ההם להצהרת עצמאות יהודית. השמועה הזאת הכניסה רוח חדשה בלב יהודי העיירה בכלל ובלב חברי נתן בפרט. ומה יעשה נער עברי הרוצה לעזור בבנין הארץ? הוה אומר, לעזור בעבודת קרן קיימת. ובכן, החל חברי נתן בעבודה מאומצת עד מאוד. הוא הלך מבית אל בית ודרש מן היהודים כי יקחו אל ביתם את הקופסה הכחולה. ובערב שבת, עם הדלקת הנרות, תשמנה הנשים פרוטה בקופסה הכחולה בעד גאולת הארץ.

רבים מתושבי העיירה צחקו לו ואמרו כי אך שוטה הוא וחולם חלומות. אך קשה היה להם להשיב את פניו ריקם, כי היה בן בעל בית הגון שבעיירה, וכן הסכימו, אם גם שלא מתוך רצון רב, לאסוף את הקופסה הכחולה אל ביתם.

אך עד מהרה נוכח חברי לדעת, כי קטנה וזעומה עד מאוד היא ההכנסה של הקופסה הכחולה. אנשים, אמנם, נותנים פרוטות, אך איך יבנו את ארץ ישראל בפרוטות? רבות חשב חברי נתן ותיכנן תכניות איך להגדיל את ההכנסות של הקרן הקיימת, למען תבנה הארץ מהר. והנה, עלתה מחשבה במוחו. הוא ידע כי בשמחת התורה עולה כל איש לתורה ונודב את נדבת ליבו לבית המדרש, לבית הכנסת, לביקור חולים ולכל מוסדות העיירה. ומדוע לא ינדב כל איש גם נדבה הגונה בעד קרן הקיימת? עמד ומצא עצה טובה. בערב החג הכין לו גליון גדול ויפה ועליו צייר מגן דוד כחול ובתוכו „ציון" באותיות זהב, ולמעלה כתב באותיות בהירות מרובעות: „בעלותכם לתורה תזכרו את הקרן הקיימת". הכל נעשה ביד חרוצה ובטוב טעם, ואת הגליון הזה אמר להדביק על דלת בית הכנסת...

אך מה יעשה שאיש לא יסיר את המודעה? שיחק לו מזלו הפעם. בשנה ההיא חל שמיני עצרת בשבת, ואיש לא יחלל את השבת אם גם להסיר מודעה „טמאה" כזו ממקום קדוש. ובכן, התגנב חברי אל בית הכנסת עם שקיעת החמה ועשה מה שעשה, והדביק את המודעה הזאת על דלת בית־הכנסת.

אחרי רגעים אחדים החל הקהל להתאסף בבית הכנסת, ומה מאוד השתוממו בראותם את המודעה הגדולה מתנוססת על דלת בית הכנסת. דבר כזה עין עוד לא ראתה במקום קדוש. בינתיים נכנס גם הרב של העיר וראה בעיניו את „חילול" הקודש. רגע רצה להסיר את המודעה, אך מיד נזכר כי כבר הגיעה שעת השקיעה, ואין מחללים את השבת, וכן נשארה המודעה תלויה.

ובאותו הערב וגם ביום המחרת הכל בעיירה מדברים על המודעה. הם חקרו ודרשו לדעת מי עשה את הגבלה הזאת, אך חברי ידע להסתיר את הדבר, והסוד לא נודע לאיש.

באותו היום לא שתו היהודים, כמנהגם בכל שנה ושנה, מן הי"ש אשר הכינו; מלאים היו צער על בית הכנסת אשר „נתחלל", ושמחת התורה נשבתה. לא נראו בשנה ההיא יהודים שיכורים רוקדים בחוצות. וגם בבית הכנסת התאספו האנשים כשהם מדוכאים בשל המקרה אשר קרה.

בינתיים הגיע הערב, הוא ליל שמחת תורה. הקהל התפלל תפילת ערבית

חטופה והחלו בהקפות. באותה שעה חגרו הזקנים חיילים ורצו לשמוח בשמחת תורה כמנהגם בכל שנה, ואם גם ראשם צלול. החזן לקח את המתזור בידו והתחיל לשיר: „אנא ה' הושיעה נא", ואחריו נכבדי העיר מצוידים בספרי תורה ענו: „ברוך אלוהינו שבראנו לכבודו". והנה קרה דבר שלא היה עוד כמוהו בריטובה מאז היתה לעיר. הצעירים, אשר נהגו תמיד להשתתף בשמחה עם הזקנים, נבדלו הפעם מתוך הקהל, עמדו בקצה אחד של בית הכנסת, ואך נשמע קול החזן קורא: „אלוהי הרוחות הושיעה נא", פרצה שירה חדשה מתוך פי הצעירים: „עוד לא אבדה תקותנו".

נדהמו הזקנים ולא ידעו בראשונה מה לעשות, הנשמע כדבר הזה, כי ישירו שירת „התקוה" בתוך כתלי בית הכנסת? אך בעוד רגעים מספר נסו להתגבר והתחילו בשירה אחרת: „אתה אחד ושמך אחד". אך הצעירים לא נפל רוחם בקרבם וגם מפיהם פרץ שיר חדש: „שם בארץ חמדת אבות".

והנה נחלק הקהל לשני מחנות מתנצחים בשירה. מצד אחד נשמע קול „אשרנו מה טוב חלקנו" ומן הצד השני קול עונה לעומתו „אנו נהיה הראשונים". וקול מקול יאמץ עד כי באחרונה נצחו הצעירים את הזקנים, ובית הכנסת נתמלא קול שירה של דור צעיר ורענן השואף לארץ חדשה ולחיים חדשים. והזקנים נשמטו אחד אחד, כזקני ישראל במצרים בשעתם, התזירו את ספרי התורה אל ארון הקודש ועזבו את בית הכנסת כמבוישים, כמנוצחים במלחמה.

למחרת קרה הדבר שלו קיוה חברי נתן. היהודים, שנתפקחו בן לילה מתוך המבוכה הגדולה שבה היו שרויים בליל שמחת תורה, נשמעו לקול הקורא להם מעל המודעה, ורובם ככולם נדבו לקרן הקימת ביד רחבה.

לשמחת חברי נתן לא היה גבול. אך את סודו, סוד המודעה „הטמאה", לא גילה לאיש, מלבד לי, חברו הנאמן ביותר. אך כל אחד בעיירה ידע והרגיש כי המודעה חוללה מהפכה בחיי העיירה. המודעה היתה לנס הקורא לדור הצעיר לחיים חדשים ולארץ חדשה.

לא זכה חברי נתן לראות בעיניו בהתגשמות חלומו הגדול, חלום שיבת ציון. בפרוץ מלחמת העולם השניה טולטל לארצות סיביר הרחוקות, ושם בא הקץ על חייו בעודנו בדמי ימיו; אחרי מחלה ממושכת גועה נפשו, וימצא לו קבר בארצות הקרות, רחוק מישוב יהודי.

יעקב ווינר

הבהובי זכרון

ילדותו של אדם נגררת אחריו כל ימיו, והוא טועם בה תמיד טעם חיים. לא סתם זכרונות נעימים, שאדם משתקע בהם להנאתו, מתבל קצת את חייו האפורים, וממזג קורטוב חמימות, בתוך ים הפושרין שהוא חוצה בו יום־יום.

לא חלום העבר של העיירה היפה ריטובה, שאנו חולמים בהקיץ, או בשעת דמדומי בין השמשות. כי הילדות, בדרך כלל, היא שירת החיים. וחביבה היא עלינו, לא בגלל שהיא הנקודה הרחוקה ביותר של העבר, אלא מפני שהיא, דמות דיוקנה של חיינו הטבעיים, בבואת נפשנו הטהורה והתמימה.

ילדותו של האדם, היא כתר החיים ותור הזהב. או, חושיו עדיין שלמים, אין בהם פגם, העיניים לא סונוורו משפע של אורות מתעים, האזנים לא נסתמו מפני קול שאונם של גלי החיים הגועשים.

אמנם, גם ילדותנו בריטובה, לא היתה סוגה בשושנים, אף היא הנאה וצער כרוכים בה. אבל ברבות הימים — ממרחק — כאשר אנו מעלים על לבנו, את חיי ילדותנו בריטובה, ניתן לנו לצרף צירופים שונים במסכת החיים, לחרוז את העיקר, ולהבליע את הטפל, לשלב בה כמה שילובים, ולתת לה פנים חדשות במקצת.

תנועת הצופים בריטובה.

כל אדם רואה את ילדותו בכמה פנים. וכדרך ראייתו — השפעתה. יוצאי ריטובה, יצרו בספר זה, את ילדותם מחדש, ונפחו בה נשמה.

מן המרחק, צופים יוצאי ריטובה בשחר חייהם, ומתמלאת הנפש געגועים טמירים אל עולם שחלף. וכל כמה שירחק — ירבו געגועינו.

לעתים, הילדות מחלחלת בתוך איברינו. נתלית בזיז ביתנו, שהיה ואיננו. מרחפת בגן אוגינסקי, שרוייה בעיירת מולדתנו, צופה על פני הנהר, שוכנת בבית הכנסת העתיק, שסודות ורזין מרפרפים בחללו, ואפלולית בו, וצינת תמיד, אף משוטטת במרחבי שדה, ולפעמים, מקבלת צורת חברים, פרצופי שכנים. בית הספר, תנועות נוער.

מראות אלה — אינם נמחים, והם מנותני הוד הילדות. לפיכך, גונזו בתוך לבנו. אשרינו — שזכינו להעלות חזון ילדותנו עלי ספר.

* * *

הכל יודעים, שכל יצירה אמיתית אין היוצר מתכוון בה לעצמו בלבד. בדרך שהוא מוצא תיקונו ביצירתה. כך, ימצאו בני ריטובה תקנה בקריאתה. שע"י כך, נעשים שותפים לה. שכן ימצאו בה, לא סתם זכרונות, אלא מין ילדות עילאה. הצרופה והזקוקה בכור החיים, שיש בה חיים ויצירה כאחד. וכל מה שתרבה שמחת הנפש של היצירה, כך תגדל הברכה.

בספר ריטובה — פתחנו שער להיכל הנפש של בני עירנו.

* * *

חיי נעורי בריטובה — דמו לפרח. פרח אשר ניתק עלה אחד או שנים מעתרת עליו הרבים — ויפרח.

עתה, עם אבדן יקירינו — נבל הפרח.

אבני יקר, נרקמו בתוך היריעה אשר ניצבה בעיירת מולדתי. חרוזים המה בכל זכרון, בכנפי צפרים, בנגוהות כוכבים.

היה, נכון, לבי — לצאת עמי לדרך, אל ריטובה שהיתה ואיננה.

בקע סגורך — לבי — ונצא לריטובה של הימים ההם.

היה נא בעזרי, להיות צלם חי, לבני ריטובה, לתאר את יפעתה, שלוותה וקסם נעוריה.

רבים ישבו בצילך עיירתי. דורות שלמים. רבים באו בחצרותיך, בך מצאנו את החיים אשר בקרבנו, ואת החדווה שהסתתרה בחיים. הן חלקי בחיים — מידכם בא לי, לכן — ינוצץ אורך עיירתי, בתוך דמעותי.

לא אירא מהדממה השוממה — אשר בריטובה, כי הולך אני לחפש את האתמול שחלף, אארח לחברה כוכבי שמים ובתהומות הצללים אטבול.

שלה שלהבתך במנורת יגוני, כי הלילה אפל. הפנס אשר אנכי נושא בידי, אינו מאיר את החשכה, אף במקום אילן פורח — מזעיף הוא פניו, כדמות אימים ובלהה. לבבי סוער, גועש, ברקים זעומי פנים. רוחות הסער מיבבות. פני אדם, רעולי אפלה, מבעד לערפל הדמעות, אני מתאמץ לחזות פנים, ולא אדע, אל נכון אם יראו.

* * *

יער עבות מצל, שופע־יונק מעבי קרקע פורה. טבולי שמש זהב וטלטולי ירח מגד. אילן אילן ושרשיו העסיסיים, המדושנים והמרווים על פארותיו, סנסניו וזלזליו השוקקים, ועולמות בוקעים ותוססים, וכוכבים מכביבים, ומהלים מעל לראשינו. מנצנצים, רוקמים וגומעים את הנצח.

הנה האילן הענק, אדם יהודי באהלו... איננו בריטובה.

ואין גם הציצים הרכים, הבנים והבנות, התמימים והישרים והעדינים. הנאהבים והנעימים, עם יפי עינים, עם תום חלומם. רוך נשמתם, וזוך אמונתם, עם ריח פרחים ורחש נביטה, עם צהלת רינתם וקסם שירתם...

כל אלה הושמדו, נקטפו עם השורש.

* * *

וכי יש בכוחו של אדם, להעלות ולשחזר באמצעי הבעה בשורות קצובות, אפילו מעט מזעיר ממה שהתרחש במציאות האיומה? מרחק הזמן, פעל את פעולתו המגבשת, ואיפשר לאמוד מחדש את אשר התרחש. חדירה לאותם רבדים של הנפש. חלום, תזון — שבאמצעותם מסוגל האדם להינתק, במידה רבה מן הזוועות שאפפוהו, בעת שהותו במחנה ריכוז, או שעליהן שמע או קרא.

צעיף שחור — את עוטה כיום עיירתי. לבעבור הסתר פניך, לא לראותך, בלי יקירינו. בחלומות — אראך, כי נבצר ממני לקוות, לראותם בחיים.

מתוך מחשכי העננים המאפילים את העיירה, בוקעות קרני נהרה. הן עולות

הסתדרות „השומר־הצעיר"

ומתעצמות לפלגי זכרונות על חיים יהודיים למופת. אנשים תמימים, צנועים, שקטים וישרים.

אשא קינה עליכם, אנשי עמל, ברריל. הנה אתם עוברים לפני, ואני רואה אתכם כמו אז, אך ורק בעיני רוחי, כי הונף הגרזן עליכם והכריתכם. לבי יחלום את נדיבותכם ותפארתכם, יחלום ויקונן כאחד.

חלום בלהות רודף אותי. רואה אני, את יהודי עיירתי מדוכאים ומבוהלים, מעוותים מפחד, ועיניהם נעוצות בשומריהם. אנשי הגיסטאפו המכוונים את מכונת היריה, לקצור קציר. ובעוד שעה קצרה, וטרטור מכונות המשחית נשמע, ואתם, בני ריטובה, מפרפרים ונופלים כשבלים מאחרי הקוצר. והבורות מתמלאות גופות המומות, פצועות וגוססות.

אין זה חלום בלהות — לאסוננו — זוהי מציאות אכזרית. וביערות שהיה הנוער היהודי מבלה, בקיץ מתענג על שירי ביאליק, ומשמיע מנגינות ארץ־ישראל, שם קברי אחים.

והיום — אין אנו יכולים לדבר אליהם, אלא רק עליהם.

בחרדת קודש וברטט נפשי עמוק, אנו מדליקים נר נשמה, ליקירינו הבלתי נשכחים — בהוצאת ספר זה לזכרם.

אכן, הקרע שבלבנו, והפצע הפתוח טרם הגליד, מעין הדמעות רותח, והעין הצופה לתוך מרחקי הזמן, רואה הכל, את הבתים אשר ישבנו בהם. ואינם, החיים שהתנהלו בבתים אלה, חיי הפרט וחיי הכלל, חיי קהילת ריטובה הקדושה שאיננה.

היה, היתה קהילת ריטובה, בדם ובאש עלתה השמימה, אך היא חיה בלבנו.

לא שכחנו, לא נשכח, ולא נניח כי ישכחו.

...לקטם נא אלוה, מעפר הארץ, הרחק מקברותיהם שבגירול. יהיו, יקירינו תמיד נגד עיניך. תנצרם בכף ימינך. הערה עליהם, אור ממרום, הסתירם תחת צל כנפיך, שמרם עם כל קדושי עמנו לעד.

ספר קהילת ריטובה, לא יהיה אוטוביוגרפיה, ואף לא ביוגרפיה כלשהי. אעפ"כ החולש כאן על הכתוב יהא יסוד הזכרונות האישיים של בני עירנו זכרונות מימי שלשום, מימי אתמול, זכרונות ברקע.

נשאלנו ונסינו להשיב:

למה בעצם, ישבנו לנער מעל נפשנו את העבר? שיחזור זה למי נחוץ? — מה ממריץ אנשיה שהאביב מאחורי גבם, והסתיו כבר לכד אותם, מה ממריץ לאדם, להביע רשמיו, לכתוב זכרונותיו.

הגורמים שייכים לתת מודע, אכן, ריח האביב המשומר, האביב המאסף, הגועל את תהלוכת האביבים. מעלה את הבושם החרוך של האש ששרפה את עיירתנו.

ביקשנו להציל מתוך הדליקה ומלשונות האש, אך מעט זכרונות, כי הזכרונות שבספרנו, הם זכרונות שהלב להם מעין כספת נעולה. הם אישיים — אך לא פרטיים.

העלאת זכרונות, הרי זה שיחזור העבר. נוטל האדם מזמנו ומפליג אל עברו. זהו מסע אל העבר.

הנוסטלגיה הסיטונית כלפי השנים היפות ההן שחלפו בריטובה, קוסמת לנו,

דרך כלל אין הזכרונות מהווים מעשי היסטוריה, הם אולי ההיסטוריה. נדלית היא מהלב ומהמוח.

* * *

צמרמורת אוחזת, בהעלותי על דעתי, שכל בני משפחתי, כל מכרי, ידידי, חברינו לעבודה ציבורית וציונית, וכל יתר בני העיירה היקרים למקטון ועד גדול, גברים ונשים וטף — האמנם, כולם הובלו לטבח?

והבתים הקטנים, עומדים קודרים, אלמים, נעזבים, נעצבים. לבנים אשר יצאו מבלי לשוב. ואותן קופסאות נחמדות תכלת־לבן, שהיו תלויות על הקירות, בחברה מכובדת, של הרמב"ם, הגאון מווילנה, ד"ר הרצל, „מבוישות" והשממית קנתה שביתה בקרבכן, ואורגת את אריגיה על פיכן, באין מפריע. ו„שכנינו הטובים" זכו מן ההפקר, בבתים שנותרו לפליטה.

ומה גורלך בית המדרש, שספגת שנים על שנים, תפילות זכות של הורינו, ומה גורלו של ארון קודש מצופה קישוטים, מעשה מלאכת מחשבת, ואתה, ה„נר תמיד" בקיר הדרומי, שבצלך ישבו תלמידי חכמים יהודים למדנים ו„בלעו" דפי גמרא „זאגט די הייליגע גמרא".

קבוצת „השומר־הצעיר"

שם גם האזינו, שנים לדרשנים למיניהם. למטיפים לציונות מכל הסוגים. לעתים הלב מסרב להאמין, המחשבה איננה משלימה, כי כל זה איננו.

* * *

מתוך שחיי הכלל היו ספוגים יהדות, נעשו יחסים בין כל חוגי הציבור. בין צדיק ועם הארץ. כל אלה חדרו לבית המדרש. יהודים עמלים, בעלי מלאכות, הכל שותפים לתורה. החן של יהודי ריטובה מעשרם הפנימי הוא בא. הכל בחייהם נקבע קביעות של נוסח, מעשים וצורות עברו בירושה מדור לדור. בששונם היה צפון צער, הניגונים שכלי הזמר השמיעו באוני הכלה, הביאו עד כלות הנפש. תחת החופה התייפחה האם והסבתא ויהודי סתם. לשמע בשורה טובה, פורצים בקול בוכיה. היהודים אומרים שירה. המתמיד על גבי הגמרא, החייט הגחון על זוג מכנסיים. הסנדלר — עת יתקן נעליים ומזמר הרבי בטרם יפתח את פיו בדברי תורה.

סגנון החיים לא היה מוגבל למעשים שבדת בלבד. לא רק שבת וחג — צורה יש לו. מה מאכלות יאכלו בימים מסוימים. כיצד נועלים וחולצים את הנעלים. כל קטע של פיוט, של תפילה, ניגון מיוחד נתייחד לו. כל פרט פרצוף — נתרקם לו.

עניות, צרות ויסורים היו בשפע. בתי מרזח של י״ש היו. אבל שיכורים יהודים — לא היו. לא נתנו בכוס עינם — כי אם בספר. יהודים יגעים אחרי יום עמל קשה, יושבים עם גמרות פתוחות, מתעמקים בתוספות.

שיר הערש הפופולרי הוא „תורה יקרה מכל סחורה״. משנולד ילד, קוראים „שמע״ על עריסתו. כשמביאים את הילד בפעם הראשונה ל„חדר״ עוטפים אותו בטלית. לימוד התורה היה בבחינת שירה של כיסופין, מין השתפכות הנפש. בדף גמרא ביקשו להרגיש עולמות עליונים. כי בתורה שפוך האור הגנוז משמש ימי בראשית. הם שיקעו עצמם בעבודת השם, כי עולם בלא תורה — אין לו קיום.

אמונה, לב, פנימיות, רגש אנושי וכל מיני מידות טובות, סללו את הדרך לאנשי ריטובה. התפילה היתה השתפכות הנפש לפני בורא שמים וארץ. סידור התפילה — הספר העממי ביותר. יקר וקדוש. כל מלה שבו — אבן יקרה. הם הרגישו מתיקות בקיום מצוות הכנסת אורחים, בעטיפת טלית והנחת תפילין.

וכי מי דיבר בריטובה על אמונה? — כלום אפשר שלא להרגיש כי יש אלוהים בעולם? — כלום אפשר שלא לראות, כי מלוא כל הארץ כבודו. לדרוש מיהודים אלה, שיקיימו תרי״ג מצוות, היא מיותרת. לחיות על־פי שולחן ערוך — הרי זה כמעט דרך הטבע. חיים ללא תורה ומצוות — היה בעיניהם חיי תוהו ובוהו.

* * *

בין נתיבי הליל בעיירתי הקטנה מתפתל שביל, כין חצרות של בתים קטנים. בעקלתוני סמטה ארוך. הדי כנורות לב, שנימיהן הלום בעצב ניגוניהם משמיעים. לא אוכל לחשוף רגשות, להביע כמיהות וגעגועים. אף אותן הרגשות אשר נצברו מאור הלב. והם עולים עכשיו על גדותיו.

ההפלגה לפינות המרוחקות, ההתייחדות עם הדמויות, לזכר עולם ענוג, רחוק וקרוב. נער הייתי — וגם וקנתי...

אזכור פגישה ראשונה עם עינים גדולות, ואור נגוהות שסינוור וחדר עמוק. ילד הייתי. צעיר ונפעם. מול עצמתו הגדולה של האיש עטור הזקן.

כיצד אתה לומד, שאל סבא שלי, בקולו הערב.

חייכתי בביישנות, והעינים הביטו על סבא.

טוב...

ואת התורה אתה אוהב? — המשיך בליחושו, ועיניו בפני הנבוכים.

כן, סבא, אני אוהב.

רציתי ללטף את שער השלג הנח על חזהו, לחוש את הרכות הנפלאה המעטרת את דמותו. הוא לקח ידי — בשתי כפותיו וברכני.

גדלתי... עזבתי את ריטובה, זכיתי לעלות לארץ ישראל. ואלך לסבי לקבל ברכתו.

נדמתי, והדמעות זלגו לפתע, שטפו ללא בושה.

שפתיו ממלמלות, עיניו עצומות. הניח כפו על ראשי, סע, נכדי היקר, לארץ־ישראל הקדושה, ותבנהו מהרה ותגדל כבודה...

* * *

על יד ביתנו היה גן עצים נחמד. בו היכו שורש עצי פרי למיניהם. תפוחים, אגסים, שזיפים, דובדבנים, ובתווך עמד אלון. מוצל, אשר בצלו ישבנו בחרבוני צהרים. צפרי רננים איוו להם למושב את גגנו. וירנינו מוצאי ערב ובוקר. שירת הזמיר משכה את לבבי, בעבותות נועם, ותמלא נפשי עונג אין קץ.

קן הצופים.

לעתים עמדתי שעות שלמות בדמי הערב והטיתי אוזן לקול מנגינותיו.

* * *

הומה הלב, לזכר עיירתי ריטובה.

משחר נעורי נחרתה בזכרוני עיירתי. רחובותיה, סמטאותיה ושבילים המתפתלים. כולה שופעת שמש ואור. בתי העץ מכוסי רעפים ומבעד לחלונותיהם מציצים תינוקות של בית־רבן.

קטנה היתה ריטובה, אך מלאת צדקה וחסד. לא מופלגת בעושר, שבתות וחגים פזורים על פני החולין, כאיי פלא נכספים. הנה הגיעה השבת ומאות נחפזים לבית הכנסת להתקדש לקראת השבת. הנה אראם בהליכתם זו, אפילו ההליכה מעין תפילה זכה. כל ששת ימי החול — אינם אלא פרוזדור לטרקלינה, וחוזרים בנחת ומתנשאים בחללה של העיירה השקטה ניגוני שבת.

ובשבת בבוקר משכימים לבית הכנסת, לומר תהלים, ושוב בניגון של עצב וכיסופים. תפילת שחרית ומוסף, ואף הסעודה השלישית משולבת זמירות וברכות. והחגים הנעימים, והשמחות.

נפשי אפופת אלם, מדלגת על פני בתיה ההרוסים, ומתקפל אני באולת ניב, לראות עיירתי ריטובה, עוטה יגון. עיירתי בה שילחו אויבים, לפרום צעיף רוממותה.

על פני גשרי ערגונות אתהלך. כי היו לי הורים, אחים ואחיות וקרובים, ובני עיירתי — כולם קדושים וטהורים — שלא נטמנו בתכריכים. קדיש לא אמרנו אחריהם. שבעה לא ישבנו, וקריעה לא קרענו. ובתי התפילה — עומדים שוממים ונואשים ודרכיהם אבלות מבלי באי מועד. ומה גורלם של ספרי תורה, כתרי התורה, עצי חיים, ש"סים, ספרי משניות, ויורה דעה, חושן משפט. ויתר ספרי הקודש.

נחמתי — כי ידעתי נאמנה — שבני ריטובה במולדת בלבם יגון, זוכרים ואינם שוכחים. ועד ספר זכרון זה המשמש יד־ושם לקהילת ריטובה.

כל מי שיעיין בספר „קהילת ריטובה" ימצא תיאורי־מציאות, ציורים נאמנים חיים ורוטטים, שיש בהם משום עיצוב דמות — דיוקנה של ריטובה. עיירה זו, שתורה ועמל כפיים הילכו בה צמודים יחדיו, שגדלה וחינכה בנים לתורה ולתעודה, עיירה עניה בחומר, ועשירה ברות, יהודים תמימי־דרך וישרי־צעד. אשר כל ימיהם היה קודש לתורה ועבודה, ואשר על אף העבודה המפרכת בכל ימות השבוע, העלו את שבתם וחגם לדרגה עליונה של קדושה וטוהר. להתרוממות הרוח ולעליית נשמה.

החלקים בספר זה מפליאים. האור שהוטל, אינו אור פנס קטן, אלא אור פרוז'קטור המאיר למרחק. בתיאורים של בני עירנו בארץ ומחוצה לה. רחשי קולי המיה, אבני גזית. הכל נושם רחבות וגבהות, וניתן, בעין יפה, לא רק התרפקות סנטימנטלית, כי אם גם בבקיאות וידיעה עמוקה.

עם קריאה בספר, צפים ועולים בבת־אחת לנגד עינינו זכרונות נשכחים דורות שלמים עם מאווייהם ושאיפותיהם. כל צלילי ילדות ונעורים שעברו ונשארו רותחים על מיתרי הנפש — כאילו קמים לתחיה ומעירים רטט העבר הנעים.

בספר — דמויות רבות המתלבטות במלוא קומתן, מציאות יהודית־מסורתית. שינקה ממקורות תרבות עתיקת־יומין.

בספר — דמותה האצילה של האם העבריה, האם והרעיה, כפי שהיא מופיעה מבין דפי הספר בכל טוהר נפשה, פשטותה, אהבתה ומסירותה לבית ולמשפחה, שכל פינות הבית קורנות מזהרה.

בספר — בית אבא. הבית היהודי שהיה קורן בזהרה של שכינת ישראל. בטוהר חיי המשפחה ונקיונה.

לא אגזים באמרי, כי מיטב סגולותיהם חברו יחד בספר זה, כי אין אלה זכרונות במובן הרגיל, השיגרתי, לפנינו פרקי יצירה, שעם היותם מעורים בחוויות הפרט, לא נשארו מסויגים בתחומם האישי.

רוך ואדיבות וגעגועים טמירים, יסוד של רעות וחברות, חוט אצילות נמשך מדף אל דף. האם לא ירעד לבנו, להכנסת אורחים בבתי ריטובה, שהביעה כל כך הרבה עדנה.

זאת ואף זאת. עם חשיפת התן האנושי וההצמדות לאדם, מראים יוצאי ריטובה ברשימותיהם חיבה אל הטבע ואל החי, המשתלבים שילוב אורגני בהסתכלות ובחוויות. משיכה עזה להם לנופים, ליער, לנהר, ומכאן הלהיטות אחרי פארק אוגינסקי, בשלוותו המפליאה, ולבסוף, אודים מוצלים מגיא־ההריגה, תיאוריהם המרטטים, של האדם שנוגף ונחלתו נסתחפה בסער קרבות, ומסביב כאב צורב.

בוכה הלב על חיים תוססים ונאצלים, אשר היו ואינם.

ואם גם יפוג הכאב, לא יתמעט הזוהר הבוקע מתוך דפי הספר.

ואם חשיבות לספר — ליוצאי ריטובה, שהכירו הווי זה, משנה חשיבות לבנים ולנכדים. לדור הצעיר אשר ימצא בו נשמת האומה וקיומה.

* * *

עצוב הוא הגיגון הבוקע מדפים אלה. תכנו של הספר עוצב מידי הורינו אחינו ואחיותינו בריטובה שגודעו, מהרגלים שקוטעו, העיניים שנסתמאו, מהלבבות שחדלו לפעום. הכנורות שנדמו, ומכל ההדר והיקר, שניגר כמים.

אין זה ספר של חולין. אלה הם דפי תפילה.

כל אות מוטבעת בדמע.

זהו ספר הקינות, על חורבן ריטובה.

נבצר מאתנו לנקוב בשמות כל יקירינו, אף כולם הם בכתובים. זהו כנס רבתי של נשמות יקירינו, שיחיו לעד בלבותינו ובלב האומה כולה.

גוילי הספר, הם עורקי כלי הדם. בהם נאגר דם ילדי ריטובה הקדושים והטהורים ככרובים.

הספר — הוא זבול עולמה, משכן נצח, לנשמת העיר.

הספר — הוא נר תמיד לנשמות קדושי ריטובה, הי"ד.

הספר — הוא עדות וזכרון לקהילה יהודית, שתרמה מיטב תרומתה לאוצר האומה.

על־כן אתה הולך שבי אחרי הספר, המבנה והיופי שלו, העולים בד בבד עם חשיבות הנושא ותכנו.

במסגרת כזאת נתונות רק יצירות מופת המשתמרות לנצח.

ריטובה

הרבנית-תורנית

הגאון רבי אברהם אהרן בורשטיין

(אביו של מר ברקת ז"ל, יושב ראש הכנסת)

הגאון הנ"ל היה שם־דבר בזמנו בחוגי הרבנים וראשי הישיבה במ'אמוט — ליטא, התפרסם כעילוי המצטיין בעוצם שכלו שאין דוגמתו, ויחד עם זה היתה בקיאותו עצומה בשני התלמודים ומפרשיהם עד להפליא. כל דברי התוספות שעל הש"ס, פוסקים ו„ראשונים" היו סידורים במוחו, וכל אחד מהם על אופנו ובמקומו הראוי לו. לפי כשרונותיו וגישתו בהבנתם „הראשונים" דומה היה להגאון העמקם שבדור הקודם לו רבי ראובן הלוי לוין בדווינסק.

הרב אברהם אהרן בורשטיין ז"ל.

רבי אברהם אהרון בורשטיין הצטיין עוד באברכיותו, ככוכב עולה בשמי היהדות התורנית, ובגיל צעיר עוד נתכבד להיות ר"מ בישיבת הבחורים והאברכים שבסלובודקה — קובנה. לשיעוריו יצאו כבר מוניטין בחידושיהם המקוריים שהפתיעו את הלמדנים שבעיר התורה — קובנה. לפי סגולותיו הרוחניות עשוי היה הרב בורשטיין לתפוס עמדה ראשונה כראש ישיבה גדול, והיה נחשב כשלישי בזה אחרי שני הגאונים המובהקים רבי חיים הלוי סלובייציק ורבי יצחק יעקב רבינוביץ מפוניבז. אולם בגלל סיבות שונות, בהיותו בעל נפש אינדיווידואליסטי לפי טבעו, פרש מהישיבה שבסלובודקה, ופנה לרבנות בקהילות ז'אמוט. הראשונה שבהן ציטוביאן, השניה ריטובה, ואחר כך אניקסט שדובה, ולבסוף טאריג — כולן, קהילות חשובות בפלך קובנה. היה זה הפסד רוחני גדול לבני הישיבות, שכן נבצר היה מהם להתבשם בשיעוריו התלמודיים הדגולים בממדים. למדניים למופלגי

תורה צעירים ואברכים אף הוא משתוקק היה להזדמנות מתאימה לשוב להיות מרביץ תורה. לשם כך יסד קבוץ תלמודי בטאברוק עירו, ו„הסבא" מסלובודקה (שניהם התפייסו אחר־כך), היה שולח לו ממצויני ישיבתו לביצור קיבוצו החדש". אותו הדבר היו באים אליו ממצויני ישיבת טלז ליהנות מדרך לימודיו, ביחוד היו משתוקקים לשמוע חידושיו התלמודיים בתלמוד ירושלמי, שאף בזה כוחו היה גדול למאוד. אלא שבינתיים פרצה מלחמת העולם (הראשונה) והפכה את הקערה על פיה.

הרב בורשטיין נהיה לפליט מלחמה ביחד עם בני קהילתו ברוסיה הפנימית, מזה אף ברוסיה האוקראינית, שכפשע היה בינו ובין המות בימי הפוגרומים שהתחוללו שמה. שבע עמל ורוגז, מדוכא בייסורים, חזר אחר כך מגלותו וחזר לטאברוק, עיר רבנותו הקודמת, הנמצאת כבר ברשות ליטא העצמאית ושיהודיה חיו כבר מספר שנים בשקט יחסי.

רבי אברהם אהרן הכהן בורשטיין משתוקק כבר לעלות לארץ־ישראל משאת נפשו משכבר הימים ולעשות כאן שנותיו האחרונות כראש ישיבה, ומשמיע שיעורים למופלגי תורה. ומן הראוי לציין, שאם כי הרב בורשטיין לא היה לפי תכונתו עסקן ציבורי מובהק, והיה יותר דמות יושב אוהל, היה אוהד את תנועת חיבת ציון. החזיק בכל מעוזו בעצם הרעיון של שיבת ציון, ואף הראה פנים מסבירות לציונות המדינית. אמנם איש המציאות שכלתני היה לפי טבעו, אבל הדבר היחיד שנתלהב בו ולא הרפה ממנו כל הזמן היה דבר ישוב ארץ ישראל, וזה היה חזון נפשו ורוחו כל ימי חייו, למן היותו אברך צעיר בסלובודקה עד ליום פטירתו.

עוד בשנת תר"ס (1900) והוא אז רב אב"ד בקהילת סאלינאטי המיוחסת, חתם בנפש חפצה על הקול קורא של קבוצת רבנים להסדיר מגבית כספית לטובת הפועלים בארץ, מחוסרי קרקע ומדוחקים בעבודה יום־יומית, כי הם, הם „אשר הקריבו את נפשם על מזבח אהבת עמם וארצם, אשר כל בניין הישוב הוא על ידיהם", ויש צורך „להמציא להם עבודה תדירה על ידי התפתחות ענפים שונים מחדשת המעשה לפי סגולת המקום ותנאיה".

תשומת לב רבה עוררה הסכמת גאון זה לעמוד בראש ישיבה חדשה שהוקמה בשנת תרע"ו (1916) בבוגורודסה, ליד מוסקבה, לפליטי ישיבות ליטא. ישיבה זו נתמכה על ידי מרכז חובבי אגודת „שפת עבר" במוסקבה, שפת ההוראה שלה היתה עברית, והגאון הר"ם הזה אף שעוריו היו בלשון הקודש. אולם במתכונתה ובצביונה היתה ישיבה גבוהה זו כאחת הישיבות המובהקות בליטא ותאמוט. ישיבה זו החזיקה מעמד עד להחמרת המצב ברוסיה, מחמת חילופי משטר מדיני כלכלי ובטחוני, עד שכלו כמעט כל הקיצין בכך. וניתן לציין בקשר לנ"ל שהרב בורשטיין החשיב במאוד עניין השרשת הלשון העברית בבתי הספר התדשים לילדי ישראל שנפתחו בקיץ תרע"ז (1917), בתקופת קרנסקי בנאומו המיוחד שנשא על כך בועידה הארצית של אגודת „מסורה וחרות", שהתקיים בתמוז תרע"ז במוסקבה ליד בית הכנסת הגדול המקומי, ביטל הרב בורשטיין את טענת המתנגדים מבין רבנים ובעלי ביתם שלא ניתן לבצע לימוד גמרא בעברית. אמנם קשה הדבר לכתחילה להסביר סוגיות גמרא בעברית, אבל נסיונו בבוגודסק הוכיח לו „שאין דבר זה בגדר הנמנע אף

למתחילים". ומה גם כשהיה כבר התלמיד בעל ידע מוקדם בעברית בכתות הנמוכות שבבתי האולפנים היסודיים החדשים.

בשנות העשרים התכונן הגאון רבי אברהם אהרון לבוא ארצה, בא בדברים לשם כך עם סגל מעריציו הקודמים: מנחם אוסישקין, הלל זלוטופילסקי, ויוסף פרסין. בקשר להתמנותו כראש ישיבה בישיבת „כרם דיבנה" שעמדה להיווסד בארץ מעזבונו של הגיבור והנדבן רפאל גוץ, (חתנו של קלונימוס זאב ויסוצקי ממוסקבה). אולם דבר זה לא יצא לפועל מפאת כמה סיבות, והגאון הטאברוגאי נחל מכך מפח נפש רב. אולם חזון נפשו נתקיים במציאות בעוד זמנה. הוא זכה לעלות ארצה, שהה בתל־אביב ונמצא שם בעניני רפואה, הוא נענה להזמנת מרן הגאון רבי אברהם יצחק הכהן קוק, להיות ר"מ בישיבתו הגבוהה שפתח לפני זמן מה בירושלים „מרכז הרב", ובא על סיפוקו הנפשי המלא. לשעוריו התלמודיים שהחל להשמיע בישיבה המרכזית הנ"ל יצאו מוניטין בכל חוגי הישיבות והיו נוכחים בזה אף מישיבות „עץ חיים" בירושלים ומישיבת סלובודקה „כנסת ישראל", שהתקיימה כבר אז בחברון, עיר האבות. אם כי בשתי ישיבות אלו שימשו בתור ראשי ישיבה שני גאונים רמ"ים מובהקים (בראשונה הגאון רבי איסר זלמן מלצר, ובשניה הגאון רבי משה מרדכי אפשטיין). בני הישיבה ואף המעולים שבהם (וכן קבוצות קבוצות מבין יקירי ירושלים הלמדניים), עקבו אחרי שיטתו הלימודית, רשמו לפניהם חידושי תורתו המבריקים, ומסרו את זה קונטרסים לחבריהם בישיבות שונות. (לכותב מאמר זה היו מונחים מספר שיעורים מהגאון הנ"ל מתקופת הזמן הנ"ל) (תרפ"ה), בזמן למדו בישיבת מיר שבליטא הפולנית והראה אותם למרן הגאון רבי אברהם צבי קמאי, אב"ד ור"מ מיר, שהכיר את הגאון בורשטיין מתקופת רבנותו בקיודאי, והם נפגשו יחד לפרקים בעיר הפלך קובנה. רק לזמן קצר זכתה ירושלים התורנית ליהנות מתורתו של הכוח התלמודי הנעלה הזה, כבר בבואו ארצה היה חולה מדוכא, קפצה עליו הזקנה לרגל תלאותיו בגלותו בארץ הדמים אוקראינה, וביום י"א בכסלו תרפ"ו (1925), יצאה נשמתו בקדושה ובטהרה, כשהוא רק בן חמישים ותשע. פטירתו הרעישה את ירושלים התורתית ואת כל לומדי הישיבות וחוגי הרבנים כולם. התקיימה לוויה רבת משתתפים. הבית דין צדק של הגאון הרב קוק פרסמה מודעות אבל עם הודעה מיוחדת על ביטול מלאכה בשעות ההלויה. רבו המשתתפים בה מישובי הארץ ועריה, ביניהם קבוצות גדולות מתל־אביב, פתח תקוה, ואף מחיפה. ביניהם בלט הרב הגאון רבי ברוך מרקוס, יליד ריטובה, מקום שם פעל מספר שנים הגאון המנוח זצ"ל. שני העתונים העבריים „הארץ" ו„דואר היום" פרסמו דברי הערכה על הרב המנוח בורשטיין.

הגאון רבי אברהם יצחק הכהן קוק ציווה לכתוב על מצבת קברו הדברים דלהלן:

פ.נ. ארז הלבנון, אביר התורה, בחיר גאוני הזמן, ראש ישיבות גדולות, עמוד התורה, הגאון האמיתי, פאר הדור.

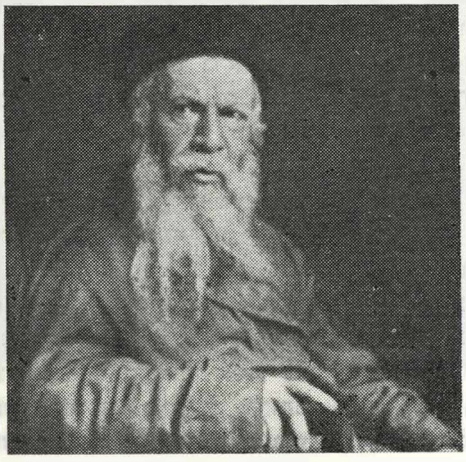
הספידוהו גאוני ירושלים וכן בעיירות ישראל, בליטא, ובזאמוט. הספדים מרשימים נשאו על הגאון המנוח בעיירות רבנותו: ציטוביאן, ריטובה, אניקשט, שאדובה,

סאלאנט וטאברוק. בסאלאנט ציין הרב המספיד, במיוחד שקהילה זו זכתה לשני אישים מפורסמים (נוסף להגאון הגדול רבי ישראל לפיקין), שיפעלו בירושלים עיר הקודש. הלוא הם רבי שמואל סאלאנט, גאון ההוראה, אב"ד ורב ראשי בעיר הקודש ירושלים, ורבי אברהם אהרון הכהן בורשטיין, גאון הלמדנות ור"מ ראשי בעיר הקודש הזאת.

בעולם הישיבות ידוע ומצוי ספר „נר אהרון", שהופיע בשנת ת"ש. ברם חידושי התורה בספר זה הם רק רסיסים וניצוצות מברק גדולתו התלמודית של גאון זה, ואף על פי כך גם בספר זה מתראה הוא לפנינו המחבר הנשגב כבעל היקף גדול בהגדרת ענינים ובהגדרת ערכי שרשי סוגיות על מקומם המתאים הנכון, ונאמרים דבריו בכך בחוגי הישיבות בארץ ישראל עד עכשיו. בסוף ספר זה מובאים שיעוריו המפורסמים בעניין התפשטות בקידושין, שהגאון המנוח הזה אמר את דבריו בכך בהמשכי שיעורים אחדים. מעניינת היא גם „התשובה" המיוחדת שלו בעניין פצוע דכא המאפיינת במיוחד את דרך לימודו. שני הענינים הנזכרים לעיל הם מבחירי חידושי התורה שלו. מבין מופלגי הישיבה במרכז הרב בירושלים שהסתופפו בצלו של הגאון רבי אברהם הכהן בורשטיין, והתחממו לאורו, יש לציין את הרב הגאון רבי יצחק ריקהי"ד, רבה האחרון של קהילת זאגר המיוחסת שבזאמוט, הרב הגאון רבי שמעון סטרלוצר ז"ל, הרב הגאון רבי רפאל הכהן קוק ז"ל, אב"ד ורב ראשי בטבריה (בנו של הרב הגאון רבי דוד קוק, אחיו של הגאון רבי אברהם יצחק הכהן קוק אב"ד ירושלים ורב ראשי בישראל), הרב הגאון רבי משה ברנשטיין ר"מ בישיבת המכינה של „מרכז הרב", הרב הגאון יודלביץ מיקירי ירושלים, ואחרון אחרון הרב הגאון אליהו פריסמן יליד ריטובה (בנו של אליעזר מיקירי ריטובה הי"ד), העומד בראש המכון לחקר המשפט התלמודי ליד „מכון העיר פישל" לדרישת התלמוד בירושלים.

הרב הגאון רבי יצחק אליהו גפן

נולד בוואבולניק לאביו הרב הגאון רב דוד בן ציון רב העיירה. חמו הרב הגאון רבי משה חריף, היה מתלמידיו של הגאון מוואלוז'ין, וכשנפטר בשנת תרב"י באה על כך ידיעה מיוחדת. רבי יצחק אליהו למד מפי אביו שדאג לחינוכו התורני המוגבר, הצטיין עוד בילדותו כילד עילוי, והמשיך בדרך התמדתו באופן רציף, עד שנהיה לגדול בישראל. זמן מה למד בעיירת הפירושים איישישוק ובדבוק הבריס שם עם כמה אברכים תלמידים שנהיו לרבנים מפורסמים בקהילות גדולות בישראל. נהיה לחתנו של הרב הגאון רבי שלמה זלמן שמחה טרויב אב"ד קהילת קיודאן המיוחסת היה בנו של הגאון רבי אברהם שמעון טרויב אב"ד קיודאן שהתפרסם בהוצאתו החדשה של הספר „הלכות גדולות".

הרב יצחק אליהו גפן ז"ל, רבה של העיירה, לפני כהונת הרב פונדילר.

מספר שנים היה רבי יצחק אליהו יושב באוהל התורה בקיודאן בסמוך על שולחן חותנו רב העיר, והתמחה גם בהוראה להלכה ולמעשה ובגודל כשרונותיו ומומחיותו נהיה לרב מו"צ בפועל, בימי העדרותו של חותנו הרב דמתא מהעיר.

פרסומו הגיע עד לכדי כך שזמן מה שימש גם כראש ישיבה בישיבת הבחורים החדשה, שנוסדה בשנת תרמ"ב בסלובודקה — קובנה ונהיתה כבר אז ישיבה גדולה שריכזה קבוץ גדול של צעירים ברוכי כשרונות מהסביבה הקרובה והרחוקה. היה אז באכסניה אתת בסלובודקה עם המנהל הרוחני של הישיבה הרב הצדיק רבי נטע צבי פינקל, זה שהתפרסם אחר כך כהסבא מסלובודקה. הרב יצחק אליהו גפן נהיה אחר כך רב ביאסוען (קהילה מצעירה בסמוך לקיודאן ועם עבור הרב הגאון רבי אברהם אהרון הכהן מריטובה לאניקשט נתמנה הרב גפן לרב אב"ד בקהילה חשובה זו.

באותו הזמן יצאו כבר מוניטין להרב גפן כלמדן מובהק. חותנו הרב דקיודאן היה מזמינו תכופות להיות עמו ביחד להכריע בדיני תורה מסובכים או להביע חוות דעתו בעניני איסור והיתר מסובכים, וחתנו הרב גפן היה פותר בעיות מסובכות כנ"ל, בטוב טעם ודעת. פרסומו הגיע עד לגאון העלוי הרוהטשובי הלא הוא הגאון הגדול רבי יוסף רוזין אב"ד דווינסק. כשהתוודע פעם אחת אליו, ראה בו הרוהטשובי שהוא כלי מחזיק ברכה, ויחשיבו במאוד. הוא המליץ עליו בפני קהילת פרייל הסמוכה לדולינסק, שיקבלוהו בתור רב אב"ד, אולם הרב יצחק אליהו גפן העדיף את ריטובה התורנית השקטה, מקום שם מצויים הרבה תחי"ם, ויואל לשבת עמהם גם לאחר כך, כשר קהילות רבות שלחו לו כתבי רבנות ובמשכורת טובה, בלבד שישכון כבוד בתוכם. הרב גפן נשאר איש ריטובה עד יומו האחרון. בהיותו רב בריטובה היה שם זמן מה תחת פיקוחו בן גיסו העלוי הינוק וחכים רבי אברהם אליהו (בן רבי אברהם אליהו) קפלן. אבי הצמר העלוי הזה בעצמו אף הוא עלוי שמת בדמי ימיו היה גם כן חתנו של הרב הגדול רבי שלמה זלמן שמחה האב"ד בקיודאן, והרב גפן כיוון את דרך לימודו שלבן גיסוהצמר הזה בראשית דרכו עד שנת עבד. אחר כך אילנה רברבא בישראל. מבחורי ישיבות טלז וסלובודקה ואחר כך ראש הישיבה לתלמוד ופוסקים, בבית המדרש לרבנים החרדי, מיסודו של הרב ד"ר עזריאל הולדסהיימר בברלין.

רבי יצחק אליהו גפן, אם כי, כאמור לעיל היה זמן מה רב בישיבההמוסרנית בסלובודקה, ובידידות גמורה ונאמנה עם "הסבא" רבי נטע הירש הרי לא היה כרוך אחריה, ודבק בה בשיטת המוסר לפי צביונה שנתגלם בישיבות המוסר. הוא רק נשאר בבחינת אוהד לה. בימי הפולמוס הידועים בשנת תרנ"ז בין נאמני המוסר ומתנגדיה (בשנת תרנ"ז), הרב גפן לא היה מעורה בין שני הצדדים, ולא יצא בגלוי בעמדו שלו על כך. אולם באופן אישי פרטי צדד בתועלתה של הכנסת לימוד המוסר בישיבות לצורך חיזוקם וגיבושם הרוחני כתריס מגן נגד תנועת ההשכלה השלילית שהחלה לחדור גם בחוגי הישיבות. בימי מלחמת העולם הראשונה כשיהודי ריטובה הוגלו לערי רוסיה המרכזית, התגורר הרב יצחק אליהו גפן בהומל ונחל כבוד והוקרה מאת יהודי העיר הגדולה הזאת תבד"ים מתנגדים כאחד. נהיה שם ידידו ואיש נאמנו של הגאון החוקר רבי חיים ד"ר הלר, שאף הוא ישב בהומל כפליט מלחמה ומני אז לא פסקו ידידותם והתכתבותם כשהגאון החכם רבי הלר עבר לגור לברלין, וייסד שם את "בית המקדש העליון (שלו) לתורת ישראל וחכמתו". בעד אברכים תלמודיים מצויינים והרב גפן חזר לריטובה, עיירתו הקודמת. תלאות המלחמה שעברו על הרב גפן דכאוהו למאוד. היה בענייני ריפוי בקניגסברג ביחד עם בנו רבי אברהם שמעון, והוא נפטר בשנת תר"פ—1920.

הרב ר׳ אברהם שמעון גפן

בנו של הרב יצחק אליהו גפן זצ״ל, הוא הרב הגדול רבי אברהם שמעון גפן, הגר כעת בבני ברק במדינת ישראל העצמאית. רבי אברהם שמעון בנו נולד בקיידאן, קיבל חינוך תורני ישיבתי מובהק, למד שבע שנים בישיבת טעלז המפוארה, והיה תלמידו המובהק של הגאון רבי אליעזר גורדון, אב״ד ור״מ בטעלז.

הרב אברהם שמעון גפן, משושלת רבנים, שזר חוטי זהב של רוח ישראל בארה״ב. כיום תושב בני־ברק.

רבי אברהם שמעון גפן למד גם בקיבוצו התלמודי המפורסם של הגאון רבי חיים עוזר גרודזנסקי שריכזה רק בחורים או אברכים מהמצויינים שבישיבות ליטא.

רבי אברהם שמעון התחתן עם בת נכבד אחד מריטובה. מרת לובה תחיה. לא עשה תורתו קרדום לחפור בה, ויהי לסוחר ובעל בית נכבד בעיירה. ניהל את החברה ש״ס בבית המדרש המקומי, והיה מגיד השעור הקבוע שלה. היה גם ציוני פעיל ובראש עסקני קרן היסוד המקומי והארצי בליטא העצמאית.

עם בוא המשבר הכלכלי בליטא בשנת תרפ״ב—תרפ״ו, והורע מצבו החמרי, היגר רבי אברהם שמעון עם משפחתו לארצות הברית. נהיה לרב באחת הקהילות בניו־יורק, והשפיע רבות לקירובם של לבבות לתורה ולמצוות ורב פעלים לתורה ולתעודה.

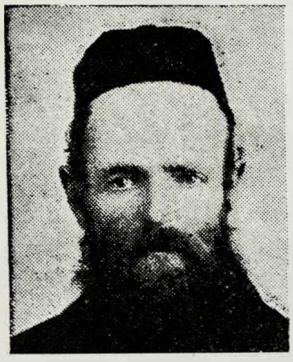
רבי אברהם שמעון השתקע זה מספר שנים בישראל, משאת נפשו משכבר הימים, וזכה לראות, ביחד עם רעיתו הנכבדה, בתקומת מדינת ישראל, דבר שנפשו ערגה לכך כל ימי חייו הקודמים.

הרב משה שורין (מישורית)

תדפיס אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוניו, כרך עשירי

— מאת דוד תדהר —

נולד א' אב תר"ן (1890) בטורצ'ין שבפלך ווהלין (רוסיה), לאביו רבי יוסף אריה ולאמו טובה ברכה. למד בישיבת הגאון רבי חיים סולובייצ'יק בבריסק, בישיבת מיר ובישיבת המוסר בנובהרדוק, בכל אחת שנתיים.

בן 21 נשא לאשה את רות בת הרב משה אהרון דוידוביץ מריטובה שבליטא (בן הגאון רבי אבלי מוואז'אן, מחבר „אהבת איתן" על המשניות, המתייחסים על דורות רבים של גדולי התורה). אחרי חתונתו הוסיף להשתלם בלימודי הש"ס ופוסקים בכולל קובנה והוסמך לרבנות על ידי גדולי הרבנות בקובנה ובסלובודקה: רבי מאיר דובער כהנא שפירא, הגאב"ד דקובנה; רבי משה מרדכי אפשטיין, אב"ד ור"מ דסלובודקה ורבי ברוך דוד ליבוביץ, ר"מ „כנסת בית יצחק", אז בסלובודקה. נתקבל לרב בעיירה נאוואן שבליטא, וכשפרצה זמן מועט אחרי כן מלחמת העולם הראשונה עבר אל חותנו לריטובה. יסד שם ישיבה וניהלה 12 שנה.

ב־1928 יצא לארה"ב ונתקבל לרב בעיר קיימברידג' שבמדינת מאסאצ'וסט, ובשבע שנות כהונתו שם ניצל את האפשרויות של המקום כמרכז מפורסם להשכלה גבוהה. עבר בחינות בגרות ולמד שנתיים באוניברסיטת האווארד שבעיר, ובהיותו סטודנט הרצה כל שבוע על נושאים בעניני יהדות לחבריו הסטודנטים היהודים. משם עבר לניו יורק ונתקבל לרב בבית הכנסת „עין יעקב" שבברונקס, — וכל אותן השנים היתה משפחתו בליטא.

בשנת 1935 עלה לארץ והביא אליו את משפחתו מליטא. תחילה התגורר בירושלים ואחר כך היה מנהל אדמיניסטרטיבי בישיבת פתח תקוה. אחרי שנתיים חזר לאמריקה ומשפחתו נשארה עוד בארץ, עד שיצאה אליו לאמריקה אחרי פרוץ

מלחמת העולם השניה בסוף שנת תרצ"ט (1939). באחרית ימיו היה רב בבית הכנסת אנשי סלוצק בניו יורק. נפטר בניו יורק ז' תשרי תש"ב (28.9.1941).

צאצאיו: אהרון בן ציון (רב וסופר, ראה ערכו בכרך זה), ישראל (רב בברוקלין), צבי זאב (רב בז'רזי סיטי), חביבה אשת הרב יהודה צוויק (ר"מ במתיבתא „תפארת ירושלים" בניו יורק), חסידה, אשת הרב מרדכי ברקוביץ (רב בפאראקווי, ניו יורק), אלה אשת הרב ועוה"ד אהרון סולובייצ'יק (ר"מ במתיבתא רבי חיים ברלין בברוקלין), דנה אשת הרב דניאל פייקס (מנהל הישיבה בהודסון קאונטי, ניו ז'רזי).

הרב אהרון בן-ציון שורין, ניו-יורק

תדפיס אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוניו, כרך עשירי — שנת 1959

— מאת דוד תדהר —

נולד ב' תשרי תרע"ד (3.9.1913) בריטובה שבליטא. לאביו הרב משה שורין (ראה ערכו בכרך זה) ולאמו רות, בת הרב משה אהרון דוידוביץ (ראה יחוסה בערך של אביו).

למד בחדר ובישיבת ריטובה, שאביו היה מייסדה וראשה, ואחר כך בישיבות טל"ז ופוניבז'.

בערב פסח תרצ"ו (1936) עלה לארץ עם המשפחה אל אביו, שעלה מאמריקה (כמסופר בערך של אביו). למד בישיבת חברון ואחר כך בישיבת פתח תקוה, וכאן למד גם בגימנסיון ערב, ובשנת תרצ"ח גמר את סמינר הקיץ מטעם מחלקת התרבות של הועד הלאומי. בהיותו בפתח תקוה השתתף בשמירה בשנות המאורעות שפרצו

שבועיים אחרי בואו לארץ ונמשכו למעלה משלוש שנים. בשנת תרצ"ט הוסמך לרבנות ע"י גדולי הרבנים (הרב הראשי רי"א הרצוג, רבי איסר זלמן מלצר, רבי ראובן כץ בפתח תקוה, רבי מאיר סטולוביץ בזכרון משה שבירושלים).

בחורף ת"ש יצא עם המשפחה אל אביו לאמריקה. למד ארבע שנים במכללה למדעים של ישיבה־אוניברסיטה בניו־יורק וגם באוניברסיטת קולומביה. בשנים 1941—1942 היה גם מרצה לשפה העברית וספרותה במכללה של ישיבה־אוניברסיטה וב־1941 ערך את החלק העברי (העיקרי) של ספר הזכרון „אידנו" שהוציאו בני הישיבה לזכרו של נשיא הישיבה הרב ד"ר דב דעווּעל.

בשנת תש"ב נתמנה לרב בבית הכנסת אנשי סלוצק בניו יורק במקום אביו, שנפטר באותה שנה. בשנת תש"ד נשא לאשה את עליזה בת הרב משה דב ריבקין (ר"מ במתיבתא „תורה ודעת" בברוקלין).

בשנת תש"ה נתמנה לרב בבית הכנסת „תורת משה" בברוקלין ובשנים תש"ט—תשי"ג היה מנהל תלמוד תורה החדש בברוקלין.

בשנה הראשונה לבואו לאמריקה נתקבל באגודת הרבנים באמריקה וכעת הנו חבר הנהלתה, וגם חבר באגודת הסופרים והעתונאים היהודים על שם י. ל. פרץ בניו יורק.

בשנת ת"ש השתתף ביסוד הסתדרות פועלי אגודת ישראל באמריקה והיה סגן נשיאה הראשון וגם חבר בועד הפועל של אגודת ישראל, אבל באחרונה יצא מכל קשר מפלגתי.

עבודתו הספרותית התחילה במאמרים וכתבות שפרסם עוד בישיבת טלז' ואח"כ בהיותו בארץ, בשבועון „קול ישראל" של אגודת ישראל בירושלים. באמריקה כתב מאמרים ספרותיים בעברית בירחונים הרבניים „המסילה" ו„הפרדס" ברבעון „תלפיות" של ישיבה באוניברסיטה. ערך את הירחון האידי של צעירי אגודת־ישראל והשתתף במאמרים פובליציסטיים בעתונות החרדית האידית בניו־יורק. שתים מעבודותיו הגדולות הוציא גם בחוברת מיוחדת: מחקר שנדפס מקודם ברבעון „תלפיות" על יחסו של רבי יצחק אלחנן לישוב החדש בארץ ישראל, ובו חומר מעניין בדבר המחלוקת בענין עבודת האדמה בשמיטה, וביאוגרפיה של הרב שמואל פונדילר (מגדולי אישי המוסר בליטא), שנדפסה קודם בספר „אלה אזכרה", לתולדות קדושי השואה.

מ־1944 ואילך הנו כותב בקביעות בעתון היומי „פארווערטס", בעיקר דברים לתיבוב בארץ־ישראל והערכים המקודשים ביהדות ותולדות אישים מגדולי התורה והנהגת האומה, ורבים מדבריו תורגמו גם בירחונים יהודיים באנגלית באמריקה ובעתונות האידית ברחבי תבל. (בשתי האמריקות, באירופה ובאוסטרליה). מהם בחתימת שמו ומהם בכינויים, א. ב. רוטזאן, א. ב. בניו: יעקב, יוסף, דוד.

הרב הגאון הצדיק והמקובל רבי נפתלי הירץ — אב"ד ריטובה

בספר „נחלת אבות" (וילנא תרנ"ד) אנו מוצאים בנדון הרב הנ"ל את הדברים דלהלן: הרב הגדול רבי נפתלי הרץ מריטאווע, רב מובהק חסיד ועניו המפורסם, חיבר ספר „מי כיור", „על נטילת ידיים", „אילה שלוחה" על התורה בדרך „פרדס" (פשט, רמז, דרוש, סוד), „נדבת משכן", על מלאכת המשכן, פירוש על הגדה של פסח. נפטר ר"ח ניסן תקפ"ח בן מ"ה שנה (1828). עכ"ל כפי הנראה לא ראה מחבר הספר התולדתי ורבני את ספר הרב רבי נפתלי הירץ, וקיצר במקום שיש להאריך בחיבוריו הנ"ל של הרב הזה דריטובי וכאלה הם דברינו דלהלן בעניין הזה.

הרב הגאון רבי ברוך בענדעט

רבי ברוך בענדעט היה רב אב"ד בריטובה בשנת תר"ב (1842). דבר זה ידוע בזה שבשנה הנ"ל נדפס הספר „עטרת שאול" להרב הגאון רבי שאול לוריא, אב"ד שאוולאן, ובין החתומים מופיע גם הרב רבי בענדעט בר יואל — רב ריטעווע.

שם משפחתו היה גראד, ונינו היה גבריאל גראד, הקומפוזיטור המפורסם. בנו של רבי ברוך בענדעט בשם רבי יואל היה מלמדני ריטובה, הגיד שעור למדני בחברה ש"ס שבבית המדרש, שריכזה אז ממיטב למדני העיירה.

חתנו של רבי ברוך בענדעט היה רבי בערל ריטובר, מלמדני ומנהיגי העיירה, מילא גם תפקיד מגיד ודרשן בעיירה. התייחס למשפחת הגאון הצדיק רבי אברהם בעל „מעלות התורה", אחיו של הגאון רבי אליהו מווילנה. חתנו של רבי בערל הנ"ל היה רבי יצחק גרשון ברמן, איש ריטובה אף הוא. ריג"ב היווה דמות של משכיל־תורני ומושך בעט סופרים. הדפיס בשעתו מאמר ב„המליץ" נגד המוסרניק הרב הצדיק רבי יוזל הורוויץ (בעל „החורים") שעשה בשעתו רושם גדול על קהל קוראי העתונות העברית.

אישי רוח, ילידי ריטובה

הרב אהרן שלמה זלמנוביץ (המתמיד מריטובה)

נולד בריטובה בשנת תר"ל, למד בישיבות טלז וואלוזין, התבלט כמתמיד מופתי בשתי הישיבות הנ"ל. לפי גירסא אחת שימש „המתמיד הריטובאי" הזה כנושא לשירו הידוע של ח. נ. ביאליק, אשר למד אף הוא באותו זמן בישיבת וואלוזין (תר"ן—תרנ"א).

הרב ר' אהרן זלמנוביץ ז"ל.

רבי אהרן שלמה שימש אחר כך כרב אב"ד בסאפיזישוק (מחוז ופלך קובנה) ומשם עבר להיות רב בדוקשיץ (פלך מינסק, עיירת ספר תחת שלטון פולניה בין מלחמה למלחמה). בשנת תרפ"ד (1924) היגר לקנדה ושימש רב במונטריאול עד יום פטירתו, בשנת תש"א. בעיר רבנות הנ"ל, היה יושב ראש ועד הרבנים במונטריאול וחבר כבוד של „אגודת הרבנים החרדים בארצות הברית וקנדה", השאיר אחריו כתבי יד מרובים של חיבורים על מסכתות בסדרי נשים וקדשים וברכות שלא ראו אור. חידושי תורהשלו נתפרסמו בזמנו בירחון התורני „הפרדס" שהופיע בשיקאגו.

הרב אהרן שלמה זלמן צבי בר' יששכר זאלמאנאוויטש ז"ל איז געבוירען געווארען אין דעם קלייגעם ליטווישען שטעטל ריטעווע, קאוונער גובערניע. ער שטאמט פון א גוט פון גרויסע לומדים און איז אן אור אייניקעל פון רב אברהם, בעל־מחבר פון „מעלות התורה" דער ברודער פון אגר"א ז"ל.

הרב זאלמאנאָוויטש איז געווען א גרויסער גאון, א בקי בכל שבילי התלמוד און פוסקים. א גרויסער עניו און געהאט א לב טוב. ער האָט איבערגעלאָזט נאָך זיך א סך מאנוסקריפטען אין שו"ת אין דברי הלכה. אין דעם בארימטען רבנישען זשורנאל „הפרדס" פלעגט פון צייט צו צייט פאראַרעפענטליכט ווערען זיינע שאלות ותשובות וועלכע האָבען זיך אויסגעצייכענט סיי אין געוואלדיגער בקיאות און סיי אין זייער טיפקייט. זיינע געדאנקן אין לערנען זענען שטענדיג געווען חידושים, נייע איינפאלען און געדאנקען אין הלכה. הרב זאלמאנאָוויטש ז"ל איז געווען א געוואלדיגער מתמיד. אין דער יוגענט האָט מען איהם גערופען דער „ריטעווער מתמיד". ער איז געווען א תלמיד מובהק פון די גרויסע גאונים אין לעצטען דור, היינו, פון די רבנים הגאונים רב חיים בריסקער ז"ל, רב אליעזר גאָרדאָן ז"ל (טעלזער) אין דעם נצי"ב. זיין גאנצע יוגענט האָט ער טאקע פארבראכט אין די ישיבות פון טעלז און וואָלאָזשין, וואו די דערמאָנטע זיינען געווען די ראשי הישיבה.

הרב זאלמאנאָוויטש ז"ל אין געבוירען געוואָרען אין יאָהר התרכ"ט און איז געווען בייַ דער פטירה 72 יאָהר אלט. ער איז געקומען קיין קאנאדע מיט 20 יאָהר צוריק און איז אויפגענומען געוואָרען אלס רב אין חברה ש"ס און נאָכהער אויך אין דער „קנין תורה" קאָנגרעגייַשאָן (די פינסקער שוהל). ער איז געווען אייַנער פון די חשוב'סטע רבנים אין שטאָט און איז געווען מזכיר פון ועד הרבנים.

עס בלייבען נאָך איהם זיין פרוי הרבנית לאה תחי', פיר זיהן, אברהם (דעטרויט) מאיר, משה און בצלאל (ניו יאָרק) און 2 טעכטער: מרס. חיה בלומסטאָן און רויזע (אומפארהייראט). ער האָט בחייו געטאָן זייער א סך צו העלפען די רבנים אין דער אלטער היים און אריבערגעבראכט פילע פון זיין משפחה קיין קאנאדע. צווישען זיי דעם באוואוסטען שוחט־ובודק דמתא, רב אורי' בערמאן שו"ב נ"י, זיינער א פלימעניק.

חבל על דאבדין ולא משתכחין.

הרב ר' חיים זלמן קרון

ר' ח. ז. קרון נולד בעיירה הליטאית ריטעווע לאביו ר' אליהו ז"ל, שהיה מלמד תינוקות של בית רבן, ולאמו מרת רויזה ע"ה. בעיירה זו עברו עליו, כנראה, גם ימי ילדותו. ואולם אם אמנם הורתו ולידתו בריטעווע, הרי ניתן להגיד, ללא ספק, שעיר מולדתו הרוחנית היתה העיר טלז, שיצאו לה מוניטין כמרכז רוחני־דתי חשוב תודות להישיבה הגדולה — אחת הגדולות והנודעות שבישיבות ליטא — שהטביעה את חותמה על צביונה של העיר כולה. בישיבת טלז גדל ונתחנך ר' ח. ז. קרון, בה עוצבה דמותו הרוחנית ונתגבשה אישיותו.

כששמעתי עליו לראשונה, היה כבר תלמיד ה„שיעור הרביעי", — העליון — „דעם רב'ס שיעור". שיעורו של ר' יוסף ליב בלוך זצ"ל — ראש הישיבה ורבה של העיר — אלא שהוא לא הסתגר בד' אמות של ההלכה בלבד, כי אם הקדיש מזמנו וממרצו גם לפעילות ציבורית.

הרב חיים זלמן בן־אליהו ליב קרון ז"ל.

באותם הימים נוסד בטלז סניף של הארגון „צעירי־ישראל". מטרתו של ארגון זה, שהוגדרה בתקנון — היתה להכשיר דור חדש של מנהיגים רוחניים בישראל, שיפיצו את רוח התורה והיהדות בקרב שכבות נרחבות של העם ויסייעו לתחיתו השלימה והאמיתית בארצו ובארצות פזוריו. לשם כך חייבים היו חבריו להיות מצוידים בידיעה רחבה ועמוקה בש"ס ופוסקים, בידיעת דברי ימי ישראל וגם במידה מסוימת של השכלה כללית. כן חייב הארגון את חבריו להשתמש בלשון העברית בדיבור ובכתב. (מתוך התקנון של צ"י). חיים קרון היה אחד הפעילים ביותר בארגון. אפשר להגיד שהיה הרוח החיה שבו: הרצה בכנוסיו ונאם באספותיו וכאן בלט בכשרונו הרטורי.

נאמן לעקרונות הארגון „צעירי ישראל", היה ר' ח. ז. ק. גם בין מניחי היסוד של החינוך לבנות „יבנה" בליטא, בהיותו אחד המייסדים של בי"ס הדתי לבנות „יבנה" בטלז ומראשוני מוריו. וכאן התגלה ר' חיים זלמן כאיש החזון והמעש כאחד. בהיווסד בטלז הגימנסיון העברי לבנות „יבנה" — שהיה חלוץ הגימנסיות הדתיות בליטא, עבר להוראת בו לימודי היהדות, בעיקר תנ"ך.

זכורים לי שיעוריו בתנ"ך. עד היום איני יכולה שלא להתפעל מהלשון העברית הצחה והשוטפת שהיתה בפיו ומהדרך, השיטה בה למד אותנו את פרקי הנביאים וחבב אותם עלינו. לא הסתפק בהסברת פסוק אחר פסוק (עברית בעברית, כמובן), אלא דרש להבין את הפרק כשלמות תוך ראיית ענייניו השונים: מכל זאת ללא הכשרה פדגוגית פורמלית אלא מתוך כשרון פדגוגי טבעי שחננו הקב"ה בו בין כשרונות רבים אחרים.

בשנת 1925 עזב את טלז ועבר לקובנה. שם מנהו המיניסטר לענייני פנים בממשלה הליטאית, על פי המלצת חמי שליט"א, ד"ר יצחק רפאל הלוי הולצברג (עציון), שיבדל לחיים, (אז חבר הסיים הליטאי), כרפרנט לענינים היהודיים בליטא על יד מיניסטריון הפנים. במשרה זו כיהן, עד שממשלה חדשה, שכוננה לאחר בחירות לסיים שחררה אותו ממנה.

משנוסדה גימנסיה עברית לבנות „יבנה" בקובנה, כדוגמתו של הגימנסיון בטלז, היה ר' ח. ז. קרון מראשוני המורים בה ללימודי היהדות ולימים היה אף מנהלה בפעל. בקובנה בנה את ביתו, בשאתו לאשה את יטי סטול, בת רבה של בויסק, הרב שמואל סטול, מחבר הספרים „שם עולם כתב יד על הרמב"ם". יטי, היתה אשה עדינת נפש ואצילית, התאימה בסגולותיה ובמידותיה להיות נות ביתו של ר' ח. ז. קרון וביתם היה באמת בית ועד לאינטליגנציה הדתית בקובנה. בקובנה נולדה בתו הבכירה יהודית.

לאחר שנים רבות של עבודה ברוכה בשדה החינוך הדתי לבנות בטלז ובקובנה, עזב את בית"ס והואיל והיה תלמיד חכם ומוסמך לרבנות, היה זה טבעי שפנה להורות הוראה באחת הקהילות היהודיות בליטא. העיירה הראשונה בה כהן כרב היתה פיקלן, עיירה סמוכה לגבול הלטווי.

כעבור מספר שנים עלה על כס הרבנות בעיר פוקריו. שם הדביקתהו השואה... בחודש אלול שנת תש"א עלה על המוקד יחד עם אשתו ושלוש בנותיו בראש עדתו בתוך בית הכנסת של העיר.

ארץ, אל תכסי דמם!

שושנה הולצברג יפה

הגאון ר׳ מרדכי יפה

הגאון רבי מרדכי יפה, היה מיוצאי חלציו של הגאון רבי מרדכי יפה בעל „הלבוש״. רבי מרדכי יפה (השני) היה תושב פלונגיאן. בסוף ימיו היה רב בריטובה, ובעיירה זו מנוחתו כבוד בשנות תקל״ד—תקל״ה בערך.

לא נשתמרו פרטים על תולדות חייו של הרב הנ״ל, פרט למקור היחידי דברי רישום על מוצאו של הרב הגאון רבי בנימין רבינוביץ אב״ד ווילקומיר. אביו של הגאון רבי אליהו דוד רבינוביץ, תאומים (האדר״ת) אב״ד פוניבז׳ ומיר ובאחרונה רב ראשי בעדה האשכנזית של „הפרושים״ בירושלים. הרב הגאון רבי בנימין הנ״ל היה נכד — נכדו של הרב רבי מרדכי יפה „השני״, הנ״ל מצד אמו רבקה, שגרה עם בעלה הרבני רבי זאב כשקוד, ושם נולד להם הבן הזה רבי בנימין.

מקור זה נדפס בירחון התורני הרבני „הפלס״ שנת תרס״ה, שעורכו היה הרב אליהו עקיבא רבינוביץ, רב בפולטבה.

על רבנים אחרים שכיהנו פאר כרבנים בריטובה לא ידוע לנו, אולם קהילת ריטובה היתה עוד לפני הופעת רבי מרדכי יפה הנ״ל, קהילה חשובה ברחבי ליטא — זאמוט. השתייכה לגליל קיידאן, הגדול והחשוב מבין שתי גלילות ליטא — זאמוט האחרות בירז׳ ווויזוני. אסיפות של גליל קיידאן היו מתקיימות לפעמים בריטובה כשלישות לכך לשקוד וקרוזי.

הרב ברוך מרקוס בר׳ מאיר

(תר״ל — תשכ״א 1870—1961)

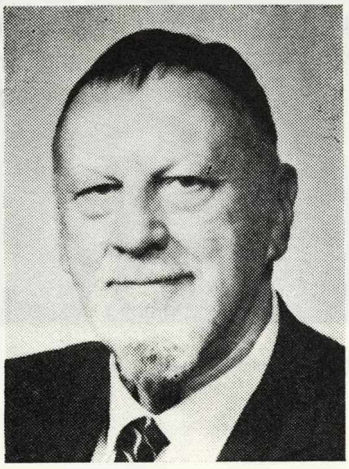
נולד בריטובה לאביו רבי מאיר פאלק. חניך ישיבת סלובודקה ו„התלמיד תורה״ שבקעלם, ממקורביו של הרב הצדיק רבי שמחה זיסל זיו, מנהיגם הרוחני של אנשי המוסד באולפן הנ״ל. בשנת תרנ״א (1891) בא ארצה בשליחות מורו ורבו רבי שמחה זיסל, להקים בית מוסר בירושלים. היה חלוץ תנועת המוסר בארץ־ישראל. יסד וניהל במשך ארבעה עשרה שנים את ישיבת „אור תדש״ בירושלים, ונתמך על כך בראשונה מהנדבן העשיר רבי גדליה שטרויס מקרלסרוה. תודות עידודו של רבי ברוך עלה ארצה גם הגאון איש המוסר רבי יצחק בלאזער (לפנים אב״ד פטרבורג), עם בני משפחתו והמכשיר לכך היה רבי ברוך איש ריטובה.

בשנת תרס״ו נענה למוסדות התורה בירושלים לקבל עליו רבנות העדה האשכנזית בחיפה, שמנתה אז בקרוב לחמישים משפחות, ואת המשכורת החדשית שלו קיבל בשגותיו הראשונות להיותו בחיפה מאת „ועד הכוללים״ בירושלים. הרב מרקוס שימש רבה של חיפה משך חמישים וחמש שנה והיה פעיל בחייה הציבוריים. רב

ומנהיג נעים הליכות ובעל מידות טובות למופת. ממתכנני הרבנות הראשית לישראל, ונאמנו ומקורבו של הגאון רבי אברהם יצחק הכהן קוק. בכך היה גם חבר מועצת הרבנות הראשית, והיה מכריע לפעמים בענייני דינין שונים, במה שהיה קשור במישור פעולת מועצה זו. רבי ברוך חיבר ספר תלמוד „אמרי ברוך", המכיל חידושי הלכות תשובות ודרושים שונים (חיפה תר"ץ), נפטר בחיפה בשנת תשכ"א.

הרב דוד צבי היימן

נולד בריטובה בשנת תרס"ב (1902). תלמיד ישיבת טלז, „כנסת ישראל" — סלובודקה וישיבת הברון בארץ ישראל. נסמך להוראה בירושלים על ידי הגאונים רבי משה מרדכי עפשטיין, רבי איסר זלמן מלצר, ורבי אליהו קלוצקצין. בשנת תרצ"א הגיע לארצות־הברית, שימש רב בקהילת בית הכנסת „כנסת ישראל" במיניאפוליס מיניסוטה, בשנת תש"ז נתקבל להיות מנהל ישיבת חפץ־חיים בבאלטימור מרילנד, חבר אגודת הרבנים החרדים בארצות הברית וקנדה, וכן חבר ועד־הפועל של הסתדרות „המזרחי" באמריקה.
(מ„ספר היובל" של „הפרדס" העורך שמחה אלברג, ניו יורק, תשי"א).

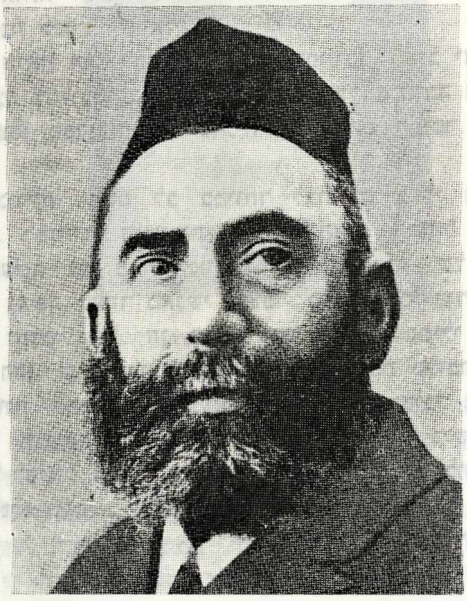
הרב דב צבי היימן.

בריטאווא נאסף 26,20 רו"כ לטובת הרעבים בבסרביה, ואלה שמות המתנדבים:

הרב הגאון אב"ד דפה, מ. איצקוויץ, ד"ר לינדא, לייב לעוויטע, זאב גראד, איסר הירשבערג, א. זאקס, י"ב זאקס, נחמן אווערבוך, טוביע דבורה, נאכימאוויץ, מ. ד. לעוויטע, מאיר האן, מ"ז פרידמאן, י"ב הירשוויץ, ה"י מאזעסזאהן, מ"ל מאשוויץ, י"ל פאלוקשט, דוד לעווינזאהן, יחיאל זאקס, י. מ. אווערבוך, מ"א היימאן, נחמן זאקס, זאב קאהן, בענדעט גראל, משה שוארץ, יוסף סשראו, זיסמן אווערבוך, ד. תלמוד, הינדע טובילעס, קיילע זאקס, רחל לאה שניידער, מאיר אווערבוך, יצחק גרשון בערמאן, אליהו זינגער, ש. ו. אראנזאהן, ש. קלוגמאן, מ. גארין, ניסן וויין, י"ב שפירא, וועסמאן יערוסלאיסקי, מאיר זאקס, רחל לאה דאויויאדאוויץ, שרה פייגע רודעצקי, שרה בייא, יחזקאל גראל, אהרון צעלקער, יצחק יעבץ, פ"ל יעבץ, ברוך שפירא, ש"ר שפירא, לאה לעוויטע, פ. אורווין, חיה זאקס, נטע לעוויטע, חנה זאקס, אסתר גראף, משה סג"ל, דוב וואלף ביראקי, יעקב זאקס, מ"יסגאל, משה אווערבוך, הש"ף, דפה, י"מ טובילעס, מיכאל בר יעקב, י"ד מילנער, פ. פמאלעי, לאה מילער, זאב טאלמאן, אריה לייב קראם, לאה סערגיי, י"א הירשוויץ, שמחה זאקס, ב. הענדלער, מ. מארקוס, יצחק גלוין, שכנא זאק, מאנע וואלף, גיטל אבעלעוויץ, אליעזר מאירוביץ, נחמן לייב ב"ר יחזקאל, שרה גלוגמאן, דבורה ינקעלעביץ, יצחק גראן, ישראל טייץ, יוסף סג"ל, ביילע קאן, אבא רבינוביץ, ה"ק פריסמאן, ש.לעוויטע, אברהם געניס, ליפמן סיראט, מאיר לאסאווסקי, א"ב אווערבוך, יצחק מאירוביץ, מאירוביץ פ., וואלפאוויץ, זלמן קלעוונסקי, א"ג מינדעל, צבי פיג, מייטע זאקס, בצלאל בוכמאן, דוב זאקס, יצחק ב"ר מאיר, אהרון זאקס, פ"מ פישעלוויץ, יחיאל ברוך, כהן, פ"מ מארקוס, משה אווערבוך, חיים לעוויטע, אלטע הערינג, אליהו דוב מארקוס.

הרב ר׳ שמעון פונדילר

הרב רבי שמואל פונידלר, רבה האחרון של העיר ריטובה במדינת ליטא, היה מגדולי האישים המפורסמים בתקופה האחרונה שלפני השואה. הוא היה מאישי הדור הרביעי של ראשי תנועת המוסר ואחד המשפיעים המוסריים המוכשרים ביותר שבדור. בעולם הישיבות כינוהו רבי שמואל ברזינר, על שם מולדתו ברזין. יסודות ראשונים של תורת המוסר קיבל הרב שמואל פונדילר מרבו ומחנכו רבי נתן צבי פינקל, המכונה „הסבא" מסלובודקה. הוא זכה גם כן לדלות ממעיינות החכמה והמוסר של הרש״ז (רבי שמחה זיסל זיו) ב„תלמוד תורה" שבקלם. בסלובודקה קנה את תורת המוסר המעשית ואת דרך גישתה אל חיי המעשה. בקלם קנה את תורת המוסר העיונית והעמיק לחקור בכוחות נפש האדם. שתי הסגולות האלה יחדיו נתמזגו בו למזיגה טבעית מופלאה. אחת.

הרב שמואל פונדילר, רבה האחרון של ריטובה.

ת ו ל ד ו ת י ו

נולד בשנת תרל״ה (1875) לאביו רבי יצחק בן רבי ראובן ולאמו מרת הינדה פונדילר, בברזין, פלך מינסק. בהיותו עדיין תינוק, הנישא על כפי אמו, הובא אל רבי ישראל מסלנט, שיברכוהו. אבי שמואל היה רגיל לספר לידידים ומכירים ברגשות גאון על הברכה שברכו רבי ישראל בעודו תינוק.

וכיצד נתגלגלו הדברים? מעשה שהיה כך היה: בזמן ההוא היה הרב אריה לייב הורביץ ליפקין, בנו של רבי ישראל מסלנט, משמש באיצטלת הרבנות בברזין. כידוע היה רבי ישראל עוסק הרבה בצרכי ציבור ועובר במדינה לארכה ולרחבה בתפקידים נכבדים שונים. בעבודתו לטובת עם ישראל היה מסתייע לעתים קרובות בבנו, רבי אריה לייב, ושולחו למלא שליחות מסויימת. פעם אחת בא רבי ישראל לברזין וביקש מבעלי הבתים דמתא „להשאיל לו" את בנו לזמן מה, כי זקוק הוא לו למילוי שליחות מסויימת. מובן מאליו כי בעלי הבתים נענתרו לבקשתו ועשו רצונו. אבל מכיוון שאין ברזין יכולה להתקיים בלי רב ומורה הוראה, נשאר רבי ישראל בברזין כ„ממלא מקום בנו". בימים ההם הביאה אליו מרת הינדה פונדילר את בנה, למען יברכנו. ואותו גדול וצדיק מילא בקשתה. מטל ילדותו הכירו בו אבותיו כשרונות נעלים, ולאחר שברכו אותו גדול וצדיק, ודאי שלא חסכו עמל מנפשם להקנות לו תורה מפי מיטב התלמידים. משגדל הנער שלחוהו לישיבת סלובודקה, אותה ישיבה ליטאית מפוארת, שנשאה אחר כך שמו של רבי ישראל מסלנט „ישיבת כנסת ישראל".

שם למד אצל הגאון המפורסם רבי איצל מפוניבז' (הרב יצחק יעקב רבינוביץ), שהיה אז ראש ישיבה דסלובודקה. המנהיג הרוחני של הישיבה היה אז רבי נתן צבי פינקל, המכונה „הסבא מסלובודקה", שהניח את חותם המוסר על תלמידי הישיבה כולה.

„הסבא מסלובודקה, ששם לב במיוחד לבחורים בעלי כשרונות, שקיווה כי יהיו, ברבות הימים, למנהיגי הישיבות ומנהיגי הדור, התחיל מיד לקרב את רבי שמואל ברזינר, שנעשה עד מהרה אחד מטובי מקורביו של „הסבא". לא עברו שנים מועטות והוא נעשה לאחד מאנשי המוסר בישיבת סלובודקה. מלבד כשרונותיו נודע כפיקח נפלא וחכם גדול, הן במילי דשמיא ומן במילי דעלמא. ב„מחלוקת" המוסר של השנים ההן, שהתחילה בשנת תרנ"ז בישיבת סלובודקה ושנסתפו לתוכה גם כמה מגדולי הדור, עמדו רבי שמואל, ועוד כמה מטובי בחורי הישיבה ובעלי המוסר, לימינו של „הסבא" במאבקו למען לימוד המוסר בישיבה. „הסבא" בעצמו הסתייע בו אחר כך לחיזוק המוסר בישיבות המפורסמות של ליטא ורוסיה הלבנה — כגון סלוצק, מיר, טלז, וגם בישיבת סלובודקה גופה.

הרב אהרן בן־ציון שורין

הרב ר׳ יוסף זאב ליפוביץ

רבי יוסף זאב ליפוביץ נולד לאביו רבי ברוך בטרסטינה (מחוז ביאליסטוק). אביו, יהודי תורני מופלג דאג לחינוכו התלמודי המובהק של בנו. מקודם למד בישיבה מקומית בעיירת מולדתו, אשר מייסדה היה האב״ד המקומי הרב הגאון רבי בנימין בישקא לאודמאן, (אחיו של ״הגדול״ ממינסק, הגאון רבי ירוחם יהודה פרלמאן).

הרב יוסף זאב ליפוביץ, ז״ל.

כשנה שלמה למד גם בישיבה המקומית בביאליסטוק, שריכזה מספר גדול של בני ישיבה צעירים מהסביבה וכבר אז התבלט הטרסטנאי הזה בכשרונותיו ובהתמדתו בתורה. נקודת מפנה בחיי צעיר תלמודי מוכשר ושקדן זה, באה בגיל השש־עשרה לחייו, כשבא ללמוד בישיבה המפורסמת ״כנסת־ישראל״ בסלובודקה. הוא הכיר מקרוב את תנועת המוסר, נהיה ממקורביו של המנהל הרוחני רבי נטע צבי פינקל (ידוע בשם ״הסבא״) ונשאר נאמן לתנועה זו לכל ימי חייו. התמיד גם בתורה, התפרסם כאחד המצויינים שבישיבה, היה כרוך אחרי הר״ם האב״ד הגאון רבי משה מרדכי עפשטיין, אשר החשיבו מאוד, וברשותו של האב״ד הר״ם נתכבד להיות מגיד השיעור היומי בחברת ש״ס הלמדנית של בעלי הבתים בעיירה סלובודקה, שהקיפה קרוב לעשרה ״מניינים״.

בשנת תרע״ב (1912) מתחתן רבי יוסף זאב עם בת איש נכבד אמיד מריטובה, ייסד שם, עם עוד אברך אחד, ישיבה לנערים, ואף הגיד שיעור יומי באחת הכיתות שבישיבה, שלא על מנת לקבל פרס. לרבי יוסף היתה השפעה ניכרת על חוג גדול מהנוער הישיבתי הזה, אצל מרוחו עליהם וכמה מהם נשלחו על ידו לישיבות

גדולות ועלו לגדלות תלמודית ניכרת. לאחר מלחמת העולם הראשונה, התרחבה הישיבה המקומית בריטובה, בעזרתו של החכם המוסרי הידוע רבי שמואל פונידלר, שנתמנה אז (בשנת תרפ"ב) לרבי אב"ד בריטובה, ועל־ידי שניהם ביחד, רבי יוסף זאב והרב דמתא, הורמה קרנה של הישיבה הזאת ונהרו אליה תלמידים אף מהישובים היהודיים הסמוכים.

„בימים הנוראים" היה חוזר לישיבתו בסלובודקה, מחדש שם ימי בעוריו, חוזר להיות צורבא של ישיבה סוער ורוגש, נהיה שוב לבן בית בביתם של הר"מים ושל „הסבא" רבי נטע הירש, ומשמיע לפניו לפעמים שיחות הכנה מוסריות שהיה משמיע אחר כך בישיבה.

זמן מה שוהה רבי יוסף זאב בברלין, שומע לקחו של הגאון החכם רבי חיים העליר, מחבשם מתורתו וחכמתו, ומתוודע גם לשיטת תורה ודרך ארץ של חכמי אשכנז החרדים, וביחוד מפרשנותו של הרב המפורסם רבי שמשון רפאל הירש מפרנקפורט על נהר מיין, על כתבי הקודש והוא ממזג רעיונות מפירושים אלו לתוך חכמת המוסר שרכש לו בבית המדרש המוסרני שבסלובודקה.

בסוף שנת תרפ"ד חל שינוי בתולדות חייו של רבי יוסף זאב. הוא חיסל את עסקיו, עולה לארץ ישראל, מתיישב בתל־אביב ונתקבל בתור מורה להלמוד בכתות הגבוהות של „תחכמוני" — תיכון. בינתיים עולה חלק גדול מישיבת סלובודקה לארץ ישראל ביחד עם הג"ר משה מרדכי עפשטיין, ו„הסבא" רבי נטע הירש. הם מקימים ישיבה גדולה בחברון עיר האבות, ורבי יוסף זאב שוב נמצא מדי פעם בפעם בחברתם.שוהה בימים הנוראים במחיצתם, וביתו בתל־אביב משמש בית ועד בשבילם עם היותם באים בעיר העברית הראשונה, עם יסודה של ישיבת תל־אביב על־ידי „אגודת תורה" ביזמתו של הרב רבי שלמה הכהן ארונסון, הרב הראשי של תל־אביב—יפו והמחוז, וזוהי ישיבה ראשונה לנוער בישוב החדש. נבחר רבי יוסף זאב להיות שם אחד הר"מים בצוותא עם עוד מספר ר"מים מובהקים, וימלא תפקיד זה באמונה בשלחו גם מספר תלמידים מישיבה זו לישיבות הגדולות בירושלים, וכמה מהם נהיו ברבות הימים אישי רוח ידועים בישראל.

בשנת תרפ"ו נוסדה, בפעם הראשונה בתל־אביב, חבורת למודי ישיבות דמלפנים תודות השפעת „הסבא" מחברון, רבי יוסף זאב הוא הרוח החיה בזה מגיד שיעורים בהלכה שהתקיים בחוג זה משך כמה שנים ובביתו ברחוב ליליינבלום, התקיים אפילו „מניין" בשבתות מהם מספר שנים, הוא משתתף גם בכינוסים של בעלי מוסר בתל־אביב. מהיוזמים הראשונים לייסודה כולל אברכים בשם „היכל התלמוד", ובהקמת בית מדרש מפואר לתורה ולתפילה ליד „כולל זה, ותודות השפעתו, תרמו שני הגיסים הנדיבים פולאק ואוליצקי את המגרש המתאים להיכל זה. תקופת זמן מסויימת הוא גם מנהל רוחני בישיבת „אור זורח" שבנוה שלום, מגיד שיעורים לחוגים התורניים שליד הסתדרות „פועלי אגודת ישראל" בתל־אביב, ונענה תמיד בעין יפה בהגדרת שיעורים בחברות לימוד של בתי כנסת אחרים, כשהרב הגאון רבי יוסף כהנמאן מקים מפעלו התלמודי הגדול לזכר ישיבת פוניבז', בתוככי בני־ברק מוצא הוא תומך ועוזר בהרב יוסף זאב ליפוביץ, הוא נהיה לאחד המיוחד

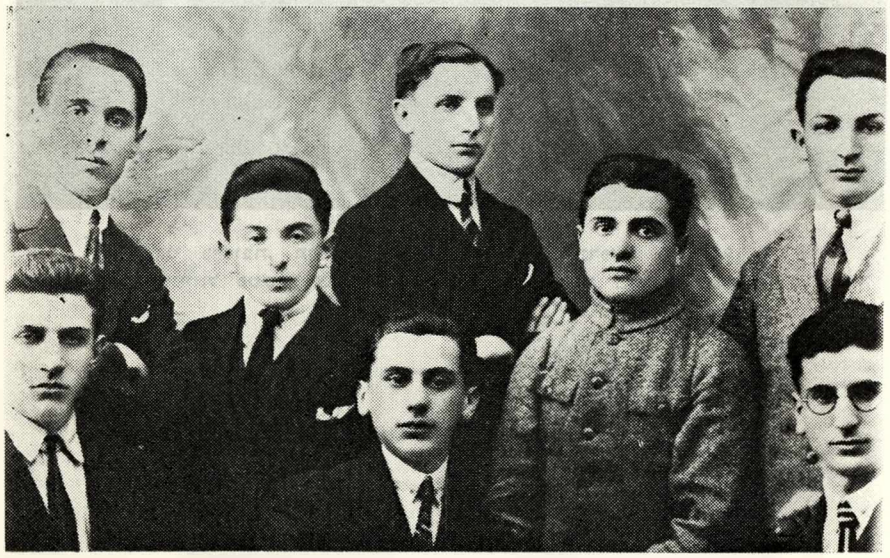
בחבר הנאמנים של כל מוסדות „פוניבז׳" בישראל, ואף לכל מה שקשור בהפעלת ההנצחה מסורתית לקדושי ליטא שעל יד קרית פוניבז׳ שהקים הרב כהנמאן.

ה׳ ניסן תשכ״ב שבק חיים לכל חי, כשהוא כבר איש חולה. נערכה לו הלויה גדולה, גדול היה המספד, והעתונות הדתית כולה הקדישה מאמרי הערכה לזכרו של אדם גדול,יאידיאלי זה אשר כנפיים צמחו לו עוד בליטא, בסלובודקה ובריטובה, ושיא פעולתו הגיעה לתל אביב רבתי.

אחרי פטירתו של הרב יוסף זאב ליפוביץ, הדפיסו ידידיו שני ספרים מעזבונו של הרב הדגול המנוח הנ״ל: „נחלת יוסף" — על מגילת רות ו„נחלת יוסף" — על התורה. — חלק ראשון — תשכ״ו.

בשני ספרים אלה מביא המחבר דברי רעיונות שהם מתורתו של האדמו״ר רבי רנצ״פ (רבי נתן צבי פינקל) אולם יש בזה הספר הרבה דברי הגיון מקוריים משלו. לפי אותו המסלול משל מורו ורבו הנ״ל.

ישיבה בריטובה

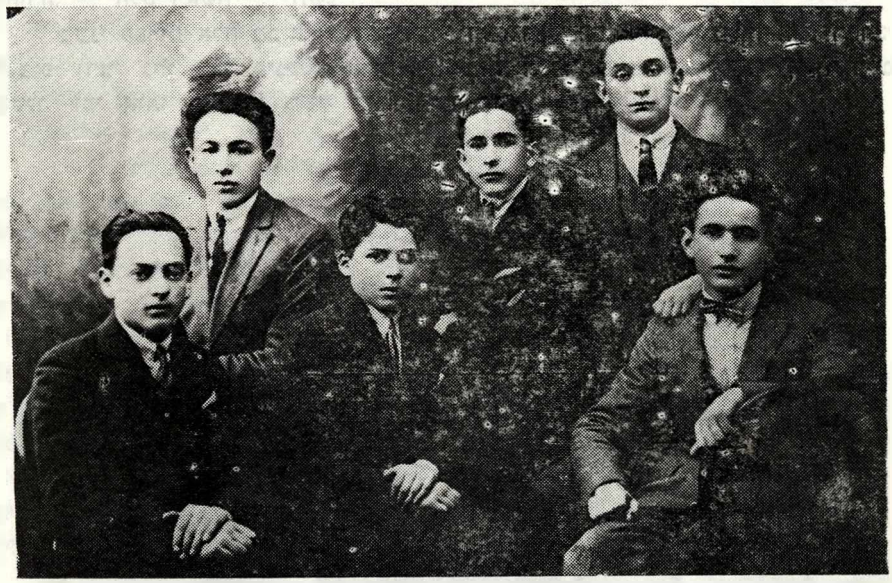
בני ריטובה — תלמידי ישיבת טלז. חנה בבוש, שמעון פרידמן, יחיאל טולמן, פסקין, ברוך שטרז. יושבים: חיים איצקוביץ, זאב הימן, יצחק וולף.

בסמטאות העיירה עוברים ושבים בבוץ העמוק ונחפזים לבתים מהקור הגובר והולך עם הליל.

חלונות הבתים הנמוכים נשקפים לתוך האפלה בתבלולי עיניהם, הקפואות והמצוידות ציצי כפור וסבכי אלון משתרגים.

אותה שעה ישבו חניכי הישיבה, סמוכים אל השולחן הארוך לפני הגמרות לצד „המלמד" ושונים במרץ ובנעימה סוגית אמר רבי...

זקנו הלבן של הרבי משתרע על פני השולחן, כולם מתנועעים בעוז וקוראים בצוותא.

בני ריטובה, תלמידי ישיבת טלז, ניסן תרפ"ח — 1925.
שלום זקס, שמואל פסקיו, צבי גלון, משה בלין, שלמה בבוש, שלמה יעקב זלצמן.

אישי רוח ודמויות

סבי – ר' יצחק בן ר' מנחם אהרנוביץ, ז"ל

אישיות מופלאה, דמות חטובה מעולם האצילות, אשר מעיינות של זוך נפשי שפוכים על רום קומתו.

סבי היה גאון מופלג בתורה, בר־לבב ועובד ה', בעל לב פתוח ומוחין דגדלות. אצילותו נתעטרה בלוויית חן של מצניע לכת. ונודע ברבים כ„איצ'ה הדיין".

אמי, נ"ע, אביגיל בת ר' מרדכי ושרה עכסה היתה מספרת עליו בהערצה. שבעים וחמש שנה, כיהן כדיין בעיירתנו. היה זה בתקופתו של הפריץ אוגינסקי הזקן,

הרב יצחק בן־נחום מנחם, המכונה „ר' איצ'ה הדיין".

אשר התאכזר בתושבי העיירה היהודיים. אך את הסבא כיבד, אמי היתה מספרת, כי תמונת סבא, היתה תלויה מעל למיטתו של הפריץ. ובעת צרה, שלחו את הסבא לפריץ, לבטל את רוע הגזירה. בעודו עלם, היה נוהג לפקוד את בית הרב בשבת ק', ולברכו ב„שבת־שלום". באחד הימים אמר הרב לסבא, כשם שהינך נוהג לברכני, כן תזכה לכבוד ולאריכות ימים. שתי הברכות נתגשמו. הסבא נפטר בגיל תשעים וחמש. הוא השאיר אחריו שלוש בנות, שאחת מהן סבתי, מצד אמי, מרת שרה עכסה ובן אחד גרשוזמנחם אהרונוביץ, שגם הוא היה בר־אורין ומורשתו הרוחנית של סבא נמשכה.

אחד מנכדיו ר' נחום ליפמן חנניא ז"ל, היה ראש ישיבת ורנה. ועסקן רב־פעלים. השני, ר' מאנע ליב חנניא, היה סוחר ועסקן ציבורי באמסטרדם. ור' יוסף ברנשטין, שהיגר לארה"ב.

מחיבוריו של סבא ספר דרוש „קשר תורה", אשר לא זכה להוציא לאור בחייו. הספר הוצא ע"י בני המשפחה בשנת 1904.

יהא זכרו ברוך!

מרים צביק

אבי מורי ז"ל

אבי מורי ז"ל, רבי אליעזר זאב, נולד בעיירה ריטובה, מחוז טלז פלך קובנה, לאביו רבי יהושע קלונימוס ז"ל. את סבי לא הכרתי, אולם לפי השמועה ידוע לי, שהיה בר־אוריין, והיה משמש בקודש בבית המדרש של העיירה. אבי ז"ל ספג ממנו אהבת התורה ויראת שמים. לא ידועים לי פרטים על תקופת ילדותו של אבי. אני מניח שלמד ב„חדר", כפי שנהוג היה בתקופות ההן בעיירות ליטא. לאחר מכן למד בישיבות טלז וסלובודקה, והיה מבחירי התלמידים. בתקופת המחלוקת בין מצדדי תנועת המוסר לבין מתנגדיה נוסדה, כידוע, בסלובודקה לעומת ישיבת „כנסת ישראל", שהשתייכה לזרם המוסר, ישיבת „כנסת בית יצחק" מהזרם הנגדי. אבי עבר אז מישיבת „כנסת ישראל" לישיבת „כנסת בית יצחק".

אחרי עזבו את ספסלי הישיבה נשא אבי את אמי מורתי ז"ל, מרת אסתר גיטל בלוך מפלונגיאן. אחרי החתונה פתח אבי חנות רפואות ותמרוקים, ומצא בה את פרנסתו עד עלות הכורת על יהדות ליטא בשנת תשי"א.

כבר משחר נעוריו היה אבי חדור תודעה לאומית, ועקב אחרי פעולותיה של תנועת „חיבת ציון". הוא לא הסתיר את דעותיו גם בהיותו מחובשי בית־המדרש. עם קום ההסתדרות הציונית התמסר בכל להט נפשו לעבודה ציונית. הוא היה פעיל בהפצת השקל הציוני ובהתרמה לקרנות הלאומיות „קרן הקיימת לישראל" ו„קרן היסוד". הוא היה גם הכתובת המרכזית לשליחים ששוגרו לעיירה מטעם

המרכז הציוני בקובנה לעשות נפשות לתנועה הציונית ולהתרים לטובת הקרנות הלאומיות. כן הוא דאג לארגון האסיפות, בהן נשאו השליחים את דבריהם. ביהדות הדתית היו אז, כידוע, מתנגדים רבים לתנועה הציונית. חוגים אלה לא ראו בעין יפה את פעולות אבי ואף שמו בכל הזדמנות מכשולים בדרכו, אולם אבי לא נרתע ונשא בגאון את דגל הציונות. בהכרזת בלפור ראה אבי מעין ניצנים לאהחלתא דגאולה ולא חדל מאז לחלום על תקומת העם במדינתנו העצמאית.

אליעזר פריסמן, מורשה הקרן הקיימת לישראל, פעיל ומפעיל,

כמה טרגי הדבר, שאבי שחלם כל ימיו על ציון ולחם בעדה לא זכה לעלות לארץ, ואף לא לשמוע את בשורת הקמת המדינה.

הוא נרצח, בין יתר הגברים תושבי ריטובה, ע"י התליינים הנאצים ועוזריהם הליטאים בחודש תמוז תשי"א.

תהיה נשמתו צרורה בצרור החיים עם יתר קדושי עמנו וה' ינקום דמו.

חנוך (זינדל) פריסמן

המורה — יעקב לויטן

א. ל.

בראשית המאה העשרים הופיע בעיירתנו איש שהיה לפלא בעיני כל רואיו, הלוא הוא יעקב המורה. (באידיש יענקל דער לערער). אנשים השתוממו עליו, כשראו אותו מתהלך ברחובות העיירה והוא כולו טהור ונקי בבגדיו. כל אנשי העיירה מלוכלכים במלבושם מפני הביצות שהיה עליהם לעבור, וזה האיש למוד נסים הוא. אפילו נעליו מצוחצחות כל יום, ולא ידעו האנשים איך מתרחש דבר שכזה בעיירה. הוא בא לעיירה בתור מורה לעברית ולא בתור „מלמד", הטיפוס הידוע.

המורה יעקב לויטן „יאנקל דער לערער".

הוא הגיע לעיירה על פי הזמנה שקיבל מתושבי ריטובה שנעשו ציונים, מתלמידי ד"ר הרצל. הציונים האלה היו בעיני היהודים „מרדנים" ממש שצריך „לעקור מן השורש" שלא יעשו נפשות לתנועה החדשה העומדת „לקצץ בנטיעות" ואמנם הילדים התפלאו על הילוכו של המורה הזה: מדבר הוא עם הילדים בנחת ואין לו השוט שהיה בידי כל „מלמד" להעניש את הילדים ברצועה ממש.

ודבר חדש הנהיג בעיירה, ללמד את הילדים את הדיבור העברי, ומוכר הוא ליהודים „שקלים". גם בולים הוא מוכר וכסף הפדיון קודש הוא לגאולת הארץ. בכסף הזה יקנו אדמה מהערבים להושיב עליה את המתיישבים שיבואו מכל כנפות הארץ.

חשבו היהודים שהמורה הזה בא לצוד את נפשות הילדים למען המר את דתם. את הילדים שלו קרא בשמו של אנשים שאינם מקובלים. את בנו קרא בשם

תיאודור הרצל, הלא הוא האיש אשר בא להמר את דת היהודים ולעשות אותם לגויים ממש. תארו בנפשכם, הוא העז לאמר קדיש בבית הכנסת אחרי מות האיש „המשונה" ד"ר הרצל. היהודים הקימו רעש נורא בבית הכנסת ולא נתנו להזכיר את שמו במקום קדוש.

איך נתגלגל בן אדם הזה אל ריטובה, והוא כבר ראה את העולם הרחב? בעבר היה מורה בשוודיה ואחד ממייסדי התנועה הציונית שם. המורה הזה לימד את תלמידיו גם לשיר שירים הקוראים ליהודים לעזוב את ארץ השממה ולבוא לארצנו, ארץ־ישראל, המחכה לבניה שיבואו אליה. הוא גם הביא איתו ספרים לילדים לקרוא בהם, והילדים ניצודו ברשת שפרס להם המורה, והחלו לקרוא בספרים החיצוניים, ספרים שכל קורא בהם סופו להמיר את דתו, ר"ל.

קשה מאוד היתה עבודתו של המורה הזה. הוא לא מצא דירה המתאימה לחדר „המתוקן" הזה. אמנם ראו האנשים בעיניהם כי „החדר" הזה „מסוכן" מאוד (בהברה האשכנזית החדר נקרא בשם חדר מסוכן) ורק מעטים מהם הסכימו לשלוח את בניהם למקום „המסוכן" הזה. הדירה היחידה שנמצאה לידו היתה בבית אלמנה, שהיה לה בית הרושת לנרות והיו הנרות האלה מעלים צחנה נוראה. אך לנו, לילדים, הריח הרע לא היה מעכב ואנחנו ספגנו את הריח הרע על השיעורים שנתן לנו, למשל, כאשר הגענו לסיפורי המקרא לכיבוש ע"י, הוא ביים זאת עם הילדים, והסיפור לבש בשר ועור, והיה העונג של הילדים גדול מאוד. ביום ל"ג בעומר ערך טיול עם הילדים. הלכנו אל היער הקרוב לעיירה, ושם שרנו שירים שלמדנו מפי המורה הזה. ביחוד חביב היה עלינו השיר „האספו גיבורים, לשדה קרב נלכה". השיר נגמר בבית החזור: „קץ קץ לרומאים מחריבי ארצנו". שרנו על הרומאים ובליבנו חשבנו על כל האויבים הבאים עלינו.

לצערנו הגדול לא האריך המורה הזה ימים בריטובה. נודע לקרובי אשתו הגרים בקופנהאגן אשר בדניה, כי כלי יקר מבלה את ימיו בעיירה הנידחת והם הוציאו אותו מן הבוץ והביאו אותו לקופנהאגן, שם מצא לו משרה המתאימה לרוחו ולטובת משפחתו, כמזכיר קהילת העיר הגדולה, שם בילה שנים רבות.

המורה הזה היה המורה הראשון שהאיר את החשיכה בעיירתנו, ואחרי שעזב את העיירה השתדלו ההורים המשכילים למצוא מורה דומה לו, מורה שימשיך להוליך את תלמידיו בדרך הנעימה, דוגמת המורה הראשון בעיירה שהיה ידיד התלמידים.

ד"ר אליקום יהודה גולדברג

זמן מה עשה בריטובה כתלמיד ישיבה המקומית וכפרוש בבית המדרש המקומי הד"ר אליקום יהודה גולדברג, שנולד בקעלם בשנת תרט"ו. צעיר תלמודי זה הושפע מהד"ר שרהיי איש ריטובה, למד אף הוא חכמת הרפואה, נשאר תורני חרד על דת לכל ימי חייו. נהיה אחר כך רופא במושבה „זכרון יעקב" שבארץ ישראל. הסתכסך בגלל חרדיותו עם פקידי הבארון רוטשילד במושב. בשנת תרמ"ה, היגר לארצות הברית, השתקע בניו יורק. עשה רבות להרמת קרן התורה והדת בכרך גדול יהודי זה, פרסם ספר „כתא דהיתירא", גו הראה גדולתו בתורה כאחד התלמודיים המובהקים.

ד"ר מענדל יהודה לייב שרה

(יליד משפחה ותיקה בריטובה)

אביו הרב הגאון והצדיק רבי וואל שלמה, תורני מובהק ומקדיש כל ימי חייו ללימודה של תורה, נתן לבנו מענדל לייב, שנולד לו בשנת תר"ט, חינוך תורני מוחלט. הצעיר ממשיך אחר כך את לימודיו התורניים בקיבוץ תלמודי בטעלז, ובגיל י"ז הוסמך כבר להוראה על ידי רבני זאמוט המפורסמים, והיה נקרא להיות לאחיעזר בדיני תורה מסובכים שהוגשו לפני רבני הסביבה.

אחרי מות אביו, בגיל מ"ה עלה ברעיונו של מענדל לייב איש ריטובה, לראות לו עתידו בלימוד חכמת הרפואה, שמזה ימצא את פרנסתו. אומר ועושה, מוכיח לעיניו כל שקידה מופתית, עובר בתור אקסטרן לימודי תיכון, מקבל תעודת בגרות. לומד חכמת הרפואה בברלין, מקבל סיוע מהרב ד"ר עזריאל הולדסהיימר, מקבל תואר ד"ר לרפואה בשנת 1878, חוזר לרוסיה, מתגורר בפרטבורג (בירת רוסיה דאז) מתמחה בבתי מרפא, ובשנת 1885, קיבל הרשיון הדרוש לו בכדי להיות רופא חולים מוסמך — מאושר, וחפצו הצליח בידו.

ד"ר מענדל לייב משתקע בריגה, פותח לו בית מרפא משלו, נהיה למפורסם במקצועו מוצא בזה פרנסתובכבוד. בריגה הוא חי ופעל שנים רבות, רכש את אמונם של בני טיפולו וכן זכה להכרה מלאה בין חבריו למקצוע בתור רופא בקי ומומחה בחכמת הרפואה להלכה ולמעשה, ורבים הם החולים הנוהרים אליו לרפויים.

ד"ר מנדל לייב, עם כל פרסומו הגדול כרופא מומחה, נשאר טיפוס של איש בית מדרשאי, קובע עתים לתורה, מחדש חידושי תורה כאחד הלמדנים התורתיים המופלגים שבעיירות זאמוט. מתכתב עם רבנים וראשי ישיבות, ביתו הוא בית ועד לחכמים גדולי תורה. נקרא לאסיפות רבנים, וברבות הימים, עם יסוד

„אגודת ישראל" העולמית, הוזמן על ידי מנהיג יהודי חרדי גרמניה להיות חבר נכבד אצלם, ונהיה אחד ממתי סודם ועצתם. איש ריטובה זו נהיה לאשיות בעל שעור קומה בהיקף גדול למדנותו המופלגת בצירוף השכלתו המדעית, הביאו לו כבוד והערצה מצד גאוני רוסיה שבימים ההם.

יובלו של סופר עברי

„הצפירה", תרע"ג י"ג אדר א'—20 בפברואר 1913, גל. 33.

ה. זליקוביץ נולד בעיירה ריטובה פלך קובנה ביום א' לחג השבועות שנת תרפ"ג (1863) ונתחנך על מבואי התלמוד ב„חדרים" וב„ישיבות". אביו, רבי דוד, יהודי למדן וסוחר, רצה לראות את בנו בתור רב בישראל ולכן הוליכהו בדרך זו, ובהיות הנער בן י"ג שנה, כבר יצא שמו בכל הסביבה בתור „העלוי מריטובה". בהשפעתה של אמו המשכילה מרת רחל, למד על בורין את השפה העברית, הרוסית, והגרמנית וכשרונו ללמוד שפות הניעוהו לנסוע לפאריז. אחרי שקיבל מאביו זקנו רבי בער, ירושה קטנה, בפאריז נכנס אל הסורבונה, ולמד את לשונות הקדם מפי הפרופסורים ארנסט רנן, יוסף דורנבורג, יוסף הלוי, יוליוס אפורט, דיפרומירי ועוד. בשנת תרמ"ה נסע למצרים בתור מליץ לשפות, ערבית ואנגלית אצל צבאות בריטניה, אשר נשלחו לעזור לשר הצבא גורדון, שנשבה בחרטום אשר באפריקה. אחרי בואו בגדוד הפקידים, ניתן לו תואר „שחמאה". בשובו שנית בשנת תרמ"ו לבירת צרפת, הוסיף לקח בלימוד לשונות הקדם וכתב החרטומים. בימים ההם התחיל להדפיס ב„המליץ" ו„המגיד" רשימות, ציורים, מאמרי מדע ושירים. ציורי מסעו המצויינים בסגנונם ובתכנם עשו לו שם גדול בין הסופרים, ו„ציורי מסעו" יצאו לאור בספר מיוחד בספריה הגדולה של „תושיה".

בשנת תרמ"ז (1887) נסע לקונסטנטינופול, סמורנא, אתונה, ניאפול, ורומי, ואחרי כן נסע לארצות הברית. באוניברסיטה הפאנסילוואנית נתמנה להיות פרופסור לכתב החרטומים. אולם במשרתו זו לא עמד ימים רבים. במהרה העתיק משכנו לניו יורק, התחיל לעסוק במקצוע העתונאות, ונהיה לעיתונאי, (ז'ורנאליסט) במערכת העתון היומי „טאגעבלאט". בעתון זה פזורים ניצוצות רבים של בעל הכשרון הגדול הזה במאמרים, פיליטונים, שירים בשמו ובפסיידונימים שונים. הצטיין בהומור עליז ושוטף, פוגע ואינו פוגע. ביחוד נתפרסמו הפיליטונים שלו בשמו הבסידונימי „סמבטיון" ו„דער ליטוויטער פילאזאף".

התנאים המיוחדים של הז'ורנאליסטיקה באמריקה, אותם התנאים הגורמים שהעתונאי הוא עבד משועבד להמו"ל ומחויב להמציא לו סחורה ולהכין לו מטעמים

---

* מניו יורק קיבלנו את המכתב הזה להדפיס:

כחפצו, לא היו יכולים כמובן, להיות לפי רוחו של הסופר ואיש המדע זליקוביץ. מודה הוא על האמת הזאת בתום לבב ברשימת תולדותיו, בהקדמתו לספרו „ציורי מסעי" ואומר: „על דברי ספרי בז'רגון לא אסביר מלים, כי נכתבו הם רק על פי בקשת המו"לים ולא לפי רוחי". ובגעגועים הוא מזכיר את העת שבה היה כותב בשפה החביבה עליו וברוחו. „ויש אשר ישרה עלי רוח העבר, אז יתגבר בי ההפץ לכתוב בשפתנו העברית" אך מה יועיל החפץ, אם אמריקה היא ארץ משכלת את הספרות העברית, וממיתה כל נסיון להקים לתחיה את ספרותנו.

ואנחנו מברכים בזה את הסופר הנכבד, שיהא לו חג יובלו לתקופת מעבר אל הספרות העברית החביבה עליו. ושהוא וחבריו הסופרים העבריים שנתגלגלו לאמריקה יקימו שם סוף סוף במה עברית, בעד אותם הכשרונות שהיו יכולים להביא ברכה מרובה לספרותנו.

אנחנו החתומים מטה, ראשי הועד של חג היובל לכבוד סופרנו הנעלה והבלשן פרופסור גדיל זליקוביץ, למלאת לו חמישים שנה מיום היולדו, מתכבדים לבקש מאת כל חובבי ספרותנו לקחת חלק רוחני בשמחתנו, לכבוד בעל היובל, אשר פעל הרבה במשך כ"ה שנה בעטו בשתי שפותינו בקודש ובחול.

למותר יחשב עד היכן בעל היובל ראוי לכבוד מאלופי ארצנו, ומכל חובבי חכמת ישראל בכל אתר ואתר.

ב ר ג ש י כ ב ו ד,

הפרופסורים: דז'וזף דו'איקובס, יוסף קאהאן, שמואל בניון הרבנים: ד"ר ברנרד דרכמן, צ. ה. מאסליאנסקי.
השופטים: נתן ביז'ור, אוטו רוזאלסקי, ליאון סנדרס.
מו"לי העתונים: ליקמיוקי, י. שרהזאהן, יעקב ספירשטיין, ל. מיטער, אבי גאלדנבערג, חנן י. מיניקעס.
הסופרים: יהואש (ש. בלומגארדען), הרמן בערעשטיין, פ. וויערניקי, גדליה בובליק, חשר"ק, ל. זלוטקוב, מורים ווינטשעווסקי, (בן 95) מ. מ. דוליצקי, אברהם רייזין, א. צונזער.
בעלי „ההיברו פאבלישינגקא": יהודה קאצענעלענבאגען, מ. הינסקי, דוד וועריבעלאווסקי, ועוד שלושים אורגנזציות עבריות ויהודיות בארץ החדשה.

גבריאל גראד

נולד בעיירה ריטובה (ליטא), כ"ב תמוז תר"ן (22.7.1890), לאביו ר' זאב צבי, סוחר עשיר, משכיל ובעל־צדקה, בן הרב ר' יואל ונכד הרב ר' ברוך־בנדט מריטובה. למד ב„חדר", בישיבה ובבית־הספר העירוני הרוסי. בשנות 09—1907 למד בקונסרבטוריון הממלכתי הרוסי בייקטרינוסלאב (כיום: דניפרופטרובסק) נגינת כנור ופסנתר וקומפו־זיציה וגמר בהצטיינות יחד עם קורס הגימנסיה. בשנות 14—1909 למד בבית־הספר הגבוה למוסיקה בברלין קומפוזיציה, פסנתר וניצוח מפי הפרופסורים ד"ר הוגו לייכטנטריט, פיליפ וקסאוור שארווניקה. גמר את לימודיו בהצטיינות וקיבל את

המלחין גבריאל בן־זאב גראד ז"ל.

התואר פרופסור־קומפוזיטור. בשנות לימודיו בברלין הופיע בנגינת פסנתר בקונצרטים מיצירותיו למוסיקה יהודית והעתונות העברית והאידית בפולין והכללית בברלין ציינה אותו לשבח.

בשנות מלחמת העולם הראשונה הופיע בהרבה קונצרטים בערי רוסיה. בייקאטרינוסלאב יסד מקהלה ליד ה„קולטור־ליגה" היהודית וחיבר את האופרה לילדים „לארץ־ישראל", שהוצגה על־ידי תלמידי הגימנסיה היהודית „כהן". בשנות 22—1920 פעל בקובנה כמיסד ומנהל ביה"ס למוסיקה עברית וקלאסית, מורה למוסיקה בגימנסיות ובסמינרים למורים ולמורות של „יבנה", עמד בראש המוסד של החברה לאמנות יהודית „קונסט־וינקל" כמדריך מוסיקלי ומנצח המקהלה הגדולה של החברה,

היה המנהל המוסיקלי באגודה היהודית להיסטוריה ולאתנוגרפיה, הוסיף לחבר יצירות במוסיקה יהודית, הופיע בקונצרטים כמבצע בהצלחה וכתב בקורת מוסיקלית בעתונות היהודית בקובנה ובעתונים מקצועיים בגרמניה; ושם היה עוד משנת 1920 חבר מכובד באגודת הקומפוזיטורים הגרמנית (ויתר על התואר הזה בעת שהנאציות השתלטה על גרמניה). בשנות 24—1922 פעל בברלין. שם יסד את השלישיה הקאמרית היהודית בהשתתפות הפרופסורים אלפרד ויטנברג (כנור), פליכס־רוברט מנדלסון (צ'לו) והוא עצמו (פסנתר). באותה תקופה נגנו כ־600 פעם בשנה את יצירותיו במוסיקה יהודית בחגיגות ובהופעות שונות בתפוצות הגולה.

בסוף 1924 עלה ארצה עם רעיתו רחל (ד"ר למתימטיקה) וכנו בנהטוב־זאב והשתקע בתל־אביב. יחד עם מורים במקצוע יצר את הקונסרבטוריון „בנהטוב" (על שם בטהובן, בשינוי צירוף האותיות) וחיבר עד עתה למעלה מ־500 יצירות מוסיקליות עבריות לשירה בקול, כנור, צ'לו, פסנתר, מקהלה, קאמרמוסיקה ותזמורת. בין יצירותיו: כ־200 שירי־אמנות לקול בלווי כנור, צ'לו, חליל, פסנתר וכלי־נגינה אחרים לשירים מיצירות ח. נ. ביאליק, ש. טשרניחובסקי, ז. שניאור, א. צ. גרינברג, ד. שמעונוביץ, ז. ז'בוטינסקי, י. כהן, י. קרני, אביגדור המאירי ועוד; „מאה שירי ילדים", מנגינות לשירי־עם בעברית, אטיודים (תרגילי־לימוד) לכנור ולפסנתר על נושאים מתוך נגינות עם ישראל (מהשירה העממית מתפוצות־הגולה השונות במערב ובמזרח, נגינות הטעמים של התנ"ך לפי המנהגים השונים, ועוד); שתי אופרות לנוער עפ"י אגדות ביאליק: „המלך דוד" ו„המלך שלמה", והאופרה „יהודית והולופורנש" (המלים מאת רעיתו רחל גראד, — שודרה ברדיו ירושלים). זכה בפרס ראשון בעד חיבור המוסיקה ל„המנון לנמל תל־אביב" והקדיש „המנון למכבי" לכבוד המכביה הראשונה בארץ־ישראל. יצירתו הראשונה שהופיעה בדפוס (ב־1914) היתה: „חמש ואריאציות לפסנתר על ההמנון הלאומי — התקוה". יצירותיו מושרות ומנוגנות בקביעות בבתי־ספר, בפי העם, בהופעות אמנותיות בארצנו ובחו"ל ומשודרות ברדיו.

בעלי בתים נכבדים בריטובה בשנת תר"ב (1842)

ששמותיהם מופיעים כחתומים (פרנומרנטים) על הספר הנ"ל:

רבי אליהו גבאי — בעד החברה, רבי אליהו בר ברוך, רבי אברהם בר יוסף, רבי דוד נחמיה ב"ר אברהם — טו"ב. רבי דוד ב"ר נחמן, רבי טודרוס ב"ר דוב, רבי יצחק בר"מ נחום, רבי יהושע ב"ר עזריאל, רבי יהושע במוהר"א, רבי משה בר אהרון, רבי מנחם בהר"ב הגאון רא"א, רבי מרדכי בר ברוך, רבימישל ב"ר ברוך, רבי מרדכי בר"א, רבי עזריאל בהרי"ב הג רא"א, רבי שלמה ב"ר ברוך.

שמעון ורקול ז"ל, מעסקני ריטובה ומבכירי־ראשוני עובדי עיריית תל־אביב.

רבי אברהם ליכט מריטובה — עולה ראשון לא"י — ירושלים

עוד לפני מאה ושלושים שנה עלה יהודי אחד מריטובה לארץ ישראל ושמו רבי אברהם בן רבי אהרון ליכט. כגראה שיהודי זה, איש ריטובה, בר אוריין ותלמיד חכם היה, ויחד עם זה מעורב בין הבריות ומתמצא בחיי חברה ובחוגי אנשים. הוא משתקע בירושלים, ותודות לסגולותיו הנ"ל תופס הוא מקום נכבד בחיי הציבור בירושלים שבימים ההם. בשנת תרכ"ט (1869) רואים אנו את רבי אברהם ליכט כשד"ר (שלוחא דרבנן) ירושלים בחוץ לארץ. בהיותו אז בפרסבורג מדפיס הוא מחדש את הספר הפילוסופי הדתי הידוע „עקידת יצחק" להחכם הספרדי רבי יצחק בן עראמה. זו היתה כבר הוצאה לגבי הוצאות קודמות, כי מצורף היה להוצאה פירוש המקור מאת הרב החכמים רבי חיים יוסף פאלטאק אב"ד טרעביטש (מוריביה) וכן תולדות חייו של יצחק בן עראמה מאת הרבהחכם הנ"ל.

שלוש הסכמות מצורפות ל„עקידת יצחק". מהדורה חדשה זו שנדפסה בפטרבורג בשנת תרכ"ט (1929) הנ"ל על ידי רבי אברהם ליכט איש ריטובה. והמסכימים הם שלושה רבנים מפורסמים: רבי אברהם שמואל בנימין בעל הכתב סופר, האב"ד בפרסבורג, רבי אליעזר הורוויץ, אב"ד ווינה, והרב שמשון ב"ר רפאל הירש רב הכולל בניקולשבורג ומדינת מוריביה. הרב המסכים הראשון כותב על רבי אברהם ליכט הנ"ל: קרה לפנינו מקרה טהור הרבני היקר המופלג מו"ה אברהם ליכט, וילך אברהם למסעיו ויט שכמו לסבול משא עבודת הקודש. הרב המסכים השני כותב על כך טיפל בהדפסת ספר זה מחדש איש תם וישר וירא אלוקים וסר מרע. מו"ה אברהם ליכט, שהראה ובא אליו והודיע לו, כי

בדעתו להוציא לאור חיבור „עקדת יצחק" להחכם האלוקי רבי יצחק בן רבי עראמה. אותו הדבר אנו רואים בהסכמה השלישית של הרב שמשון בן רבי רפאל הירש, הרב ש. ר. ה. מתואר בראש הסכמתו הרב המאור הגאון הגדול המפורסם, בקי בתורה ובכל חכמות ומדעים. ה"ה מו"ה שמשון הירש אב"ד ניקאלסבורג והמדינה.

בשנת תרכ"ג (1863) שמו של רבי אברהם ליכט הנ"ל מופיע שנית כשד"ר ירושלים בעיירות ישראל הצטרף אז בהיותו בתוך לארץ לתנועת חיבת ציון (בשלבה הראשון) מיסודו של הרב הגאון רבי צבי הירש קאלישר מטהורן.

ה ק ד מ ה

אודה לה' אשר זיכיני והגיעני להעלות על הדפוס הספר היקר קשר תורה אשר חיבר אני אמי זקני הרב הגדול וירא אלקים באמת ודרשן מפואר מן הדור הישן מו"ה ר' יצחק ב"ר מנחם נחום ארענאוויץ מ"ץ דריטוע ועשה ותיקן וגמר הספר הלז להעלותו על הדפוס ובודאי היה בדעתו הטהורה להוציאו לאור כי מכתיבת הספר ניכר שהכינו והזמינו לכך ולאחר פטירתו שנפטר בשנת תר"ן כ"ח כסליו (ות"ל שהאריך ימיו עד לערך חמש ושתשעים שנה) שלחו את הספר כתיבת ידו לבנו הנכבד המופלג מו"ה ר' גרשון מענדיל ארענאוויץ באמשטרדם. ולאחר פטירת דודי ז"ל שלחו אלי ואזרתי כחותי ואמרתי כי גם בן הבת יכול לזכות את האב שהיה לו כאב. כי בעת ילדותי שנפטר אבי הצדיק הרב המופלג ר' בנימין בינוש ב"ר צבי חנניא ז"ל מוואַרנא נתן השגחתו עלי להדריכני בדרך התורה והמצוה. וגם כונתי לעשות נחת רוח לאמי היקרה הצנועה מרת שרה עכסה נ"ע בתו של המחבר הנ"ל. וקבלתי לעסוק בזה הענין להוציא לאור מגמתו הקדושה של זקני הרב המחבר הנ"ל. ולטוב יזכר שם נכדיו היקרים אשר נתנו דמי הוצאות הדפוס ואחי הנכבד המופלג רב פעלים מו"ה מאנע ליב חנניא אשר השתדל דלהעיר את לב שאר נכדיו היקרים וגם הוא נתן נדבתו והעיר את רוחם הנדיבה להוציא לאור את הספר הזה וקבלו וקימו עליהם לתת דמי הוצאות הדפוס. ואזכיר לברכה שם נכדיו היקרים בנו של בן המחבר ר' חיים ב"ר גרשון מענדיל ארענאוויץ ואחנו הנכבד ר' אלי' פערשאק ואחנו הנכבד ר' שלמה זאב ב"ר יוסף יאוויץ יליד ריטעווע ואחנו הנכבד ר' אהרן זוסמאן ב"ר משה קרושקעל יליד ריטעווע וגם בני בתו של המחבר ה' הצנועה מרת רחל נ"ע הנכבד מו"ה ר' צבי ב"ר בענדעט שור והנכבד הגביר נדיב לב מו"ה ר' נחום שור ואחיו ר' מאנע שור ילידי חוואדאן והם כעת בשיגאגע. וגם בני בתו של המחבר ה' הצנועה מרת חי' אביגיל נ"ע הנכבד המופלג מו"ה ר' מאיר ב"ר משה אהרן ריק יליד ריטעווע. ואחנה הרב המופלג והשנון מו"ה ר' יחזקאל קאהאן וכעת הם בעיר סונדערלאנד. וגם בן הבת הנכבדה מרת מלכה ת' הנכבד ר' יוסף ב"ר בצלאל בוכמן יליד ריטעווע. וגם אחי הנכבד ר' יוסף בערענשטיין. ישלם ה' כפעלם ותהי משכורתם שלמה מאת ה' אלקי ישראל וזכות זקנינו ז"ל יעמוד לנו ולכל משפחתינו שלא ימוש התורה מפינו ונהיה עובדי ה' באמת ובתמים.

מאתי נכד המחבר נחום ליפמאן חנניא ר"מ ומ"מ בקלויז דוואַרנא.

ספר

קשר תורה

והוא

חיבור טהרה סופה לתחילתה

הן הם קישורי הדברים אשר קשרתי בקשר אמיץ וחזק קשר של קיימא
סוף התורה לתחילתה להיות צמודים יחד כהדין עיזקאתה שאין לה ראשית
ואין לה סוף. ואלה הקישורים ליעקב אשר אמרתי בקהילות יעקב ביום
מועד יום שבחתינו שמחת התורה בעת סיומה שנה בשנה. ונוסף לזה
דוספתי איזה דברים וקראתים בשם כללאת דקשר והיו הללאת מקבילות
אל הקשר בדברים הנוגעים לכל קשר וקשר ועד היאיל ואתא ליתן ודוא
חלק וענף מחיבורי הכולל המבונה בשם ענג שבת.

מאתי הצעיר יצחק בלאיא הרבני מוהר"ר מנחם נחום
איתן מושבי בק"ק ריטאווא.

ווילנא

בדפוס ה' בראדעל מ"ץ תהי'.

שנה תרס"ז לפ"ק

КЕШЕРЪ ТОРА

т. е. объясненіе библійскихъ мѣстъ.

Соч. раввина Исаака.

ВИЛЬНА.

Въ Типографіи Л. Л. Маца, на Завальной ул.
домъ Федорова 1906 г.

זלמן לייב לויטה

איש פעלים ויקר נפש היה זלמן ליב לויטה. בעל מידות תרומיות ותכונות נעלות. דמות עסקן במובנה הטוב של המלה. את סגולותיו הנפשיות שיקע לטובת בית הספר העברי הראשון של העיירה. בימים ההם, טרם הודפסו ספרים עבריים. באהבה ללא גבול, שהיתה מושרשת בנפשו מצא תחבולה, יחד אתי ועם שמעון ורקול ז"ל, כיצד לפתור בעיית החומר ללימודים. בשיטה מאוד פרימיטיבית, אבל בזמנים ההם, בשבילנו המצאה גאונית. למדנו לייצר מכשיר פרימיטיבי, לפי השיטה שהשתמשו בה, במחתרת הגרמנית עם סיום מלחמת העולם הראשונה. המכשיר, נקרא אז, שפירוגרף. הוא נוצר בתוך דפוס שמלאנו אותו בג'לטין. וכל מה שהיה לעשות אח"כ, היה לכתוב בדיו מיוחד את תוכן השיעור, על גליון ניר חלק, ואת הכתוב להשקיע לתוך הג'לטין שבמכשיר.

בביתנו היו נערכים מיפגשים אלה, שמטרתם הכנת שיעורים לילדים בשיטה זו, עלה בידינו לשכפל את כל השיעורים שנדרשו, ולמסרם לילדי בית־הספר. חלפו מספר חדשים ומספר הילדים גדל בבית הספר, וזלמן ליב נתמנה כמורה שני, לסייע בעבודתי. אם כי הוא לא היה מורה מוסמך, הרי את תפקידו מילא באהבה, מסירות ואמונה. וכאן עולה דמותו, כשהוא יושב בכיתה ומלמד חשבון ועברית.

אכן, דרכו בחיים היה עניני מסחר. הוא התחתן בטבריג והזוג הצעיר עלה לארץ ישראל.

אלקה איטעס

דמויות בלתי נשכחות, טיפוסי אדם בריטובה, עולמות חיים ומרטטים, חולמים ואוהבים. מקווים ומתאכזבים. צד משותף לדמויות־נפש נסערות, המעבירה את כיסופיה העזים לטהרה, לצדק, לשוויון ולאמת מוחלטת.

צדקנית, אשר דאגה שלא יחסר מזון לכבוד שבת לאנשים חסרי־ישע. ביום רביעי, או חמישי, היתה עוברת על פתחי בתים לקבל מעקרות הבית חלות, בשר וכיו"ב, למען תוכל לספק לנזקקים. ומעניין, היא ידעה היטב במי לתמוך.

אלקה איטעס היתה גם מלמדת אותנו לקרוא בסידור את התפילות, וכן ב„צאינה וראינה". הייתי באות אליה — מבנות עיירתנו — לשמוע מפיה תורה. חייה היו צנועים, כל דירתה, היתה בת חדר אחד, ששימש ל„סלון", חדר שינה, וגם למטבח. הריהוט הורכב משני „שלאָפבייניק", ספסלי־שינה. האחד ע"י החלון, ועל ידו שולחן. גם רצפת עץ לא היה אצלה. ואנו, ה„סטודנטיות" ישבנו מסביב לשולחנה וחיכינו לתורנו להבחן ע"י אלקה, שהסבה ליד השולחן עם „טייטל" ביד.

לעתים, כאשר היתה עסוקה בביתה היתה גם מעסיקה אותנו „לשמחתנו", בברירת אפונה צהובה, התפריט היומי שלה, ושל בעלה.

אורי ברמן ז"ל, מעסקני ופעילי העיירה, היגר לקנדה,
הגיע לביתו של הרב זלמנוביץ, היה שו"ב.

בשעת „ברירת" האפונה שרנו שירים ביידיש „א בריוועלע דער מאמע" או השיר הפופולרי שנתחבב עליה במיוחד „מענטשעלע, וועו דיר גייט גוט", ובין שיר לשיר היא היתה מכינה „מעדניה" על הכירה מעל לשרפרף בעל שלוש הרגליים. כשהיא מזילה דמעת אושר, מהנאתה משירתנו. היא זכתה, לשני בנים גדולי תורה.

* * *

היו עוד דמויות יקרות: שרה די דרייקאפ, מאיר יאנקע דער האז, שהיה מכריז על התחלת השבת וקורא „אין שול אריין". גם בשעת הלוויית־המת, היה עובר בעיירה, דופק בדלתות וקורא: „גייט צו דער לויה".

יענקל ובילה, ריווה פודקאנינר, אשת לייב דער באר.

מ. צביק

אברהם שבתי מובשוביץ

יש אנשים המתהלכים כחידה והם ומעשיהם נראים מוזרים, אחד מאלה האישים המופלאים שחיו בריטובה בתקופת התחייה, היה אברהם שבתי מובשוביץ ז"ל.

מי שראה אותו מתהלך בחוצות ריטובה, כשהוא לבוש בגדי איכר, לא ידע, כי איש מופלא לפניו. המגפיים הארוכים שנעל, והבגד הקצר שנקרא „קורטקע", שיוו אותו לאיש ההמון. אך, כל מי שהיה קרוב אליו, ידע כי נשמה עדינה בו.

אברהם שבתי מובשוביץ ז"ל נולד בקופישק, למד בישיבת סלובודקה והוסמך להוראה. הוא גם למד בשאוולי. היה מצוי בספרות העברית. מעטים ידעו, כמה מסור היה האיש לפעילות ציונית. וכמה טרח ויגע למען בית הספר העברי בעיירה. גם ברוח וגם בחומר. ומה חבל על שנקטף בדמי ימיו, כאשר נסע לקניגסברג לניתוח על כיס המרה, ומת לפתע, על שולחן הניתוחים.

השאיר אחריו אשה, שלוש בנות ובן. רבים מילדי ריטובה זכרוהו לטוב, והוקירו תרומתו האדיבה של הנדבן הגדול אברהם שבתי מובשוביץ, שסייע להקמת הבנין שבו היה בית־הספר העברי, מקור תורה ותרבות בריטובה.

דמותו כמצבת שיש מתנשאה, בין אנשי שם ואנשי רוח.

הלל בן ר' שמחה וריבה זקס

הלל נולד בשנת 1899. עוד בצעירותו חונן בכשרונות נעלים. בחדר בו למד, עם היכנסו בעול תורה ומצוות, נשלח לטלז', לרכוש דעת בישיבה. גם שם הבחינו בכשרונותיו. הוא גם ניחן בכשרון נגינה במנדולינה, ושעות היה יושב בביתנו ומקסים את שומעיו במנגינות ערבות.

מראשית ילדותו חונן בשאר רוח, ברגש של עממיות נאלצת. ברצון כביר להיטיב לאדם, סגולות אלה, הנית ביסוד חייו.

לאחר מלחמת העולם הראשונה עזב את עיר מגוריו, ועבר לקובנה לסמינר של „צעירי ציון". עם סיום לימודיו, יצא ללמוד ליורבורג, ואח"כ למרימפול. והיה אח"כ אחד מטובי המורים בליטא.

עם פרוץ מלחמת העולם השניה, נפל בידי הנאצים, ולאחר עינויים הוציא נשמתו בטהרה.

השם ינקום דמו!

א.ל.

זלמן לייב לויטה עם כיתתו.

לייבה דער סאטניק, ז"ל

ה„קוריער" של הבנק היה לייבע. שהיה שנים רבות לפני מלחמת העולם הראשונה נושא המכתבים בשביל היהודים בעיירה. היה יהודי פיקח וחביב, נאמן וישר. על אף שלא שלט בשפות לועזיות, מעולם לא טעה בחלוקת הזמנות, או מכתבים מהדואר.

הייתי מאד מחבבת אותו, וקוראת לו סבא. הוא היה מספר לי סיפורים שונים מתקופת אוגינסקי, הואיל והוא היה יליד ריטובה וה כמה דורות.

על שירותו הנאמן והמסור קיבל מממשלת ליטא, מהנשיא סמטינס, אות הצטיינות עם מדליה.

זכה לנכדים ונינים שהיו מפוזרים ברחבי תבל.

נפטר בשיבה טובה.

רבקה זלצמן

ר' יוסף איצקוביץ ז"ל

נולד בעיר שוועקשנע. התחתן בריטובה. למד בישיבות עד גיל 21. הצטיין בכשרונותיו. היה בעל קורא בחסד. בעל־תפילה מצוין, עם קול ערב.

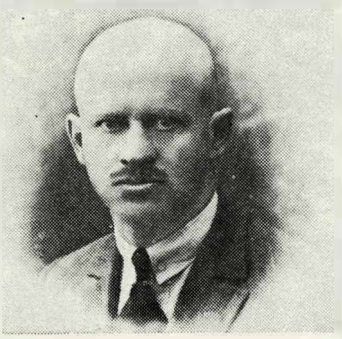

שנים רבות היה מורה בתלמוד תורה. עניין את תלמידיו בסיפורי התלמוד, שגבעו כמעיין המתגבר.

כל הילוכו ודרכו היו בקודש. תורתו היתה אומנותו מנעוריו ועד הרגע האחרון לחייו.

נספה בשואה יחד עם בני המשפחה. ה"ד.

בנו ; יצחק איצקוביץ

זלמן אבלב, מנהל הבנק העממי בריטובה.

התנועה הציונית בריטובה
מפלגות, והסתדרויות נוער

הציונות בריטובה

מוקדש לכל תנועות הנוער בריטובה —
ש ה י ו ו א י נ ן.

הגות קשה כינסה אנשי התרבות, וליכדה אותם לחבורה אחת. המועדונים שימשו להם אכסניה להזדמן יחד, ובמה להשמיע את דבריהם. הם היו מאוחדים בשאיפותיהם להשגת מטרה אחת. שונים במזגם, הלכי רוחם, תפיסותיהם ונתיבות מחשבותיהם. ממקורות תרבות שונים שאבו, נימוקים שונים הדריכום. נגד עיניהם היתה אמת אחת צרופה ומגובשת. גאולת ישראל וכיסופים למולדת.

אך הנתיבות המוליכות אל הארץ היעודה־הקסומה, היו בגדר חידה המחכה לפתרון. אותה חיפשו, ובלי הרף העמידוה לדיון ולבירור.

עמידתם היתה קבועה, רצופה, מתמידה ומלאת השראה. על משמרת אחת עמדו, מעל מצפה אחד צפו. מתוך אספקלריה אחת ראו את התזון.

הציונות בריטובה, נאצלה מרוח הנבואה. קולטת ניצוצותיה, וקורנת מאורה ומחומה. האמונה והבטחון הם שהעבירו את „האש' והלהיבו את הלבבות. על כל אחד מהם ייאמר „מי יעלה בהר ה', ומי יקום במקום קדשו. נקי כפים ובר לבב, אשר לא נשא לשוא נפשו, ולא נשבע למרמה".

העבר מספר, על מעללי אדם. מאבקים ציונים בלב ובנפש. אוהבי עיון ולימוד. מחפשי החוטים שנטוו ונארגו במסכת דור הולך, ונמסרים למסכת דור בא.

ניתקו הנימין. אך מרטטים ומשתזרים בדור של ריטובה המעורה במולדת.

בית הספר „יבנה" שנת תר"ץ, המורים: מרים לויטה, צבי פקטור.

התנועה הציונית בריטובה — 1909

בסוף חודש אלול, נתכנסה ועידה ציונית של פלכי קובנה וסובאלק. מפלך קובנה השתתפו שמונה צירים ממקומות מסוימים, ביניהם ציר אחד מריטובה. זה מראה על מעמדה הגדול של התנועה הציונית בעיירה זו, בו בזמן שעיירות גדולות ממנה: פלונגיאן, טעלז, וסאלאנט שלחו ציר אחד בלבד, במשותף בעד כל שלושת המקומות ביחד, והיו עיירות גדולות שלגמרי נפקד מקומן בוועידה זו. הנה, ריטובה הציר שלה מיוצג היה בוועידה הנ"ל בכח עצמם של ציוני עיירה זו באופן עצמאי. אחד הפעילים במיוחד במישור הציוני בריטובה שבימים ההם היה אחד מתושביה הנכבדים, התלמיד חכם רבי אליעזר פרסמאן. בהיותו עוד בחור ישיבה בישיבת כנסת „בית יצחק" בסלובודקה, הצטרף בגלוי לתנועה הציונית למורת רוח מנהליה ורמ"יה. הוא עמד בראש קבוצה ציונית מבין תלמידי הישיבה (ביניהם היו כאלה שיצא להם שם ברבות הימים בפעילותם הציונית), וקיבל עזרתם של ציוני קובנה, עזרה פנימית וחיצונית בעבודתו במישור זה. הוא סכל אז פעולות מסוימות מחוגו של יעקב ליפשיץ בקובנה לקרוא במרצו ועידה של רבנות ועסקני ציבור חרדים, המשתייכים למתנגדי הציונות. מר פרסמן וכן חברו בישיבה אז ובציונות בן ציון פינבורג (ברבות הימים פרופסור בן ציון דינור באוניברסיטה העברית בירושלים ושר החינוך בממשלת ישראל העצמאית), עמדו בקשרים עם ראשי הציונות בקובנה:

נשף פורים בבית הספר — שנת תרפ"ט.

איסר בר וואלף, בראמזון משה ואחרים, ועידה זו לא יצאה לפועל. (ראה בספר עולם ששקע לבן ציון דינור).

מבין ילידי ריטובה שתרם רבות לתנועה הציונית מחוץ לעיירה, יש לציין את העסקן הציוני והידוע מר יוסף לויטה — תושב וארשה בירת פולין.

לויטה נולד בריטובה וקיבל חינוך מסורתי וכללי, היה עסקן מובהק בוארשה, והראשון בין הציונים שנבחר כפרנס הקהילה בוארשה, נבחר לתפקיד זה בשנת 1908, כשהציונים ובעלי בתים משכילים תורנים, היוו גוש אחיד לכך לבחירות אלו. יוסף לויטה החל בפעולות לתיקון מצב תלמידי התורה הקהילתיים שהוחזקו ע"י שלטון הקהילה בוארשה. אולם הוא נתקל בהתנגדות המתבוללים והחסידים, כשניסה להכניס את לימוד תולדות היהודים באידיש, ולדרוש לימודים עבריים בבתי הספר למתחילים, וכן לבתי ספר לנערות שנתמכו על רודי הקהילה, ואשר מספרם הגיע באותו זמן לעשרים, נתקל בהתנגדות חריפה מהג"ל ולא הצליח בכך.

לפי „הארץ", גליל הקר"א י' אדר שני.

חגיגת פורים בבית ספר „יבנה", המורים: מרים לויטה, יצחק פקטור, ואלתר גולדברג.

הקרן הקיימת לישראל

הפצת הרעיון של גאולת הארץ, ואיסוף הכספים, נצטמצמו בזמנים ההם ב„קערות", בערב יום־הכיפורים בבית־הכנסת. יהודי ריטובה תרמו בעין יפה ל„קערה" שהיתה מקושטת סרטי ניר כחול־לבן.

היתה גם פעולה חינוכית לטובת הקק"ל, בין תלמידי בתי הספר הופצו בולי קרן הקיימת והקופסה הכחולה.

תרומתו היום־יומית של היהודי הפשוט, לא היתה תמיד גדולה. אך תמיד ניתנה בכל הלב ובחמימות רבה. אבל היה צריך לכתת רגליים וללכת לבתים, להסביר בצורה שתתקבל על הלב.

קרן היסוד

פעולת קרן היסוד התנהלה בריטובה ע"י החתמה על התחייבויות פעם בשנה. היתה זו מגבית מיוחדת, וההכנסות עלו מפעם בפעם. בעיירה היו תורמים קבועים, ומדי פעם נוספו למעגל התורמים. להכרזת המגבית היו מגיעים מקובנה, ממנהיגי היהדות בליטא.

יושב ראש, (מורשה) של הקרן הקיימת לישראל, ושל קרן היסוד היה אליעזר פריסמן.

השומר הצעיר — — —

ברטט יזכור כל אחד ממשפחת „השומרים" מאלה הנמצאים בארץ — את תקופת „השומר־הצעיר" בריטובה.

„השומר הצעיר" בריטובה, היה במשך כל שנות קיומו, ענף רענן של עץ פורה. על מצב השפעתו בעיירה, על מידת נאמנות חבריו, ניתן ללמוד מהמימרה שהיתה שגורה „שומר פעם — שומר לעד!" — היה בתנועה זו, מיזוג של ערכים, אשר היה בהם משום משב רוח מרענן על חוגים שונים בעיירה. נוער לומד הקשור לתרבות העברית, נוער עובד ואף נוער מדלת העם.

ראשית הצעדים התחילו בקן. מהתעמלות צופים. אך עם התגבשות רעיונית וחברתית. כל אחד כבר ראה את עצמו, כאילו הוא כבר לוקח חלק בבנין הארץ. כל אחד שיוה לנגד עיניו את הקיבוץ, כתכלית החיים, וכתשובה על כל אותם ערכים אותם רכש.

אחד משטחי הפעולה העיקריים, היתה הפעולה התרבותית והקניית השפה העברית. עתוני הקיר של הקבוצות והגדודים הופיעו לעתים תכופות והיו גם ערבי פעולה, מלאי חויות.

תנועת השומר הצעיר, מזגה בתוכה את הנוער המשכיל, עם פשוטי עם. הראשונים נתנו ברצון, מחינוכם, והאחרונים קבלו מרצון.

התנועה היתה עקבית לעשרת הדברות שלה. עודני זוכר יפה, את תרגילי הסדר, את תורת „הקשרים" אלפא בית מורז. מושבות קיץ, וטיולים.

הפעולה הצופית התנהלה בשכבה הכי צעירה בגדוד ה„כפירים", השכבה השנייה חונכה לחלוציות. הסבירו להם, את מהות הקיבוץ, חיי הארץ, תולדות עם־ישראל.

במלאת 18 שנה, קיבל החניך סמל „חזק ואמץ" ועלה לשכבת הקשישים ורק אז יצא להכשרה.

איך פעמו לבותינו עת הובא שיר חדש, ששרים אותו החלוצים בארץ. באיזה רטט הקשבנו לשיר ששרו אותו מיבשי הביצות וסוללי הכבישים בארץ. כל מלה שוננה היטב. כל מלה חובקה ואומצה על לבותינו הצעירים. עוד שיר, עוד חרוז, עוד מלה.

ראש הקן משנת 1935 ועד לעלייתו ארצה בשנת 1939, היה שמואל שביט — הירשוביץ. כיום חבר רמת השופט.

נוער בריטובה. למעלה: דוד זלצמן, לייב כץ, אליעזר לונדה.
למטה: גוטמן סמולה, אשר ארמן.

4 חברות מ„השומר הצעיר" — צילה, חיה, איטה ושושנה, עולות לארץ־ישראל, ב־2.6.1933.

קן השומר הצעיר בריטובה, לפני עליית רחל לינדר ז"ל, והדסה כץ לנדסמן.

אנו עולים ארצה...

יהודי ריטובה, שהיו ספוגים וחדורים מסורת יהודית, — כמיהתם לציון היתה טבעית. „אהבת ציון" באה מתוך אהבה ממש. באווירה רווית תרבות עברית — הקשר עם ארץ ישראל היה הדוק. היתה בהם תחושה, שנוכח הסכנות הצפויות בגולה, הגשמת הציונות, היא עלייה לארץ ישראל.

ואלה מראשוני ריטובה,
שעלו למולדת, לבנות, ולהיבנות בה:

ר׳ דוד בבצ׳יקס ומשפחתו — הורי גצל זליקוביץ	
ר׳ בר וטובה זוסמן עם משפחתו	בשנת 1905
הרב ר׳ ברוך מרקוס, רבה הראשי של חיפה	בשנת 1906
שמעון ודבורה ורקול	בשנת 1921
צבי נדל־מחטי	בשנת 1921
כוהני שמריהו ולאה	בשנת 1922
הרב ליפוביץ ורעיתו	בשנת 1924
לאה גרוסלבסקי מילמן	
גלמן חנה	בשנת 1924
זינגר מיכה	בשנת 1924
זינגר לאה בת מיכה ובעלה	בשנת 1924
ר׳ דב בירק ומשפחתו	בשנת 1925

קבוצת עולים מריטובה.

ר׳ אליהו, רעיתו מאשה ובניו אברהם ומאיר. הבן מאיר, כיום מדען במכון ויצמן.
ורקול רחל
רבקה ידי־שלום (אוירבוך)
רעשל פריסמן

רבקה זלצמן — —

בנק העממי היהודי בריטובה — — — —

הבנק נוסד בשנות העשרים המוקדמות, והיה מסונף למרכז אגודת הבנקים העממיים היהודיים בליטא, שמרכזו היה בקובנה.

היה תחת ביקורת מתמדת של מבקרים שונים מהמרכז, ובעניני כספים היה מסונף לצנטראל בנק בקובנה.

מייסדו ומנהלו היה אבלוב זלמן שניאור, ז״ל.

בכל שנה היתה מתקיימת אסיפה כללית, בהשתתפות בעלי המניות והיה נמסר דין וחשבון שנתי וכן מאזן מפעולותיו בשנה שחלפה. באותו מעמד היו בוחרים הנהלה חדשה לשנה הבאה. את הרווחים היו מעבירים לקרנות שהיו בבנק.

בעלי המניות היו מכל החוגים מבני העיירה, כגון: סוחרים, חנוונים, בעלי מלאכה ותעשיה זעירה ועוד. למבקשים היו ניתנות הלוואות בתשלומים שונים בחתימה על שטרות עם ערבים מתאימים.

בבנק עבדו שני בחורים ושליח (קוריער) מלבד המנהל. שושנה ברלוביץ־בבוש הי״ד, לייב ברלוביץ ז״ל. וכותבת הטורים האלה.

האמון לבנק היה גדול. יהודים וליטאים מהעיירה והסביבה היו מחזיקים פקדונות בסכומים גדולים. גם לליטאים היה בנק, שהממשלה יסדה אותו, והם היו מקנאים בנו, על התפתחותנו הנאה והבלתי פוסקת לעומת האי־יציבות שלהם, ולבטי קיומם.

לאחר פטירת אבלוב, שימש כמנהל הבנק צבי לויט, שליחו של המרכז.

חברת „לינת הצדק״

חברה סוציאלית חשובה לאין ערוך. כעין אגודה לעזרה הדדית בעלת תפקידים ושרותים מועילים. ראויה „לינת־הצדק״ להירשם במעשיה המפוארים בשרות הקשה שהיה ממלא כל אחד מחבריה באהבה. בית חולים ואחות לא היו, גם לא קופת־חולים. כל חולה שכב במטתו. האשה עקרת בית העסוקה כל היום בילדיה ובמשק ביתה, או להיפך. הבעל המפרנס והטרוד כל היום בעסקים או בעבודה לא יכול היה לטפל בחולה בשעות הלילה. משנוסדה האגודה, התנדבו חברי „לינת הצדק״ לשרת את החולה בלילה.

השם „לינת הצדק״ תרתי משמע: בית, שם תלון הצדקה. לינה בהתנדבות של חבריו ומטפליו, בבתיהם של חולים אנושיים בודדים, ללא גואל משפחתי.

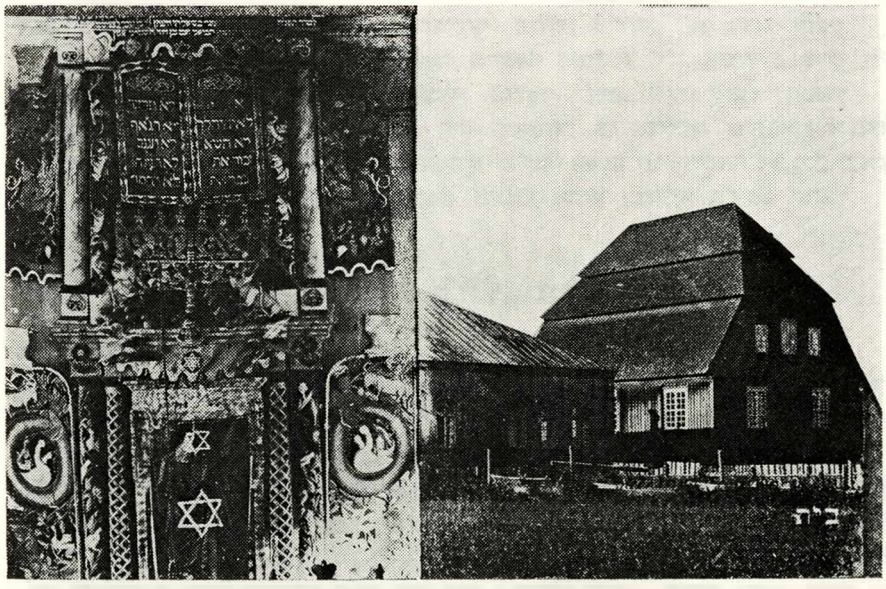
זכרונות,
הווי ופולקלור בריטובה

ע ל י ב א ר

עלי באר, ממקור ילדותנו נאצל התם, מניבכי הכיסופים עלי,
שובי וגלי את כל ניגונינו השדודים — את מדות הרחמים והחסד:
את היגון היהודי, את חדותו המאפקת והנוגה, עם חרדת הניכר
המשכימה והמעריבה.

שובי והנחילינו את רגש לבם הנבון של אבותינו, שוקדי הצדקות
ועומסי היגיעה. כי לא פסו משאות־נפשנו אל כל סגולותיהם — יקר
את כל ברי הלב, וכל חנוני הדעת אוינו לשוב ולחוש — את טעם
זקניך עם סער נעוריך וחלום ילדיך התמימים.

עלי באר והגלי, כי אל טובך אשר נכרת צמאנו,
בכל מאודנו קוראים אנחנו אליך.

בית הכנסת וה„שול" והארון קודש עם פיתוחיו האמנותיים.

אורח החיים הישן

קדושת החיים היא תורת היהדות. העיקרים הדתיים — הם המצע שלה. היסוד והבסיס.

כלום אפשר לו לאדם לעבוד ולעמול כל הימים בלא הפסקה ומנוחה.

לפיכך נתנו לנו שבתות ומועדים, כימי הפסקה ומנוחה, שהם גם ימי לימוד ועיון.

„חתונה בריטובה" — הקהל שהשתתף בטכס מתפזר.
המקום: מגרש בין בית הכנסת (מימין), ובית המדרש (משמאל).

חגים — ימים הניתנים לו לאדם למען יתייחד עם עצמו, עם מחשבותיו ועם האומה. הם ניתנו לנו להביא לביטוי עליון את מחשבותינו והגות רוחנו.

ימי מועד — אינם רק שהאדם יחליף כוח, אלא גם לחיות חיי רוח, להתייחד עם יצירות אנשי רוח, ובימים נוראים גם ליתן לעצמו דין וחשבון נפשי עמוק.

כל דור ודור לא רק שמר על חגי האומה, אלא גם הוסיף להם מתכנו. הדורות שמרו על החגים, והחגים שמרו על הדורות והעשירום.

המנהגים, המצוות, התפילות, ההווי מגבירים כוח ומעשירים חוויות אנוש. היהודי פושט בחגים מעליו לא רק בגדי החול, אלא גם את מחשבות החול, ומקדיש זמנו בקריאה בתורה, לתפילה ולעיון בספרי קודש. בימים כאלה הוא מקבל את הנשמה היתירה. שמחת הקדושה חודרת אל לבו וממלאת נשמתו. זוהי קדושה שיש בה עליצות של כיסופים, עונג שבת ויום־טוב.

* * *

עם חורבן עירתנו ריטובה, אנו מביאים רק במקצת מההווי של יהודי ריטובה בימי שבת ומועד.

אל נעזוב את ירושת אבותינו, נחבב אותה עלינו ועל ילדינו ונכדינו — ותהי לנו לשם, לתהילה ולתפארת.

פרקי הווי, שבת ומועדי ישראל בעיירה

ש ב ת

שחורה אני ונאוה —
שחורה אני כל ימות השבוע
ונאוה אני בשבת.

הרעיון הנשגב של קידוש יום אחד מימי השבוע למנוחה, מן העמל והיגע, לחיי רוח ואצילות. שאין בהם מן החולין, הטרדות והדאגות, יום לויכוך הנשמה, העלאתה לדבקות באל חי.

השבת נבלעה לתוך דמו, לתוך מהותו וישותו. כל ששת ימי המעשה, עם העמל והטרדה נתייחדה להם משמעות, נאצל עליהם מאור זיוה של השבת.

באה שבת ומחתה דמעה מעל פניו, השכיחה את דאגותיו, יישרה את קומתו הזקופה והפכו ל„בן מלך".

השבת עוררה ליצור יצירות משלה. נוסח של שבת, מנהגים ונימוסים ואורחות חיים, מיני תבשילים קבועים מיוחדים לכבוד שבת, וכלי שימוש שהשתמשו בשבת בלבד. מהדלקת נרות ועד ה„הבדלה". דמיון העם יצר אגדות נפלאות על השבת ומוקיריה, ושכר מענגיה ומכבדיה.

מלבד פתגמים נאים מעניני שבת, נוצרו גם תשמישי קדושה לקישוט להנאת הבריות ולפאר את היום הקדוש. פמוטות להדלקת הנר, כוסות לקידוש ולהבדלה, קופסות בשמים, כיסוי לחלות השבת.

יום זה נעשה מקור כל קדושה, מקור כל תפארת. השבת הקלה עול הגלות.

* * *

אם בימות החול עשתה ריטובה רושם של ריצה ובהילות לאחר פרנסה, הרי בשבת עשתה רושם של בת מלכה. ומי שלא ראה מנוחת השבת בה בימים ההם, וביחוד קבלת שבת, ודוקא בסימטאות הצרות והאפלות. הנשמה היתירה הורגשה באויר. החנויות נסגרו, כלחה רגל מן השוק וזקנים, נערים, גברים ונשים רחוצים וחפופים ולבושים בגדי שבת — נוהרים לבית הכנסת.

כבר ביום חמישי, הכירו בריטובה את התנועה הרבה שהיתה שורה בבית כל יהודי, התכונה לקראת אורח יקר — יום השבת.

ביום ששי אחרי הצהרים היו הולכים לבית המרחץ לכבוד שבת. האשה בעלת הבית, היתה מדליקה את הנרות בברכה ובצירוף תפילה חמה או „תחינה" ביידיש.

יש אשר לא יצאו בליל שבת מבית הכנסת עד שמצאו „אורח" אשר יבוא הביתה, יחד אתם, לסעוד על שולחנם. ואורח היה תמיד בנמצא.

בשוב בעל הבית מבית הכנסת אל ביתו המלא אורה, יקדם את פני המלאכים הבאים, לפי אגדה עתיקה — אל בית כל יהודי בליל שבת ומברך אותם

„גוילים נשרפים ואותיות פורחות"
ריטובה המעטירה בהלוויית ה„שמות" — שנת תר"ץ.

בשיר: „שלום עליכם, מלאכי השלום", בסעודת שבת על השולחן, בשר ודגים וכל מטעמים ושרים „זמירות של שבת".

יום השבת מוקדש לתפילה, למנוחה ולקדושה. הנשים קראו ב„צאינה וראינה" או בספרי אגדה ביידיש. אלה היו לאמהות שלנו מקור חיי רוח, מהם שאבו טהרת המידות וגבורת הנפש, לעמוד בכל נסיונות החיים.

„שלש הסעודות" או הסעודה השלישית, היו מרוממים את הנפש. היתה זו רוח מעולם החזון וקדושה. בין השמשות, ללא כל תאורה, היו מזמרים שירה של קדושה וכלות הנפש, ובלי רצון — היו נפרדים מ„שבת קודש" כאדם הנפרד מאהוב נפש.

מ א כ ל י ש ב ת

מנהג אכילת דגים בשבת היה מדורי דורות המקור הראשון „וקראת לשבת עונג". במה מענגו? — בתבשיל של תרדין ודגים גדולים.

יוסף „מוקיר שבת" — זכה לשמו, על שהיה מכבד את השבת בדגים. הדג נזכר גם בזמירות שבת. יוסף חצה דג ומצא מרגלית בבשרו כן נזכרו בזמירות שבת „שלו ודגים", „בשר וגם דגים", יין ודגים.

הבעש"ט נוהג היה לטעום מן הדגים לכבוד שבת „טועמיה חיים זכו".

דגים חיותם במים, וחיותו של ישראל בתורה שנמשלה למים „הוי כל צמא לכו למים".

מלבד בשר ודגים שעלו על כל שולחן יהודי בשבת, היתה רשימת המאכלים ארוכה ומגוונת, כגון חמין (טשולענט), פשטידה (קוגעל), צימעס, וכו'.

* * *

ח ג ה פ ס ח

ומשנכנס אדר למחציתו השניה זבת קול יוצאת, שואלת וחוזרת:
הגי ישראל ריחנים, חג חג וריחו שלו!
מי יבשר לישראל הפסח, הגה ממשמש ובא.
ובת קול במרומים מכרזת:
יצאו בני חורין ויבשרו לעם טעון חרות,
כי פסח זמן חירותנו הגיע.

ש. טשרניחובסקי

ההכנות העיקריות לפסח החלו בשבוע האחרון לפני החג. לאחר שעבודת הכביסה והסיוד נסתיימה. החלה פרשת הוצאת הרהיטים והכלים החוצה לשם גירוד, הגעלה ו„הכשרה". עבודות אלה, שהגיעו לשיאן בערב פסח, לאחר ביעור חמץ, הפכו את הרחוב היהודי למרכז לחיטוי. לא מעט היה חלקם של הילדים בכל עבודת

ההכנה להוריד את כלי הפסח מעליית הגג, מדוכת עץ לכתישת קמח מצה, כוסות וביניהן כוסו של אליהו הנביא, כלי חרס, כל כלי שהורד נתקבל בתרועת גיל.

בית הכנסת היה מלא אור, הריצפה שופשפה למשעי, הספסלים וה„שטנדרים" הלבינו מנקיון, פני המתפללים הלבושים כולם בגדי חג קרנו מאושר. וכשהיו שומעים את הניגון של תפילת „מעריב" — עלתה ההתעוררות עד לשיא.

בחותמו של ישראל סבא טבועות יצירותיו המקוריות הרעיון המונח ביסודו של חג האביב, הוא רעיון אנושי עולמי גדול, רעיון הגאולה וחבלי גאולה, רעיון חירות לתידוש יסודות חיי העם.

וכאשר היינו חוזרים מבית־הכנסת אל הבית המואר, המפיץ אור יקרות, הרגשנו את סוד הרומנטיקה, המלפפת את חג הפסח ומרעידה מיתריה הדקים של נשמתנו, רומנטיקה המפכה ועולה מחביון נשמה, מן המעינות הכמוסים.

ליל הסדר, שהיה מקור געגועים כל החורף, לא היה דומה לו בכל ימות השנה לשמחה ואושר. למנהגים והווי. כסא ההיסב, (היסב שטול) של האבא. אמירת ההגדה, ארבע כוסות, שולחן ערוך המלא כלים מכלים שונים, ועל הכל שמונת ימי החג העומדים לבוא, וכל אותם מאכלי פסח המוכנים בשפע רב, מילאו כל לב עד שכל אחד ראה את עצמו, כאילו הוא יצא ממצרים. ומה רב היה החן, כאשר הגענו ל„שפוך חמתך" לצפות ולראות את אליהו הנביא טועם מכוסו.

יש לציין, כי אנשי ריטובה שמרו על המסורת הנפלאה של „מעות חטים", ועוד לפני שבת הגדול היה הרב דמתא עורך רשימות, יחד עם עסקני ריטובה, להתרמה על „מעות חטים", עזרה לעניי העיר. לקיים „כל דצריך ייתי ויפסח".

„חברה קדישא" — הגבאים, לאחר קבורת ספרי התורה ו„השמות" — שנת תר"ץ.

ל"ג בעומר

בין ימי הספירה, שנהגו בהם מנהגי אבלות, בוטלו בל"ג בעומר כל האיסורים וההגבלות שחלו על הימים שבין פסח לחג השבועות, נישואין, תספורת, רחיצה בנהר, והשמחה העיקרית היתה לילדים ובני נוער, שהיו יוצאים אל היער עם מורים או מדריכי תנועה ב"חץ וקשת". הנוער היה גם לעתים עורך תהלוכה, כל תנועה על דגלה, והיו מרבים בשירה ובריקודים עד לסיומו של היום. גם מדורות אש נערכו לא פעם, והילדים הקטנים היו גם מקבלים מהוריהם ביצים צבעוניות.

חג השבועות

אמנם חג הפסח נחשב לחג הטבע בהקיץ האדמה מתרדמת החורף, אולם על חג השבועות היה חן מיוחד, הביצות בעיירה התייבשו, הארץ הדשיאה עשב ירוק, הפרחים פרחו והעצים עמדו בלבלובם וגם צפרים אמרו שירה.

עם היותו חג דתי, חג מתן תורה, היה חג השבועות, חפשי מהגבלות, וכך היו אומרים: בחג הפסח רשאי אדם ליהנות בכל מקום שירצה, אך לא בכל שירצה, מחשש של חמץ. בסוכות יכול אדם ליהנות מכל מה שירצה, אך לא בכל מקום שירצה, משום איסור אכילה מחוץ לסוכה, כנגד זה רשאי אדם בחג השבועות ליהנות מכל דבר, ובכל מקום שירצה.

מנהג נהגו אבותינו שבערב החג היו מביאים אילנות, ושמים אותם בבתי־הכנסת, וגם בבתים פרטיים.

הניגון המסורתי ל"אקדמות" הוא אחד הניגונים האהובים והנערצים מצטיין בטעם מיוחד ובהתאמה סגנונית גמור לרוח חגיגיותו של מתן תורה.

נשתמר בניגון זה שריד מנגינה עתיקה, ממנה נשמעת בת קול מלאת הוד של קירוב לבבות. הניגון מצודד את האוזן בפאטוס, בטון הנשגב וברוח נצח הנושבת ממנו, וצליליו חיים ורעננים.

אף המאכלים לחג השבועות, דווקא מאכלי חלב תופסים מקום ניכר בשולחן היהודי, בעל הרמז אומרים "מנחה חדשה לה' בשבועותיכם", ראשי תיבות הם "מחלב". העם ידע להסביר את טעם המנהג של אכילת סעודת חלב, שעם מתן התורה, לא היה עדיין שו"ב מוסמך לשחיטה כשרה. כן נהגו ללבב לביבות (בלינצעס) בתבנית לוחות הברית. כי העטיפה שלמעלה ומלמטה לגבינה באה לרמז על התורה שניתנה בין שני עננים. יראים וחרדים נהגו להיות ערים כל הלילה ולומר "תיקון שבועות" ולהתקדש ליום מתן תורה. ביום שני של חג השבועות היו נוהגים לקרוא בבתי כנסת מגילת "רות", מפני שהיא מסתיימת בהולדתו וייחוסו של דוד המלך, שלפי המסורת נפטר בחג השבועות, ושנית, על שמדובר בה "על קציר החטים". נושא המתאים לחג הביכורים.

תשעה באב

ט׳ באב, יום הצום והאבל הגדול על חורבן שני הבתים. מנהג דורות זה נשמר היטב בריטובה, וביום זה קוננו על חורבן הבית וגלות ישראל היו קוראים ב„מגילת איכה״. הצום, איסור המלאכה והחובה להתאבל, גרמו לכך שתשעה באב היה כולו מוקדש לקריאת המגילה, לדרשות על החורבן, לסיפור מאורעותיו ולאגדות החורבן.

משנכנס חודש אב היו אנשי ריטובה כבר ממעטין בשמחה. בתשעת הימים שבין ראש חודש אב לט׳ בו החמירו במנהגי אבלות, לא אכלו בשר, נמנעו להסתפר, לא התרחצו בנהר, לא כיבסו בגדים, לא לבשו בגד חדש, ומכל שכן לא ערכו כל שמחה משפחתית, נישואין, חנוכת בית וכו׳.

על פני הרחוב של בית־הכנסת היה מתפשט בתשעה באב הניגון העצוב של קינות, היו הופכים את הספסלים ויושבים עליהם כאבלים. לתוך מסכת היגון והעינויים של תשעה באב התגנבה גם פרשה של קלות ראש, פשט המנהג, לקטוף בערב תשעה באב חרולים ולזרקם בשעת אמירת הקינות אל תוך זקנם של אנשים מבוגרים. אלה היו נאחזים בזקנים, מסתבכים בשערות, וקשה היה להוציאם, בלי לתלוש כמה שערות. כמובן, שלא פסחו גם על נשים ובחורות בלילה זה.

בליל תשעה באב, לאחר תפילת ערבית, היו יושבים באפילה על הארץ או על גבי שרפרף או ספסל הפוך, ואין מדליקים אלא נר אחד. כל אחד החזיק בידו רק נר קטן לקריא לאורו את הקינות. והחושך בבית הכנסת התגושש עם החושך שבלבבות. אגב, נפוצה היתה האגדה, שבכל תשעה באב בחצות הלילה השמים נבקעים ונפתחים לרגע, ומי שמספיק לומר ברגע זה את בקשתו, היא מתגשמת מיד.

ראש השנה

כבר בחודש אלול היה נשמע קול צנוע ומלא רטט, קולו של השופר.

א ל ו ל — אני לדודי ודודי לי. אימה היתה מתפשטת בחללה של ריטובה ומרמזים יהודים איש לרעהו: „אריה שאג מי לא ייראַ״. ר״ת של אריה: אלול, ראש השנה, יום הכיפורים, הושענא רבא. אלה הם ימי הפקודה.

ומשכימים יהודים וממהרים לבית הכנסת. רבים עוסקים בהגהות תפילין ומזוזות. קשב שולט בעיירה. כולם יודעים את בוראם. בנטות השנה אל אחריתה, ועל אחריתם הכול יחשובו. והיה כי יתקע בשופר באהלי יעקב, והוחש כובד ראש, כל לב יהרדי יתעורר, ובחן את דרכו.

שבוע לפני ראש השנה היה השמש דופק על תריסי החלונות וקורא ל„סליחות״. כל הלבבות מתעוררים ומתלהבים, רוח אחרת בריטובה, רוח של חן וחסד, רוח עדנים בעיירה.

נהגו לעשות את החלות של ראש השנה בצורת סולמות, משום שבראש השנה דנים כל אדם, מי יעני ומי ייעשר, מי ישפל ומי ירום. ויש שעושים את החלות

בדמות צפרים, לרמז שישפיע ה' עלינו רחמים, ככתוב „כצפרים עפות כן יגן ה' צבאות על ירושלים (ישעיהו לא, ה). ויש שעשו החלות לראש השנה עגולות ומוקפות זרים של בצק „ובכן לך הכל יכתירו. ונהגו לטבול פרוסת „המוציא" בדבש ואומרים „יהי רצון שתתחדש עלינו שנה טובה ומתוקה", או תפוח מתוק עם דבש.

הליכה לתשליך, לנער את החטאים למצולות הנהר.

רוח העם לא הסתפקה במסגרת התפילה המקובלת והוסיפו לראש השנה פיוטים שונים, אם הפיוט ציין כל מיני שירות ותשבחות לאל עליון, הרי הסליחה ציינה את השתפכות הנפש, וידוי וקינה, עם בקשה ותקווה.

ראש השנה בריטובה לא היה כמוהו לעומק המחשבה ולהתעלות הנפש.

יום הכיפורים

אם הימים הנוראים משולים לסולם גבוה בעל שלבים רבים לעיון ולתשובה, חשבון הנפש ובקורת על המעשים שבין אדם למקום ובין אדם לחברו, הרי יום הכיפורים הוא השלב הגבוה ביותר בסולם זה, שיא הקדושה והטהרה.

קרבו ליום הכיפורים „עשרת ימי תשובה", אמירת סליחות. היה נפוץ מנהג כפרות. לקחו תרנגול לזכר ותרנגולת לנקבה (לאשה מעוברת תרנגול ותרנגולת), מחזיקים אותם ביד ואומרים „בני אדם", ליקוטי פסוקים מתהילים ואיוב, מסובבים את העוף מסביב לראש ואומרים „זה חליפתי"...

מצווה מן התורה להרבות בסעודה, בערב יום הכיפורים ושקולה אכילה ביום זה כצום. אכלו גם כיסנים (קרעפלאך), דגים, עוגת דבש. מנהג ה„מלקות". כל יהודי היה משתטח בבית הכנסת ולקה מידי השמש ארבעים חסר אחת. מנהג הקערה היה נפוץ הרבה שנים לסילוק החובות לבית הכנסת, נדרים, תרומות, ובשנים האחרונות העמידו הציונים קערות למגבית למען ארץ ישראל.

מנהג יפה היה נהוג, שבערב יום הכיפורים היו מתפייסים עם חברים, שכנים, כידוע, על עבירות שבין אדם לחברו אין יום הכיפורים מכפר. לפני היציאה מהבית לבית הכנסת היו האמהות מאריכות בתפילה ובכי מר על הגרות, והיו מברכים את הילדים „ישימך אלהים"... יברכך... כן נהגו לבקר בבתי קרובים, שכנים ולברכם ב„חתימה טובה".

קשהלשכוח את התמונה היפה בליל יום הכיפורים בשעת כל נדרי. המנגינה העצובה של „כל נדרי" משתפכת ומתפשטת, היא שופעת קסם רב על כל יהודי, גם הלבבות נמקים בכוח הניגון. ולמחרת יום הכיפורים, שבת שבתון, של צום של עשרים וחמש שעות רצופות. איזה הוד של קדושה, סוד מסתורין ורטט של מסורת עתיקת יומין נאצלו על התפילות.

בדרך כלל בילו את יום הכיפורים בבית הכנסת. לא יפלא, איפוא, שיום זה היה נחרת עמוק בלב, חום ואויר מחניק, עם נרות נשמה על כל שולחן וחלון, התעלפויות בעזרת נשים. רק עם תפילת נעילה, הגיע פורקן ללב. נשכח הצום,

העייפות פגה ובהגיע החזן ל„שערי רחמים לנו פתח" נמס הלב כמים, והדביקות הגיעה לשיאה. כרטט חיכו לתקיעת השופר והכרזת „לשנה הבאה בירושלים".

חג הסוכות

כבר במוצאי יום הכיפורים התחילו בעשיית הסוכה. נהגו לסכך בענפי אילן משום ש„אילן" בגימטריה „סוכה". נהגו לסכך גם בקש ראשי תיבות. קרע שטן. לכאורה היה חג הסוכות בגולה — החג העיקרי. שהרי ראש השנה ויום הכיפורים אינם חגים ממש, ימים נוראים הם ימי הדין שבהם עומדים למשפט כל יצורי עולמים. יסוד השמחה היה בסוכה. אצל אמידים היו סוכות קבועות באחד מחדרי הבית. במקום סכך היו מניחים פלפונים, וכנפים לו לגג שהיה מתרומם ויורד. הקמת הסוכה לא נתקלה בקשיים מיוחדים. דלתות, חלונות שיצאו מכלל שימוש, ספסל שבור, שמיכה ישנה, הכל נתרם לסוכה. וחביבה היא היתה ליושביה ולא היה קץ לאשרו של היהודי בשבתו בה ובהציצו דרך הסכך אל השמים, בהם הכוכבים נוצצו ורמזו לו, כי אמנם רואים אותו יושב ב„סוכת דוד הנופלת".

מלאכת הסוכה נתחבבה במיוחד על הילדים, שהיו עוזרים ומשקיעים מרצם בהכנתה ובהכנת הקישוטים להידורה.

הושענא רבא, הנקרא ע"ש פיוטי „הושענא" היתה מצטיירת בפתק אשר נכתב בראש השנה נחתם ביום הכיפורים, ולכן היו גם בליל הושענא רבא יושבים עד שעה מאוחרת בבית הכנסת ל„תיקון הושענא רבא" ובבוקר היו מתפללים בניגון של ימים נוראים, עיקרו של המנהג היה חיבוט „ערבה" הנקראת בפי העם „הושענות".

שמיני עצרת וחג שמחת תורה, נחשבו לחגים בפני עצמם. בשמיני עצרת לא היה בו אלא ברכת „הגשם" בלבד שהיו מתפללים בתפילת המוסף — אלא היה בו הקשר הנפשי והסמל לארץ ישראל, זו הארץ הזקוקה לברכה לקראת „ימות הגשמים", אך יום הושענא רבא היה גם יום ההכנה לשמחת תורה.

והואיל ואין שמחה ללא יין, היו עושים ביום זה קידושא רבא, שתו בבית הכנסת, הלכו מבית לבית ואפילו השתכרו. סדר ההקפות בבית הכנסת עבר בשמחה רבה, קהל גדול של אנשים, נשים וטף התייצבו בשתי שורות מסביב לבימה. בידי הילדים היו דגלים מצויירים אריות ופסוקי „אתה הראית", שהוכנו בשבילם, בראש כל דגל נתקע תפוח עץ אדום ובתוכו נר דולק (אם לא חל בשבת). החזן היה פותח ב„אנא ה' הושיעה נא" וכל אחד היה מתכבד בספר תורה להקפה מסביב לבימה, והקהל אשר נשקו את ספרי התורה, היו מברכים את נושאיהם „כן תזכה לשנה הבאה". בין הקפה להקפה היו שרים, מוחאים כף, ורוקדים, ו„יוצאים מן הכלים" מרוב התלהבות.

מעניין, שחג שמחת תורה היה „חג דמוקרטי". אנשים, נשים וטף לוקחים בו חלק, השתתפות הילדים ניכרת בו. תהלוכות הדגלים המוארים ע"י הילדים נעשו לאחד מטקסי שמחת תורה החביבים על הקטנים ועל הגדולים כאחד. בכל בית

כנסת נמצא כבר פטרון לילדים, שהיה מאספם למקום אחד וקורא „צאן קדשים" והילדים עונים „מה"! גם לתורה עלו הקטנים, ועליה מיוחדת נתייחדה להם „כל הנערים" וקראו לפניהם „המלאך הגואל" ובשעת מעשה היו מאהילים עליהם בטלית. נדמה היה באותה שעה כאילו נפתחה החקרה ממעל, נבקעו השמים ו„המלאך הגואל" מברך, בכבודו ובעצמו, את ילדי ישראל ולמראה החזיון המלבב, שר הקהל „שישו ושמחו בשמחת תורה". ו„תנו כבוד לתורה".

ח נ כ ה

את חג החנוכה היו חוגגים בהלל ובהודיה. הוכנסה בו חמימות והתלהבות, מסיבות רעים, מזמורי תהלים וניגונים. הדלקת נרות חנוכה היתה מרכז הפעולה. טקס ההדלקה מוקף מלפניו ומאחריו בפיוט זמר, ואף הנרות אמרו שירה. בבית לביבות וקלפים לגדולים וסביבון לקטנים. הילדים שיחקו בסביבון של מתכת, של עץ. נפוץ היה המנהג לאכול בחנוכה לביבות מטוגנות בשמן — זכר לנס פך השמן. המנהג לתת לילדים דמי חנוכה, שכוונתו לשמח את הילדים, והילדים היו משחקין בסביבון מעופרת יצוקה או מעץ שעל ארבע צלעותיו היו האותיות נ ג ה ש — נס גדול היה שם.

חמשה עשר בשבט

במחציתו של חודש שבט, בתקופת קור ושלגים, חל חג חמשה עשר בשבט, חג התחדשות הטבע בארץ ישראל.

החג בריטובה היה ידוע כ„חמישה עשר". המורים הסבירו לתלמידיהם, כי יום זה הוא ראש השנה לאילנות בארץ ישראל, לכן נהגו ביום זה לאכול מפירות הארץ. חרובים, תאנים, תמרים וצימוקים. געגועים רבים נתעוררו בלב בשעת אכילת הפירות. היתה זו שאיפה לעלות ארצה וליהנות מטובה ומפירותיה המשובחים.

פ ו ר י ם

גוני גונים לה לספרות האגדה. מחקר, פרשנות, חזון ושיר מוסר קבלה חסידות דרשנות, וכל מה שאתה מוצא באגדה, אתה מוצא בזה בחג הפורים. את חג הפורים היו חוגגים בריטובה בשמחה רבה. לחג זה היו מתכוננים כבר מתחילת ראש חודש אדר, „משנכנס אדר מרבין בשמחה". הכנות רבות נעשו ע"י הילדים להכנת צחוק ושעשועים בפורים. היו נוהגים להציג הצגות „פורים־שפיל". ביום זה לא עשו מלאכה. כל בני הבית היו עסוקים במשלוח מנות איש לרעהו, וביחוד מתנות לאביונים. חדווה פנימית מילאה את הלבבות ביום זה. לסעודת פורים היו מזמינים את בני המשפחה. היו מכינים מאכלים מיוחדים, ובעיקר „אזני המן". מסורת היא בפי העם, לכשיבוא משיח צדקנו, ייבטלו כל החגים ורק ימי הפורים ישארו.

בעל הנוטריקון חשבו ומצאו כי „פורים" ראשי תיבותיו הם פסח וסוכות ראש השנה, יום הכיפורים, מתן תורה, כלומר, כל המועדים בתורה קפלו מרדכי ואסתר בשם זה. את סעודת פורים היו אוכלים לאור נרות לקיים מה שנאמר „וליהודים היתה אורה ושמחה וששון ויקר".

קריאת מגילת אסתר בבית הכנסת, ואפילו בבתים פרטיים נתן לנו להכיר את הסביבה ואת המקום, המגילה פותחת בתיאור המשתה, וברגע שהיא מגיע לפסגתה נהפכת היא לאבל במפלת ושתי, בשעה שאנו צוהלים ושמחים שאסתר היהודית היתה למלכת פרס נתעלה המן ואומר להשמיד את כל היהודים. באותו עץ שהמן רוצה לתלות את מרדכי — נתלה המן.

קריאת המגילה בנוסח חגיגי בבית הכנסת היתה הזמנה מפורשת לעליצות. ואמנם, בהגיע בעל הקריאה לפרק השלישי „גדל המלך אחשורוש את המן". כאילו העביר במקל קסמים, והשקט הופרע ע"י מאות רעשנים „הולמי המן" ואחדים מהילדים השתמשו בסתם מקלות, וכך נשנה וחזר הדבר בהישמע השם „המן".

חיבה יתירה נודעה בימים ההם לשיר פורים ופזמונים שהיו שגורים בפי העם. „שושנת יעקב" היה נפוץ כשיר עם. מאכלי החג היו קודם כל אזני המן שצורת משולש להן וממולאות פרג, זכר לכובעו של המן. חלה קלועה בכרכום המכונה „פורים קוילעטש" ומגדנות שנאפו במיוחד. בריטובה אמרו: שבחנוכה היה נס גלוי, לכן אוכלים לביבות, שתכנן גלוי. ואילו בפורים היה נס נסתר, לכן אכלו אזני המן שתכנם, הפרג, נסתר. בחנוכה היתה התעוררות למעלה, אוחזים איפוא בסביבון שידיתו למעלה, אך בפורים, שההתעוררות היתה למטה (צום, בכי ומספד), אותזים ברעשן שידיתו מלמטה.

אשר ברש / ידי אמי

(קטע מתוך „ידי אמי", בהוצאת מסדה)

מדי אזכור את אמי, אחוש חום ידיה הטוב, החם וטוב ללבי. כל הטוב האנושי יצוק היה בחמימות ידי אמי היקרות בכל הידים שבעולם.

מימי לא ראיתי ידים עסקניות כידי אמי, אעפ"כ, לא ידעתי כמוהן לרוך ולעדנה.

...בכל זריחת קודשן ראיתי את ידי אמי בשעת הברכה על הנרות. לאחר שברכה על הנרות, הדליקה כולם ונתנה את שתי כפיה על עשר אצבעותיהן על פניה הנאצלים. הליטה את עיניה ברוחים קטנים, והיו אצבעותיה כעשרה נרות דלוקים מול עטרת הנרות הדולקים על השולחן, ולא ידעתי איזה מהם זורחים יותר.

א מ א

מה הד, מה זכר, מה מורשת באים עם שמך, א־מ־א!
עם שמך בלבד „מ־א־מ־ע".
מה ריח ומה צליל, מה צבע תעטה תמונת חלוף
נרעדת — בתוך הלב.
מה זמר תהגה, ומה נימים תרעיד!
א־מ־א, שלי!
אמא! רוך שברכות. מקלט המקלטים. תרומת גורל נוספת
של זוהר, חסד וחמלה, על תקופת ילדות תמימה ורחוקה,
א מ א — חיק סולח, חם ומפייס.
יד זקנה ומקומטת מתחת לסנטר.
יד מפנקת ומלטפת.
יד המעלה ממעמקי כיסיה, מתנת הפתעה חביבה.
יד אמא, חמימה.
פניה החרושים קמטים, טובים וחביבים.
העיניים מחייכות מתחת לשער הארוך החלק.
אמא יקרה, את אינך...
צללת כמשהו רחוק מאד אל תוך הלילה. ליל עבר רחוק
המתנדף אי־שם ומתלקח בהבהובי אור־כוכביו בזכרונות.
ויש, ויעלה גל בהיר וזך, ודמות אמא, רועפת טוב וחסד
תופיע לפני, ואת כל רחשי הלב. את כל אהבתי — אגלה לך.
את כתר האמהות, המפאר בהוד ובהדר, את ראש האשה — אענוד לך.
באור יקרות יקרין מאבני־החן, הסגולות הנעלות שלך.
כי את, אמא, מקור חיים לכל יצור נברא, ושורש כל הענוג והיפה בעולם.
כי את, אמא, מקור החיים של האנושות, באהבתך האמהית הענוגה,
ברגשותיך העדינות, בנפשך האצילה, בנאמנותך הגדולה.
את המלכה של המשפחה היהודית.
א מ א' ל ה, בשעה שבחוץ השתוללו סערות וסופות שנאה, גרשת
באורות המתוקים של נרות שבת, את צללי הגלות,
ובתחינותיך הספוגות פלגי דמעה, עודדת אותנו, ואת קירות ביתך
ריפדת בבטחון — „אל תירא עבדי יעקב"!
...רחקו השנים — אמא'לה — של ילדותי הרחוקה והחמה.
את מעין האהבה בטהרתה הגדולה והכובשת,
את אמא — היקרה מכל, תמיד אזכור.

גחלים לוחשות

גחלים לוחשות — פליטי האודים והאפר.
ומזכרת אורך, בית אבינו, אשר הפליא
את נגהו ונשדד.

מעטים מאד פה שרדנו. אך אנו ננצור את האש.
נר התמיד בה נדליק ונחונו. שלהבתו בל תיכבה.

גחלים לוחשות — פאר כל טובך, העלות,
בית אבינו.
בעתות של יגון ושמחה הזכירו.

נדליק גחלים, באשכן. תשורה נביאו לבנינו,
למען יגלו מחצבתם לאורכן, ואיש את אחיו יגלו.

חלק שני - צווייטער טייל

(אידיש)

זכרונות

די זכרונות, וועלכע ריטאוועך האבן אין דעם בוך געשריבען, דערציילן א שטיק לעבן. א קוואל פון לעבן, וואס איז כולו נעכטן. א פארלוירענע פארגאנגענהייט. די זכרונות דערציילן אונדז, איבער א געוועלשאפטלעכע אטמאספער, איבער דעם פסיכאלאגישן אויפטייל פון א גרויסע אומפארגעסלעכע קהילה.

מיר זעהן א גאנצע גאלערע רבנים, פירער, מיר הערן א שלל פון געשעענישן.

און ס׳איז טאקע א רייכע געשיכטע.

די ביאגראפיע פון ריטאוועך, די פאליטישע און געזעלשאפטליכע לעבנס־געשיכטע. איז ווי א לעבעדיקער ווולקאן מיט שפעריישן פייער, אין דער אזוי סוגעסטיוו ווירקענדע אטמאספער.

ביז איצט שטעל איך מיר די פראגע, ווי אייגענטלעך שטעקט, דער שורש פון אונדזערע ריטאוועך רוכספולע לעבנס־וועג?

ער איז דאך שטענדיק געווען איבערפולט, מיט אפטימיזם און מיט ליבע צו מענטשן. העלפן דעם צווייטן, איז דאך געווען זייער לעבנס־ציל.

די שפערישע געזעלשאפטליכע פארגאנגענהייט. סאציאלע און קולטור פראבלע־מען איז א קאנספעקווענץ פון זייער בריטן האריזאנט, פון זייער וועלט באגעם, און זייער גרויסע ליבע צום פאלק, צום אידענטום.

מיין אומפארגעסלעכע שטעטעלע

געדיינק איך ווי אין א חלום. ריטאוועך שטילע, קליינע געסלאך. 35 יאר זענען פארשוווונדען. א וועק.

ריטאוועך איז הרוב געווארן, אויסגעראטן אלע לעבנס. אין דער ווירקלעכקייט איז שוין אונדזער שטעטל נישטא, עקזיסטירט נישט מער. מיט דערנער און ווילדע גראזן איז ריטאוועך פארוואקסן. און ווי ציטערט מיין הארץ, ווען איך דערמאן זיך אין אמאליקע צייטן. האט שטייען פאר מיר די גאסן. די בריידע גאס פון מארק. די קראמען, די שול, מיטן אויסגעשניצטן ארון קודש. אין האט שוועבן אדורך פאר די אויגן שבת יום־טובדיקע געשטאלטן. טאטע מאמע גייען טריט ביי טריט מלכותדיק אין שול אריין.

ריטאוועך, א יידיש שטעטל, איז אוועק מיטן פייער. געבליבן איינגעפאלענע הייזער, בייזע ווינטן בלאזן דארטן. האט פון יענע הייזער, פון ועלכע עס האט געשפראצט די קדושה. געפלאכטן מיט ניגונים. באזונגען מיט קידוש און הבדלה, און דורך אונדזערע באבעס און מאמעס „גאט פון אברהם" אויסגעווינטע אויגן, אלץ איז פארשטומט געווארן נאכן לעצטן „שמע ישראל" פון אונדזערע אומפארגעסענע.

און אפילו נישט פארבליבן. וועט זאל גיין אויף קבר־אבות. ווינטער וועלן די קברים פארשאטן מיט שניי, און זומער פארוואקסן מיט ווילדע גראז. נאר דער רעגן וועט זיי באווייזען, וויל אונדזער געוויין, איז זייער וויכטיג אהין צו דערטראגן וועלן.

ווי קאן מען פארגעסן ריטאווער אינטעליגענטע יונגט. יידן למדנים, אלע פארטייען, דעם בית ספר, וועלכער איז געווען אויף א הויכער ניוואא, די ביבליאטעק, סוחרים פאריין, די באנק, און פיל אנדערע אנשטאלטן, ווי לינת צדק. יעדער משפחה האט איר חופה־מארש געמאכט אין שטעטל. כלזמרים און טאנצענדיקע מחותנת'טעס מיט קוילעטשער אין די הענט, ווי אויך לויות מיט טרויעריקע באגלייטער, און אומעטיקע יאמערדיקע קולות פון „צדקה תציל ממוות" האבן זייער טויטן־מארש געמאכט. פארווייטע ווייבער, מענער מיט געבויגענע קעפ, ווי א שווארצער וואלד.

יעדער משפחה אין ריטאווע פון א מאל, מיט איר דאגה, אירע פריידן און ליידן, אירע שמחות און האפנונגען אויף יום שכולו טוב.

ריטאווע, וואס האט געוויגט אין יידישן שויס פיל דורות. א שטעטל פון עלטער־זיידעס, וואס זענען ווי זאפטיקע ביימער אריינגעוואקסן.

און היינט, שרייען, ליידיקע געסלאך, מיט אומגעשטילטן געשריי פון ריטאווער יידן.

צעוינג זיך ניגון פון די חדר־יינגלאך...

זאל געהערט ווערן דער קול פון קינדער פון בית־ספר, וואס איז אויפגעגאנגען צו די הימלען, צוזאמען מיטן געזאנג פון ציון און ירושלים. אוי די יוגנט לאקאלן.

בית־ספר יהודי תחת שלטון הגרמנים.

פעדים זיך איין אין דער וועלט. פארב אפ, מיט אונדזער נישט געשטילטן טרויער, די אלע פלעצער, ווי ריטאוור יידן האבן געארבעט, געקויפט און פארקויפט.

עפנט זיך הימלען, ווי פענצטער, און ווארפט אראפ עטלעכע שטערן, אפשר וועלן זיי באלויכטן דעם פינצטערן תהום.

ווייז מיר די צעשטראלטע פנימער פון יידישע מתפללים אין ריטאוועך שולן. לאמיר מיטגיין צו „מנחה־מעריב" און הערן דעם קלאנג פון תורה און יראת שמים. א סך ריטאוועך האבן געשוומען אין ים פון תלמוד.

קומט, ריטאוועך, ברודער, לאמיר מיטשפאנען דורך די ליידיקע גאסן, לאמיר ארייגבליקן, אין די ליידיקע פענצטער, פונואנען עס האבן ארויסגעלויכטן די שבת־ליכט פון אונדזערע מאמעס.

לאמיר זיך באהעפטן מיט זכרונות פון ריטאוועך פארגאנגענהייט, און די געשטאלטן פון ריטאוועך פערזענלעכקייטן. דורות האבן זיי געבויט דורות האבן זיי אריינגעלייגט ענערגיע, פעאיקייטן, מיט נשמה־פלאם, ביז ריטאוועך איז געוואקסן א יידיש שטעטל, א בינשטאק פון אקטיווקייט און שאפנג. פון לעבנס־לוסט, געבונדן מיט גוטע מידות, פון דערהויבענע שטרעבונגען, און אהבת ציון וישראל. א לעבנס שטורעם, וועלכער האט פולסירט מיט פלייס און טאט פעאיקייט. מיט עקזיסטענץ־קאמף, דורכצודרינגען מיט עקשנות און אפטימיזם, פאלק און מענטשן ליבע. א יידיש פאלק, מיט שטאלץ און ווירדע.

ריטאוועך, איז מער נישטא. אויסגעטריקנט זענען די קוואלן פון לעבן. חרוב, די אוצרות פון שעפערישע ענערגיע, פארשניטן די מענטשן.

ניטא די קינדער־יארן. מען הערט שוין נישט מער, דעם רעש פון שטעטל. די אנגעפילטע גאסלאך מיט קינדער פרייד און געזאנג. דעם שבתדיקן דרימל, און די וואכעדיקע וואכעדיקייט.

נישט די ערד קאן איינזאפן אונדזערע טרערן.
נישט דער הימל, וועט שטילן אונדזער וויטאק.
נישטא קיין זכר, נישטא קיין צייכן.

מיט א געפיל פון וויטאק אין טרויער, איז אונדזער בוך ספר ריטובה, אן אפשפיגלונג פון א מאל.

לאמיר זיי ניט פארגעסן.

געצל זעליקאוויטש

(23סטן מאי, 1863 *—28סטן נאָוו', 1926)

געבורן אין ריטעווע, קאָוונער געגנט, ליטע. דער פאָטער איז געווען יומם ולילה און געלערנט און די מוטער האָט געפירט די לעדער־קראָם. ז' האָט ביז 16 יאָר געלערנט אין חדר און אין ישיבות, געשמט ווי דער „ריטעווער עילוי", געהאַלטן שוין ביי באָקומען סמיכות אויף רבנות, אָבער אונטערן איינפלוס פון דער השכלה־באָווענונג אָווקגעוואָרפן דאָס לערנען און (1879) אָווק קיין פאריז, וואו ער איז געוואָרן א לערער פון העבראיש ביים באָקאַנטן פילאַנטראָפ מיכאל ערלאנגער אין שטוב און גלייכצייטיק געזומען זיך צו וועלטלעכן שטודיום, דער עיקר צום שטודיום פון אלטע שפראכן: אלט־עגיפטיש, עטיאפיש, אראביש, סאנסקריט. אין 1885 איז ער ווי אן אראביש־ענגלישער דאָלמעטשער מיטגעפאָרן מיט דער ענגלישער מיליטערי־שער עקספעדיציע, וואָס איז געשיקט געוואָרן קיין עגיפטן צו באפרייען גענעראל גאָרדאָן פון כארטום, אָבער צוליב דער באשולדיקונג פון לארד קיטשענער, אז ער סימפאטיזירט מיט די אפריקאנער, האט ז' פארלאָזט די עקספעדיציע און איז איבער אביסיניע צוריקגעקומען קיין פאריז, וואו ער האָט פאָרגעוועצט זיין שטודיום אין דער סאָרבאָנע און דאָרט דיפלאָמירט געוואָרן ווי אן עגיפטאלאג. נאָך א קורצער רייזע איבער טערקיי, גריכנלאנד, איטאַליע און צפון־אפריקע מיט וויסנשאָפטלעכע עקספע־דיציעס איז ער אין 1887, געקומען קיין אמעריקע, וואו די ערשטע צייט געווען פראפעסאר פון עגיפטאלאגיע אין פענסילוועניע־אוניווערסיטעט אין פילאדעלפיע, אבער צוליב אינטריגעס געמוזט זיך אפזאגן פון פראפעסור און זינט דעמאלט זיך אפגעגעבן מיט זשורנאַליסטיק. — שרייבן האט ער אנגעהויבן נאָך אין 1879, וואו ער האט געדרוקט קראעספאנדענציעס אין „המגיד", „המליץ", כנסת ישראל" און ניוי יארקער „יודישע פאלקסצייטונג". אין פאריז איז ער געווען א מיטארבעטער אין ליאינטראנסיזשאן, יוניווערס איזרעליט און געשריבן אויך פאר דער אראבישער צייטונג „אל אהראם", קאירא. אין אמעריקע אנגעהויבן שרייבן אין „פאלקס אדוואקאט". פון וועלכן אין די יארן 1888—1890 געווען רעדאקטאר, דערנאך געווען א שטענדיקער מיטארבעטער אין „ניו יארק פאלקסצייטונג", וואו געדרוקט, חוץ צייטונגס־מאטעריאלן און ארטיקלען, אויך סענטימענטאלע און צייט־לידער, צוו"א: „די הייליקע מארטירער פון שיקאגא", וואס איז אין יענע צייט געזונגען געווארן ווי א פאלקס־ליד. זינט 1890 איז ער געווען דער הויפט מיטארבעטער פון די ניו־יארקער „יידישעס טאגעבלאט און יודישע גאזעטען", וואו ער האט אין פארלויף פון צענדליקער יארן (בלויז מיט קורצע הפסקות, ווען ער האט אין שיקאגא רעדאגירט דאס „יידישעס טאגעבלאט פון דער וועסט", אין באסטאן — דעם „אידישען אדלער" און די

---

* לויט אן אנדער ווערסיע — 1855.

ב. טש—11 1957; ז' 208; י. ב. ביילין, מארגן פרייהייט, נ"י, סעפטעמבער 1957.

1957, ז' 208; י. ב. ביילין, מארגן־פרייהייט, נ"י סעפט', 1957.

„טעגלעכע פרעסע" און אין נ"י די „אבענדס־פאסט") פארעפנטלעכט א גרויסע צאל פובליציסטישע און וויסנשאפטלעכע ארטיקלען, סקיצעס און פעליעטאַנען. האט אויך (א"פ „סמבטיון") געפירט אין „יידישעס טאַגעבלאַט" די אפטיילונג „ליטעראטור און לומדות", וואו ער האט רעצענזירט פארשיידענע ספרים און וויסנשאַפטלעכע ווערק, דער עיקר אויפן געביט פון חכמת היהדות, און דערבײ ארויסגעווײזן א סך ערודיציע אויף פארשיידענע געביטן פון וויסן. פון פרנסה וועגן האט ער, אונטער פארשיידענע פסעודאנימען, געשריבן אויך שונד־ראַמאנען, וואס עטלעכע פון זיי זיינען ארויס אין בוכפארם אין דער „היברו פאבלישינג קא". אין משך פון זיין לאנגיאריקער צייטונגס־ארבעט געווען באַטיליקט אויך אין „יודישער אילוסטרירטע צייטונג", „די וואַרהייט", „דער טעגליכער הראלד", „רעפארם אדוואקאט", „דער טאָג, מארגען זשורנאל" — נ"י, און אין די העברעאישע אויסגאבעס: ר. ברייניס „ממזרח וממערב"; „העולם"; די קינדער זשורנאלן „הפרחים", לוגאנסק, „השחר", „בן שחר", וואַרשע; „הדואר", „התורן", נר מערבי", „העברי", „הדבורה" — נ"י, וואו, חוץ פאעמעס און לידער, געדרוקט אויך איבערזעצונגען פון דער אנטיקער אַריענטאַ־לישער ליטעראטור, אין וועלכע זיך אויסגעזייכנט מיט זיין גלענצענדיקן העברעאישן סטיל.

זעליקאָוויטש ווערט צוגערעכנט צו די פיאָנערן פון דער יידישער פרעסע אין אַמעריקע. ער איז געווען אַ קעמפער פאר א ריינעם יידישן פאַלקס־לשון, וואַס ער האט געוויזן ווי א מוסטער אין זיינע קורץ געפאסטע ארטיקלען און שארף פאראורטיילט דעם פארקריפלטן דייטשמעריזשן יידיש, וואס האט אין יענער צייט באַהערשט די יידישע פרעסע אין אמעריקע. אין די ערשטע 90ער יאָרן, וועַן שמ"ר האט אין נ"י געפירט אַ קאמף קעגן שלום עליכמען (אין שייכות מיט זיין ביכל „שמרס משפט"), איז זעליקאוויטש געווען אויף דער זייט פון שלום־עליכמען. ער האט אויך רעדאגירט: „דער אידיש־אמעריקאנער רעדנער", א זאַמלונג פון איבער 500 רעדעס אין יידיש, העברעאיש און ענגליש, נ"י, 1908 (צווייטע אויפלאגע, 1909),— א מין וועגווייזער פאר לאנדסמאנשאפטן און געזעלשאַפטן, וואס האבן אין דער אויסגאבע געפונען צוגעפאסטן מאַטעריאל פאר זייער טעטיקייט; כר מצויה רעדעם, נ"י, 1910 (דערשינען אין עטלעכע אויפלאגעס). איז אויך געווען מיטרעדאקטאַר פון „יידישעס טאַגעבלאט" פון 1901 ביז 1915. ער איז דער מחבר פון די ביכער אין יידיש: „ליטעראריש ברייף", א זאַמלונג ארטיקלען און פעליעטאַנען, נ"י, 1909, 96 זז'; „אראבש יידישער לעהרער" („וועג־וויזער פאר די אידישע לעגיאָנערן אין ציון"), נ"י, 1918, 32 זז' (דערשינען אין א סך אויפלאגעס); „געקליבענע שריפטן" (ארויס צו זיין 50־יאריקן יובל), נ"י, 1932, 264 פליוס 14 זז', אין 3 טיילן: (1) „סקיצען און ערצעהלונגען", (2) „פעליעטאַנען און דעקלאמאציאנען", (3) „רעפעראטן און פילאָסאָפישע אָפהאַנדלונגען" („מוזיק, דראמע, פאעזיע, ליטעראטור און קונסט"); „יאקום בעמבע", הומאָריסטישע דערציילונגען פון אמעריקאנער יידישן לעבן, נ"י, 1913, 160 זז'; די בראָשור „די פעראייניקטע שטאַטן אויפן שיידוועג", וואַרשע, 1921, 29 זז'. פון זיינע לייכטע ראמאנען זיינען צווישן 1907 און 1912 דערשינען: „די

ביטערע נקבה", „דער בערויבטער קבר", „די נקמה פון א בן־מינן", „מאַדאַם יצר הרע"; אין העברעאיש: „ציורי מסע" (זיין רייזע אין אביסיניע), ווארשע, 1910, 68 ז'. האט איבערגעזעצט פון סאנסקריט אין תנ"כישן נוסח און סטיל תורת בודהא", נ"י, 1922; דעם אלט עגיפטישן „ספר המתים", טיילן פון בבלישן „איפוס גילגמש" און פון דער אוראלטער ליטעראטור פון די בני חת. אין פראנצויזיש: א ווערק איבער השארת הנפש — פאריז, 1884; זיין פאלעמיק מיטן אנטיסעמיטישן דרומאן — דאַרט, 1886;

דאַרט, 1886, און אנדערע; אין ענגליש:

פילאדעלפיע, 1887; אן איבערזעצונג פון „מענה לשון", נ"י, 1910, 94 ז'. געווען אויך א מיטארבעטער פון דער „דזשואיש ענסאיקלאָפידיא", לאַנדאַן־נ"י, 1901, און פון אייזענשטאדטס „אוצר ישראל", לאַנדאַן־נ"י. געדרוקט אויך א"פ: דער ליטווישער פילאָזאָף, וחלקלקלקות, בארן יקום פרקן, די ליטווישע חכמניות, עסטעטיקוס א"א. געשטאַרבן אין נ"י. זיין זון, וויליאם זעליקאָוויטש (געב' סעפט', 1898, אין שיקאגא), האט פארעפנטלעכט ארטיקלען און בריוו אין „יידישעס טאַגעבלאַט", נ"י.

געצל זעליקאוויטש

מיין שטעטעלע ריטאווע

איך בין שוין לאַנג פון ריטעווע; אַבער דיזע שטעדטעלע, וואו מיין מוטער'ס אור־אור־עלטערן זיינען געבאָרן און געשטאָרבן, שטעהט מיר נאָך פאַר די אויגען מיט איהר באַד־גאס, איהר שילעלער גאס, מעמלער גאס, פלוגיאנער גאס, און די הויפישע גאס, וואס האָט געפיהרט צום פלאַץ פון די צוויי בריידער, די פירשטען אַגינסקי, וועלכע האָבען יאָהרען־לאַנג געהאַלטען אַלע אידען אין דער מורא, ווי אזיאטישע טיראנען. דער נאָמען אַגינסקי איז אימער געווען צו וואַרפען א מרה־שחורה אויף גאנץ ריטעווע, ניט נאָר אויף די צוויי הונדערט אידישע פאמיליעס אליין, זאַנדערן אויך אויף די פויערים אין די דערפלאָך ארום שטעדטעל. דער אלטער יעראנים אַגינסקי, דער פאָטער פון די צוויי בריידער, איז געווען א באוואוסטער צורר היהודים, און די ריטעווער, וועלכע לעבן נאָך, וועלען קיינמאָל נישט פארגעסען די זיסע בשורה פון יאָהר 1859, וועו די גלאָקען פון קירכע האָבען געקלונגען טרויעריג און דערצעלט, אַז, עס איז מעהר נישטאָ קיין אַגינסקי. ער אַליין, דער „שרה", האט זיך פערגיפטעט אום אסתר תענית, איידער די קאַזאַקען זיינען איהם געקומען אַרעסטירן אלס פוילישען מיאטעזשניק, און אויף מאַרגען האָבען די אידען פון ריטעווע געהאט א דאָפעלטען פורים; די מפלה פון המן בן המדתא איז אין גאַנצען פערדונקעלט

געוואָרען פון די מפלה פון דיזען פּוילישען פּירשט, וועלכער האָט אונטערדריקט די אידען יאָהרען־לאַנג, אַ סך מעהר, ווי פּרעה מלך מצרים. וועז יעראָנים אַגינסקי האָט זיינע אויגען געשלאָסען אין יאָהר 1859 איז דער שרייבער פון דיעזע ציילען גאָך אויף דער וועלט ניט געווען, אָבער איך האָב זיך געגוג אָנגעהערט פון מיינע עלטערען וועגען די מעשים תּהוּעים פון דיזען פּוילישען פּירשט, וועלכער האָט געהערשט מיט אַן אייזערנעם האַנד, און איך האָב אויך שפּעטער געהאָט די געלעגענהייט זיך צו באַקענען מיט זיינע צוויי בנים, וועלכע האָבען איבערגענומען בירושה די ממשלה פון זייער פאָטער.

איך וועל קיין מאָל נישט פאַרגעסען יענע סצענע פון אַ געוויסען שבת נאָך מיטאָג; דער עולם איז צוזאַמענגעקומען אין שוהל, ווי געווענהליך אַלע שבת. אייניגע האָבען געזאָגט תהלים, אַ טהייל האָבען צוגעהערט, ווי דוד איטשע מאיר׳ס זאָגט „מנורת המאור"; אַנדערע האָבען אַזוי גלאָט גע׳דוכנ׳ט איבער א גמרא. דער אַלטער ר׳ מישעל איז געזעסען אין אַ ווינקעלע מיט א אלפס, אורע פון טראַקטיר האָט „געקוקט" אין אַ ספר השכלה און ר׳ לייבציג חריף האָט געלערענט מיט געצקע דעם עלוי „שיטה מקובצת". פלוצלונג איז שטיל געוואָרען אין בית המדרש, וואָלפע דער שמש איז אריינגעלאָפען פערזאָפעט און האָט אויסגעשריען מיט א האַלב־פערשטיקטען געווייז:

— אַגינסקי האָט געשיקט גוים אַקערען אויף אונזער בית עולם!

דאָס איז געווען אמת. די צוויי יונגע פירשטען, אַגינסקי׳ס בנים, האָבען ווירקליך געשיקט אַקערען אידישע קברים, און זיי אַליין זיינען דאָרט געווען צו קלייבען נחת פון דיזען בויאנסקען שפאס! דאָך מיט אלע פערפאלגונגען האָט ריטעווע אַרויסגעגעבען אַ טוטץ מערקווירדיגע אידען מיט אינטערנאַציאנאלע בעריהמטקייט: גרויסע רבנים, בעוואוסטע מוזיקער, וועלכע האָבען הייַנט קאָנסערוואַטאָריומס אין דייטשלאַנד און אַמעריקע, בעריהמטע שריפטשטעלער אין העברעאיש און אידיש, גרויסע מעדיצינישע און מאַטהעמאַטישע ספעציאליסטען. עס איז מעגליך אַז די שהנקייט פון שטעדטיל האָט פיעל געהאָלפען ענטוויקלען דעם עסטהעטישען געשמאַק צו אלעם, וואָס איז שהן, ווייל קיין שטאָדט אין דער ליטא איז נישט אַרומגערינגעלט מיט אזא מאָגנעטישען הן ווי ריטעווע. וועז מען איז דריי מייל פון ריטעווע, זעהט מען שוין די צוויי שפּיצן פון דער משונה׳דיגער הויכער קירכע, פונקט ווי זיי פערלירען זיך צווישען די וואָלקענס. די בלומען וואָקסען אין שטאָדט פון ביידע זייטען ברוק, וואס איז אויסגעפלאסטערט מיט קלייניע שטיינדלעך. ווי מאיעסטעטיש און פאַעטיש־שהן ס׳איז געווען דער פיער־קאַנטיגער טייך, וואָס מאַכט אַ מחיצה צווישען שטעדטיל און אַגינסקי׳ס הויף! דער געגראָבענער טייך איז בעליאמעווטע פון אלע זייטען אַרום מיט הויכע גראָז, בלומען און ראָוען. פון יענער זייט טייך זעהט זיך אַ וואונדער־שעהנער פּאַלאַץ, וואָס מעג שטעהן אין שאַן־זשליוע פון פּאַריז, אין פּיקאַדילי פון לאָנדאָן און אין פינפטע עוועניו פון ניו יאָרק. די הייזער פון שטעדטיל זיינען צוזאַמענגעשטעלט מיט געשמאַק; נעבען יעדע הויז איז דאָ א גערטעלע מיט פרוכט־בוימער פון פאַרעניע, מיט א גאַרטען פון הינטען. די בוימער זיינען בעלאָגערט

מיט נעסטען, און ווי עס קומט דער אָבענד, הערט מען ווי הונדערטע פויגעלאַך גיבען אָפּ קאָנצערט און פערפלייצען די לופט מיט אַ רעגען פון נאַטען. דאָרט האָב איך מיין קינדהייט פערבראַכט, וועו מען האָט מיר געזאָגט: „ריטעוועו עילוי" כאָטש איך האָב עס אפשר נישט פערדינט.

דער אַלטער אַגינסקי מיט זיינע זיהן האָבען אויסגעגעבען גענוג געלד ביז זיי האָבען פֿערוואַנדעלט זייער רעזידענץ־שטאָדט ריטעוועו אין אַ קליין פּאַריז, אין אַ שענעם אתרוג, וואו מען האָט געקענט אָנקוקען די רייכע נאַטור פּנים אל פּנים.

שבת נאכן קוגעל

ס׳ זיינען דאָ מענשען אויף דער וועלט וואָס זיינען רייך נאָר אָהן געלט, איהר וועט געפינען טויזענדע מענשען, וואָס זיינען באמת רייך, אָבוואָהל זיי האָבען קיין פּעניג אין דער טאַשע — אוֹן האָבען אפשר קיין טאַשע אויך ניט! וועו דער מענש איז געבאָרען מיט געזונדען שטאַרקען קערפער, מיט אַ גוטען מאָגען, אַ גוטען הערץ אוֹן טראָגט נאָך דערצו אַ גוטען קאָפּ אויף דיא פלייצעס, דאָן מוז ער רייך זיין. געזונטע ביינער איז בעסער ווי גאָלד, שטאַרקע מוסקלען זיינען בעסער וויא זילבער. אמת רייך איז נאָר דער יעניגער וואָס האָט גוטען מעלות, עדעלע געפיהלען, געדולד, האָפנונג אוֹן איז דורכגעקנעטען מיט אַ ביסעל וויטץ. דער ערנסט אליין איז סם־המות פּאַרן מענשען; אָהן לוסטיגקייט קענען מיר זעלטען צופריעדען זיין מיט אונזער חלק אויף דער וועלט, וויא גוט אונז זאל זיין. וועו איינער איז געבאָרען צוערנסט, צו שעהמעדיג, אָדער צופיל פערזאָרגט, — דאָן איז ער נעבאָך אַ קאָליקע וואָס קיין דאָקטאָר קען ניט העלפען. ער איז אַ קאָליקע פון אינווענדיג, דאָס הייסט: ער הינקט ניט, נאָר זיינע געדאַנקען הינקען.

דאָס קליין שטעטעלע ריטעוועו איז דאָרום אַ וואָהרער רעטענעס פּאַרן דענקער, די 200 יודישע פאָמיליען פון פּירשט אגינסי רעזידענץ־שטאָט זיינען כמעט אלע אָרים אין טאַשע; אָבער מיט געזונדע קערפערס, מיט גוטע מאָגענס, גוטע הערצער וון אפטמאל אויך גוטע קעפּ. דיא פרויען זיינען דאָרט שעהן, חן׳ענוודיג וון פעסט געבויט. זיי וויסן פון קיין „באָס׳ל" פון קיין קאָרסערט, וון הלואי וויטער — וויא זיי זעהן אויס, אזוי זיינען זיי טאַקע באמת! טא וויא קומט עס וואָס דיא ריטעוועו זיינען פּאַרטרויערט? וואָרום זיינען זיי אַלע אזוי שעהמעדיג, מרא־שחורה׳דיג וון פערזאָרגט? מיט אייַן וואָרט: וואָרום הינקען זייערע געדאַנקען?

דער תירוץ איז, אַגינסקי! דיעזער נאָמען אליין איז גענוג צו וואָרפען א מרה־שחורה אויף גאַנץ ריטעוועו, ניט אזוי אויף דיא 200 יודישע פאָמיליען, נאָר אויף דיא פויערים וואָס וואויגען אין דיא דערפלעך אַרום שטעטעל. דער אַלטער יעראָאים אַגינסקי איז געווען אַ וואָהרער צורר היהודים, וון ריטעוועו וועט ניעמאָלס

פֿאַרגעסען דיא זיסע בשורה פון דאס יאָהר 1863, וועלן דיא גלאָקען פון „תיפלה" האבען דערצעהלט, אז עס איז מער ניטאָ קיין אָגינסקי! ער האָט זיך אליין פערגיפטעט אום אסתר־תענית און אויף מאַרגען האבען דיא יודען פון שטעטל געהאָט א דאָפּעלטען פורים; דיא מפלה פון המן בן־חמדתא איז זיי ניט אזוי ליעב געווען וויא דיא מפלה פון דיעזען פאַלנישען פירשט וואָס האט אונטערדריקט דיא אידען יאָהרען־לאנג, א סך מעהר וויא דער קעניג פרעה אין מצרים.

נור, ויא דיא וועלט זאָגט, צו יעדער מכה שיקט צו גאָט א רפואה. אויך ריטעווע האָט געהאָט א שטיקעל „יוסף" וואס האט געפונען חן ביי דעם פאַלנישען „פרעה"; דיעזער „יוסף" איז געווען בערטזיק דער קנייפער, א העכסט ארענטילעכער מאן, א גרויסער „הדרת־פנים" און מיט א קלוגען קאָפּ אויף דיא פלייצעס. מען האָט איהם געפרופען אין שטאָדט „דער קנייפער" ווייל ער האָט ליעב געהאט צו קנייפן קליינע קינדער. זיין ליעבע צו קליינע קינדער האָט קיין גרענעץ געהאט.

דיעזער פיינער מאַן מיט עדעלע געפיהלען איז דאן געווען דיא בלום פון שטעדטיל. ערשטענס, ווייל ער האָט געהאָט א גרויסע אייזען לאדען גון צווייטענס, ווייל ער איז געווען א גרויסער „תקיף" ביי אָגינסקין. ער פלעגט זיך ביי איהם אפט עצות האַלטען און מעהר ווי איין מאל האָט דער אַלטער אָגינסקי געשיקט ר' בערטשיק דעם קנייפער אין בערלין, וויען און פעטערבורג, ער זאָל איהם איינקויפען פערשיעדענע זאכען. בערטשיק האָט געוואוסט פון אָגינסקיס סודות און ויי האָבען זיך כמעט אימער גוט פערטראָגען.

עס איז געווען שבת נאָכמיטאָג; דער עולם איז צוזאמענגעקומען אין שול, וויא געווענהליך אָלע שבת. מאנכע האָבען תהלים געזאָגט; א טהייל האָבען צוגעהערט וויא דוד איטשע מאיר'ס זאָגט דעם מנורת־המאור; אנדערע האָבען אזוי גלאָט געדוכענט איבער א גמרא און האבען אלע ווייל געחאפט א דרעמיל ביי דעם גרויסען טיש וואס איז געווען האָלב פערשמאָלצען מיט חלב און האלב פערברענט. דער אַלטער ר' מישעל איז געזעסען אין א ווינקעלע מיט אן אלפס; אורע פון טראָקטיר האָט „געקוקט" אין א ספר השכלה און ר' דוד בערציג'ס האָט געלערנט מיט זיין זיעבען־יעהריגען זון דיא שיטה פון „מוכת עץ מצאתי" אין „כתובות". פלוצלונג איז שטיל געוואָרען אין בית־המדרש וויא אויף א בית־עולם און אלע האבען אויפגעהויבען דיא אויגען אויף א פרעמדען מאַן וואס איז אַריינגעקומען מיט א הויכען צילינדער־הוט, מיט א שוואַרצען „פרינץ־אַלבערט זעהר עלעגאַנט אויפגענעהט מיט העלע הויזען און מיט א לייכטען איבערציהער אויף'ן ארעם.

— וועהר קען דיעזער פויגעל זיין? — האָט געפרעגט ר' משה־אהרון דער בעל־קורא שטילערהויט מענדעל דעם שוחט.

— דאס מוז זיין דער רעוויזאר — האט איטשע איטע דיא שמש'טעס געענטפערט — ער קומט דא געווים מאַכען א „פאיאימקע" אין בית־המדרש.

— וואָס רעדט איהר? — האָט זיך אָפּגערופען שאפסע ניטע'ס — הערט איהר ווי ער רעדט אידעש מיט ר' איצלען? ער איז א איד און גאַרניט.

— טו פֿאַרוואָס איז ער ניט געקומען דאָוונען הייַנט פֿריה אין שול? וויעדער, פֿאַרוואָס טראָגט ער אום שבת? הייַנט, ווען איז ער געקומען? — האָט געזאָגט וועלוול בענטשע׳ס מאכענדיג מיט די הענד.

וועהרענד יעדער איינער האָט געזאָגט זיין מיינונג וועגען פֿרעמדען, האָט זיך דיעזער אורח אוועקגעזעצט נעבען טיש, האָט אַ ווייַלע געבלעטערט אין „עין־יעקב״ און האָט ענדליך געפֿרעגט ר׳ איצלען:

— איז נאָך אַ צייט צו מנחה?

— פֿיער דעם זייגער, — האָט זיך אַרויסגעהאָפּט וואָלפֿע דער שמש און זיינע צייהן האָבען זיך אָפּגעשלאָגען איינע אַן דיא אַנדערע פון שרעק אַדער פון פֿרייד.

— עס גלויבט זיך מיר גאָר ניט, אז דאָס זאל זיין אַ איד, — האָט וואָלפֿע געזאָגט צו זיך אַליין און ער האָט געגעבן אַ שאָקעל מיט זיין קורצע בערדיל, וויא איינער רעדט: נישקשה, וואָלפֿע, ווייס שוין וואָס ער רעדט.

דיא שוהל האָט אויסגעזעהען מעהר און מעהר ווי אַ קליינער יריד׳ל; יעדער האָט געזאָגט זיין מיינונג וועד דיעזער פֿרעמדער איז, פון וואַנען ער קומט און צו וועלכען צוועק ער באָזוכט יעצט ריטעוועע. אַ טהייל האָבען געזאָגט, אַז ער איז געקומען טהאָן א שדוך פון דייטשלאנד ווייל ער האָט געהערט פון יענטע פֿריידעס, דיא פֿאַרשוין וואס „מען קען זיך אין איהר פּנים ניט אייגקוקען״, דער עולם האָט זיך אַזוי געהאַלטען אין קאָכען און פון „אויבען־אַן״ ביז׳ן „אונטערן־אויועען״ האָט יעדער געזאָגט וועד דיעזער מאָן קען זיין. פּלוצלונג איז אַריינגעלאפען פֿערסאפּעט „גבריאלקע קאָכלעפֿעל״ און האָט אייגגעראָמט א סוד אין אויער „טאָדרעסקע מזיק״. עס האָט ניט געדויערט קיין פּינף מינוטען האָט דיעזער סוד געמאָכט אַ שפּאַציר איבערן גאַנצען שול. וויא גבריאל׳קע האָט געזעהן אַז עס האָבען זיך ארומגעשטעלט ארום איהם אַ רעדיל, האָט ער מער ניט געקענט איינהאַלטען די גרויסע געהיימניס. ער האָט זיי צוגערופֿען אונטער׳ן בימה און האָט זיי געזאָגט:

— אז איך האָב געזעהן, האָב אליין געזעהן וויא, אט ער מיט׳ן קאפּעליוש און אַ פּריצטע זיינען איצטער צוגעפאָהרען פון מעמלער גאס און זיי זיינען אריינגעפאָהרען ביי העמיע׳ן אין סטאדאלע, זיינען זיי אריינגעפאָהרען. איך האָב באלד געזאָגט צו זיך אליין: גבריאל׳קע! מיט האָבען נייעס אין שטעדטעל, האָבען מיר. ער איז פון די ״קאָמיסיע״.

— וואָס! געפאָהרען אום שבת! טאָ פֿאַרוואָס קומט ער אין שול? — האָט וואלפֿע שמש געגעבען א מאך מיט זיין גראָבען פינגער און זיין בערדעל האָט זיך געגעבען א טרייסעל.

דער וועדטהער לעזער האָט שוין געוויס אליין געטראָפּען, אז דיעזער פֿרעמדער איז קיין אַנדערער וויא דער לאַנדאָנער דעטעקטיוו פּעליקס אשקען. ער איז געקומען שבת נאכ׳ן קוגעל פון מעמעל, און זיין בעגלייטערין איז קיין אַנדערע וויא פֿריליין אסתר רובינשטיין וואס קומט זוכען דיא פערלאָרענע אַלגאַ, אום צו רעטען מארקוס גרינוואלד פון שענדליכען טויט.

דער דעטעקטיוו־משומד אשקען מיט גרינוואלד׳ס כלה זיינען אריינגעפאָהרען

צו העמיע'ן אין קרעטשמע, אַ גרויסער מויער וואס שטעהט אין מיטען שטאַדט געגענבאיבער דיא אלטע „תיפלה". זיי האָבען זיך ניט געקענט אפּוואונדערן אויף דיעזע שטעדטעל וואס איז ארומגעוויקעלט מיט אַזאַ מאַגנעטישען חן. ערשטענס, האבען זיי זיך געוואונדערט וויא אזא דערפיל אין דער ליטא זאל האבען אזא הויכע קירכע. וועז זיי זייענען נאָך געווען דריי רוסישע מייל ווייט פון ריטעווע, האבען זיי שוין געזעהן דיא צוויי שפּיצען פון קירכע וואס זעהן אויס פונקט וויא זיי פערלירען זיך צווישען דיא וואלקענס! זיי האבען געקוקט מיט איבערראשונג אויף דיא בלומען וואס וואקסען אין מיטען שטאַדט פון ביידע זייטען ברוק: זיי זיינען ענטציקט געוואָרען פון דעם ברוק וואס איז אויסגעפלאסטערט מיט גרויסע גלאַטע שטיינער, וויא אויך פון „שאסיי" וואס איז צוזאמענגעשטעלט פון קלייגע שטייגדעלאך. זיי האבען זיך גאָר ניט געקענט אַבקוקען פון דעם פיער־קאַנטיגען טייך וואס מאכט אַ מחיצה צווישען שטעדטעל און אַגינסק'ס הויף! דער געגראבענער טייך איז „בעלאמעווטע" פון אלע פיער זייטען מיט הויכע גראז, בלומען און ראַזען. פון יענער זייט טייך זעהט זיך אַ וואונדער־שעהנער פאלאסט וואס קען שטעהן אין שאַן־ז'עליזע פון פאריז, און פיקאדילי פון לאַנדאַן אַדער אין דיא פינפטע עוועניו פון ניו־יאָרק. דיא הייזער אין גאנצען שטעדטעל זיינען צוזאמענגעשטעלט מיט געשמאַק; נעבען יעדע הויז איז אַ געריטעלע מיט פרוכט־ביימער פון פאַרענט, און א גאַרטען פון הינטען. גאנץ ריטעווע זעהט אויס וויא אַ סוכה וואס איז צלתא מרובה מחמתא (מעהר שאטען אלס זון), פון דיא פיעלע בוימער וואס שטעהן

גילוי הלוח מעל לוח הזכרון לקדושי ריטובה.
מרחף השואה, הר-ציון ירושלים. ח.אלול תשכ"ה 1965.

אויסגעשטעלט אין דער רייהע פון יעדע גאס; דיעזע בוימער זיינען בעלאגערט מיט נעסטען און וויא עס קומט דער אבענד הערט מען וויא הונדערטע פייגעלאך גיבען אָפּ קאנצערט און פערפלייצען דיא לופט מיט אַ רעגען נאטען!

דער אלטער אָגינסקי און זיינע זיהן האָבען געגוג געלד אויסגעגעבען ביז זיי האבען פארוואנדעלט זייער רעזידענץ־שטאָדט ריטעווע אין אַ „קליין פאריז".

— דאס זעהט דאָך אויס ווי בעצויבערטער אינזעלע פון אייביגע יוגענד. א געגענד פון טויזענד־און־נאָכט, — האָט אסתר בעמערקט נאָכדעם וויא זיא האָט עפעס בעקוקט דיא שטעדטעל רעכטס און לינקס.

„קינדער! דער שרה פאהרט"

פריילייז רובינשטיין האָט ניט געוואוסט אז דער דעדעקטיוו אשקען איז אַ געטויפטער איד און ער קען זיך פערשטעלען פאר א אידען וועז ער דארף. וועז אשקען האָט איר געזאָגט, אז ער „שפרינגט א ווייטע ארויין אין שול בעקאָנטשאפט מאָכען", האָט זי זיך שטארק געוואונדערט, וואס ער קען דאָרט אויסגעפינען וועגען אלגא'ן; אבער אין דער אמת, האָט אשקען קיין חרטה געהאט וואס ער איז געגאנגען אין שול. ער האָט גוט געוואוסט, אז שבת נאָכמיטאָג איז דיא בעסטע צייט וואו מען טרעפט אלע בעלי־בתים אין שול אוז ער וועט דאָרט פיעל־געוואָג ערפאהרען וועגען דאס וואָס ער איז אהער געקומען.

אשקען האָט זעהר גוט געקענט דיא קליין־שטעדטיל־דיגע אידען פון דער ליטא, ער האָט ניט בעדארפט לערנען וויא זיך צו בעגעהן מיט זיי. ער איז אמאל געווען פיער יאָהר אַ ישיבה־בחור אין וויילנא פון וואנען מען האָט איהם אַרויסגע־טרייבען נאָכדעם ווי מען האָט איהם געהאפט הושענא־רבא ביי נאכט שפיעלען אין קאָרטען אין די ווייבערשע שול. ער האָט אויך אמאָל פערזוכט דעם זעלבען פסק אין „חיה־לעס קלויז" אין קארלין, וואו מען האָט איהם געזעהן אין אפטייק טרינקענדיג טהעע אָהן אַ היטעל. אין מינסק האָט ער עפעס נאָך ערגער געטאָן: אום תשעה־באב האָט מען אים געהאפט עסענדיג גריבענס פון א העגדשקע.

די טבע ביי אונז אידען איז, וועז איינער טרינקט טהעע אָהן אַ היטעל, אדער ער „חאפט וואס איבער" שבת פארן דאוונען, אדער ער פוילט זיך דיא לבנה מהדש צו זיין, דאן האלט איהם דיא שטעדטיל פאר אן אפיקורס, פאר א „שייגעץ", א סך ערגער וויא אַ משומד; אבער וועז דיעזער „שייגעץ" קומט גאָר ניט אין שול א גאנץ יאָהר, פון יום־כפור צו יום־כפור; וועז ער פאָהרט אום שבת בפרהסיא אוז עסט עפענטליך אַ גאנצע וואָך „וואָס עס מאָכט זיך" דאָן האָט מען פאר איהם אין שטעדטיל דעם גרעסטען דרך־ארץ אוז יעדער ענטשולדיגט איהם מיט דיעזע ווערטער:

— פון דעסטוועגען האָט ער דאָך אַ אידישע הארץ; ער קומט יום־כפור אין שול, קיין חזיר קומט אין זיין מויל ניט אריין אוז ער פערהעלפט אפט־מאָל אַן אָרימאָן.

פעליקס אשקען האט דאס גאנץ גוט געוואוסט און דארום איז ער אריינגעפאהרען אין ריטעווע שבת נאכ'ן קוגעל כדי די איינוואוינער זאלען האבען מעהר דרך־ארץ פאר איהם און מען זאל איהם ניט פערשטיינען מיט שלום־עליכם'ס. ער האט זיך דערמאנט מיט צוואנציג יאהר צוריק, וועז ער איז געווען א גאנצער קנאקער אין קישינעוו וואו ער האט געהייסען פייוויל אשכנזי. מען האט איהם אפילו דאן געפופען אונטער דיא אויגען „פייפקע מסור" — אבער איהם אין דיא אויגען האט זיך קיינער ניט געוואגט איהם צו רופן אנדערש ווי א „ר' פייוועל" אדער „גאספאדין אשכנזי".

וועז דער דעטעקטיוו איז געקומען פון שול האט איהם אסתר ערוואַרטעט מיט אונגעדולד.

— איהר האט זיך געמוזט גוט לאנגווייליען, פריילין, — האט ער איהר געזאגט — איך האב אבער פיעל פערריכט מיט מיין געהן אין שול. איך בין בעקאנט געוואָרען מיט אייניגע וויכטיגע „בעלי־בתים" און עס וועט אונז זעהר לייכט זיין צו מאכען דעם ערשטען טריט.

— אלס וואס פאר א פערזאן האט איהר זיך ביי זיי אנגענעבען? — האט איהם אסתר געפרעגט.

— אלס א וואלד־הענדלער, פריילין. איך האב ערקלערט, אז איך בין אהער געקומען פון דייטשלאנד קויפען וואלד ביי דעם פירשט אגינסקי.

מען האט מיר געזאגט, — האט אשקען וויטער פארטגעזעצט — אז דיא איינציגע פערזאן וואס קען מיר פארשטעלען פאר דיא בריידער אגינסקי, איז א געוויסער ר' בערציק דער קנייפער, וואס איז א גאנצער יחסן אין הויף און א העכסט ארענטליכער מאן.

דענקט איהר דען, הערר אשקען, אז מיר וועלען דיעזען מאן קענען פערטרויען צו וואס מיר זיינען אהער געקומען?

— ניט נעטהיג, פריילין. — מיר וועלען קענען אלעס דורכזעצען דורך דיא מאסקעס פון דיא וואלד־הענדלערס. מיר וועלען הייטע אבענד בעזוכען ר' בערציגען אין זיין אייזען־געשעפט און איך וועל מיט איהם רעדען אין אייער געגענווארט.

— איך וואלט אויך וועלען הייטע אבענד שיקען א טעלעגראמע צו מיין פאטער אין לאנדאן אז מיר זיינען אנגעקומען היער און אלעס איז פארלויפיג „אל־ראיט".

— דא אין ריטעווע איז ניטא קיין טעלעגראף־ביוראָ — האט דער דעטעקטיוו איהר ערווויעדערט — מיר וועלן מוזען שיקען דיא טעלעגראמע דורך א שליח ביז מעמעל, זיעבען מייל פון דאנען און דארט וועלען מיר לעגען דיא טעלעגראמע. דאס אלעס וועלען מיר בעזארגן מארגען. לאמיר יעצט גהן אביסעל שפאצירען און בעקוקען דיא שטאדט.

אסתר האט געזומען איהר ענגליישען הוט, איהר גרויסען זיידענעם פעלערינע־מאנטעל, איהר זאנענשירם, און מיט פינף מינוטען שפעטער האט זיא שפאצירט

מיט אשקען ביי זייט אין דעם שעהנעם שפאציר־גאנג וואס ציהט זיך דורכ'ן שטאדט ביז דיא שעהנע ברוקירטע גענסיל וואס פיהרט צום הויף פון דיא אגינסק'יס.

וועו זיי זיינען אריין אין דיעזע „הויפישע געסיל" האבען זיי באמערקט פיעלע שפאציערער: מיידלאך האבען שפאציירט מיט מיידלאך, מענער מיט בחורים — אבער מענער מיט פרויען האט מען ניט געזעהען. דיא שפאציירער האבען זיך אפגעשטעלט קומען פון אלע זייטען אויף דיעזע פאר פרעמדע וואס זיינען געגאנגען זעהר לאנגזאם און העכסט עלעגאנט געקליידעט. יעדער האט אויף זיי געקוקט וויא אויף א בער און מאנכע מענער האבען אויך אראפגענומען פאר זיי דיא היטעל. זיי האבען געמיינט אז דאס זיינען אגינסק'ס קרובים אדער אזוי גלאט „נאטשאל־סטוואַ" — א מין „איספראוויק" מיט זיין ווייב וואס זיינען אראפגעשיקט געווארן פון סאמע פעטערבורג צו מאכן אן איספראווקא. זיי האבען אבער באלד ערפאהרען אז דאס זיינען אידען און האבען מעהר די היטעל ניט אראפגענומען.

צווישען די מיידלאך וואס האבען שפאציירט דורך די „הויפישע גאס" אין שבת־דיגע קליידער האבען זיך אויך געפונען מאנכע וואס זיינען געווען ווירקלעך זעהר שעהן: ראזע בעקעלאך, ברייטע שולטערן, שווארצע אויגען, שווארצע האאר, פראכטפאלל אבגעווואקסען, מאנגעטיש אין זייערע הויכע בוזימער האבען אויסגעפיילט דיא רוימע יאקלעך וואס זיינען געווען אייגפאך גענעהט נאר אהן „חכמות".

— בעטראכט נור א ווייליע וויא שעהן דיעזע פרויען זיינען — האט אסתר בעמערקט צו איהר בעגלייטער — וויא פעסט זיי זיינען געבויט. וואס פאר א ליעבליכקייט עס שוועבט אויף זייער געזיכט!

וויא זיי זיינען אזוי געגאנגען, האט זיך פלוצלונג געהערט א געוויש פון א וואנען אויפ'ן ברוק און די שבת־דיגע שפאצירער האבען זיך אפגעקעהרט פון מיטען גאס פאזע דיא לייזער. אשקען האט ניט געוואוסט וואס דאס מיינט און ער האט שוין געוואלט פרעגען וואס דיעזער געראדער בעטייט. ער האט אבער געהערט וויא דיא קליינע אינגלאך זאגען:

— קינדער, דער „שררה" פארט!

עס האט זיך באלד געהערט א טרומפייטער און עס האט ניט געדויערט קיין צוויי מינוטען איז אגנעפאהרען א וואגען מיט צוויי קליינע גרויע פערד קעניגליך איינגעשפאנט. אינוועניג זיינען געזעסען צוויי יונגע לייט: אייגער א בלאנדער הויך אפגעוואקסען מיט א פולער געזיכט און דער אנדערער א ברונעטער, קליין געוואקסען אבער מיט אן אינטעליגענטעם געזיכט. דאס זיינען געווען דיא ברידער באגדאן און מיכאאיל אגינסקי.

דיא אגינסק'יס האבען געקענט יעדען אייגעם אין שטעדטיל און דארום וועו זיי האבען אמאל געזוכהן א פרעמדען, א מאן אדער א פרוי, האבען זיי זיך געקימערט צו וויסען ווער דאס איז. פרייליין רובינשטיין און דער דעטעקטיוו האבען זיך אפגערוקט אן א זייט, דיא אגינסק'יס האבען זיי אריינגעקוקט אין געזיכט מיט פיעל נייגיערדע.

דיא צוויי יונגע פירסטען זיינען דורכגאלאָפירט דיא „הויפישע גאס" און פון הינטען זיינען נאָכגעריטען אַ צאהן דיענער אין יוניפאָרמס מיט גרינע פאסען. נאָכדעם איז נאָכגעפאָהרען אן אָפענע קאַרעטע מיט א מאן און צוויי פרויען.

— אלגא! — האט אשקען אויסגעשריען מיט איבערראשונג צו אסתר'ן — אט איז אלגא. יא, דיעזעלבע אלגא וואס איך האב אייניגע מאל געזאהן בייַ די אלטע דיקסאן!

דער דעטעקטיוו האָט זיך א ווייַלע פארטראכט, און נאך אַ ווייַלע שווייגען האָט ער זיך געוואנדעט צו דריי אינגלאך וואס זיינען אויהם געקומען ענטקעגען.

— קענט איהר מיר ניט זאָגען ווער דאָ איז פארבייגעפאהרען?

— אָ, כלעבען, מאָטקע, ער רעדט אידעש, האט זיך איין אינגעל אבגערופען צו זיין חבר אין אויער.

— דאס איז דער „שרה" — האט דער זעלבער געענטפערט דעם פרעמדען און ער איז בלאס געוואָרען.

— דוא ביסט אַ וואויילער אינגעל — האט אשקען איהם געענטפערט — זאג מיר יעצט ווער זיינען דיא וואס זיינען ערשט יעצט פארבייַ אין קארעטע?

— איך ווייס ניט, אפשר ווייס געצקע.

— דוא ביסט געצקע? — האט דער דעטעקטיוו געפרעגט דעם דרייצעהנ־יעריגען אינגעל מיט בלאָנדע האָר וואס האט איהם געקוקט שארף אין דיא אויגען.

— יא, איך בין עס; ענטקעגען וואס פרעגט איהר?

— זאג מיר מיין קינד, ווער זיינען דיא לייטע וואס זיינען געזעסען אין דיא לעצטע קארעטע?

— איינער איז דער הינקענדיגער דאָקטאָר, ער האט אַ הילצערנע פוס. אין קארעטע זעהט מען ניט.

— און ווער זיינען דיא צוויי פרויען?

— איינע איז דעם דאָקטאָר'ס ווייב און דיא אנדערע איז דאָ געקומען פאר דריי וואכען זיך פערהעלפען בייַ דעם שרה וואס איז איהרער א קרוב.

— פון וואנען ווייסט דוא דאס?

— איך האב געהערט וויא מיין זיידע האָט דאס פארצעהלט.

— ווער איז דיין זיידע?

— בערציג דער אייזענקרעמער.

— דער וואס קנייפט קליינע קינדער?

— געצקע האט זיך צולאכט און האט געפרעגט דעם פרעמדען:

— פון וואנען ווייסט איהר דאס? האָט ער אייך דען שוין געקניפען?

— דו ביסט אַ גאַנץ קלוגער אינגעל — האט איהם דער דעטעטקטיוו געזאגט מיט אַ קניף אין בעקעל — קענסט דוא מיר ניט זאגען פון וואנען זי קומט? דיא קרובה פון שרה?

— איך ווייס ניט; נור, בענצע דער שניידער וואס איז געווען אין אמעריקא זאגט ער אז ער האט מיט איהר געראדט ענגליש.

— און דו קענסט ניט קיין ענגליש?

— פון וואנען זאל איך קענען ענגליש?

—וואס דען קענסט דוא?

— איך קען דרייהונדערט בלאט גמרא אויף אויסוועניג, איך לערן זיך שרייבען „מליצה" אויף לשון־קודש ביי בערל דעם רב'ס און קריסטלעכע דייטש ביי יאסע דעם לעהרער.

— פון וואנען קען דיין זיידע דיעזע פרוי ארום וועלכע מיר רייד־ען?

— פון וואנען ער קען איהר! — זיא איז שוין אפשר געווען צעהן מאל ביים זיידען אין הויז, און פאר אכטאגען מאנטיג האט זיא אזוי געווייגט, אז מיין זייזע האט איהר געמוזט צוזאגען, אז ער וועט רעדען מיט אגינסקי'ן וועגן איהר, וואס וויים איך ניט.

— קען איך ניט זעהן הייטע אבענד דיין זיידען?

— אך, פאר וואס ניט? דער זיידע וואוינט מיט אונז צוזאמען אט דארטען אין יענעם מויער.

— זיי אזוי גוט, געצעלע, און זאג דיין זיידען אז איך וועל קומען היינט ביי נאכט איהם זעהן.

— גוט, איך וועל איהם דאס זאגען — אבער איהר זאלט אים ניט רופען „בערציג דער קנייפער" אין די אויגען; ער האט פאריבל.

אשקען האט זיך שטארק צולאכט, און אסתר וואס האט זעהר וועניג פערשטאנען פון דיעזען גאנצען געשפרעך, האט געפרעגט איהר בעגלייטער אויף ענגליש וואס ער טענה'ט דא מיט'ן אינגעל. נאכדעם וויא דער דעטעקטיוו האט איהר פערזיכערט אז דיעזער געשפרעך האט א גרויסען אינטערעס פאר זיי, האט ער געגעבן געצקען דיא האנט און האט איהם באדאנקט.

— הייטע אבענד וועל איך זיין אין אייער הויז — האט איהם אשקען נאכגעשריען.

די צוויי לאנדאנער האבען זיך צוריק אומגעקעהרט אין זייער אכסניה ביי „חעמיע'ן", און מיט א פאר מינוטען שפעטער איז געשטאנען ארום געצקע דעם עלוי א גאנצער רעדעל מענשען. יעדער האט געוואלט וויסען וואס ער האט געראדט מיט דעם אידעשען פריץ אזא צייט; אלע אינגלאך האבען אים שטארק מקנא געווען פארוואס ער האט געהאט א זכיה צו רעדען מיט אזעלכע גרויסע לייט.

וען אסתר און אשקען האבען לאנג נאכגעדאכט וועגען דיעזע שעהנע אונגליקליכע ריטעווע, וואו א יאלעווער פאריץ'ל מיט דעם נאמען „פירשט" פיהרט דיא גאנצע שטעדטיל פארן נאז. פאר דעם גרעסטען לארד אין ענגלאנד מאכט מען ניט אזא פאראד וויא דיא ריטעווער מאכען פאר זייער „שרה"! וען זיי האבען א ווייל פריהער געהערט די קינדער אויסשרייען מיט פורכט און ענציקונג דיא

דריי ווערטער „דער שרה פאַהרט"! האבען זיי דערמאנט דעם געשריי פון די לאנדאנער קינדער (דאָ קומט איהר מאַיעסטעט דיא קעניגין).

די צוויי לאנדאנער האבען געווארט מיט אונגעדולד עס זאל שוין נאכט ווערן, זיי זאלען קענען כאלד נאָך הבדלה אפשטאמען א בעזוך בערציג דעם קנייפער אום עפעס צו ערפאהרען וועגען אלגא. דיא איינציגע וואס קען בעפרייען גרינוואלדין פון דער תליה!

די אונערוואַרטעטע דראמא נאך הבדלה

ווער געדענקט דאס ניט זיינע ערשטע יאָהרען, דאן ווען ער האט בעטראכט דיא נאטור צום ערשטען מאל? ווער דערמאנט זיך ניט יענע צייטן פון דער יוגענד, ווען מיר האבען געפיהלט צום ערשטען מאל דיא ליעבשאפט פון נאטור׳ס זאנען־שיין און דעם צארן פון איהר שטורם?

מיר דערמאנען זיך מיט אַ זיפץ יענע גאָלדענע צייטען פון אונזער יוגענד ווען מיר האבען נאך פון קיין זארג ניט געוואוסט. מיר דערמאַנען זיך יענעם „נאַך־פסח" ווען די נאַטור האט אַנגעצויגען צום ערשטען מאל איהר גרינעם קאַרסעט, ווען דער זיסער רעגענדיל האט אפגעפרישט צום ערשטען מאל דיא ערד, ווען דער גרינער וואלד האט זיך פערוואנדעלט אין אַן אַרקעסטער פון געפליגעלטע כאָריסטען, ווען דיא לופט איז געווען אַן אוצר פון טהוי און פארפומע.

מיר געדענקען דאָס אלעס.

מיר געדענקען אויך, וואָס פאר אַן איינדרוק עס האט אויף אונז געמאכט צום ערשטן מאָל דער שטורם־ווינד צווישן דיא צווייגען, דיא שטיפערייי פון דיא בליצען, דער ברוגז פון דונער און דער בלויער געוועלב פון אַ זומער־הימעל וואס שיינט אפ אין אַ קלאָרען טייכעל פונקט וויא דער אַפגרונד וואלט געווען אונטער־געשלאגען מיט נאָך א הימעל.

דיעזע פראכטפולע סצענעס פון דער נאַטור האבען זיך אפגעשפיגעלט אין ריטעווע יענעם שבת־צו־נאַכט. עס איז געווען אַ שטילער זאנפטער זומער־אבענד. ביי בערציג׳ן אין הויז איז שוין געווען פון א רעכטע וויילע ליכטיג. זיין איידים ר׳ דוד „דער פרוש", וויא מען פלעגט איהם רופען, האט שוין לאנג געמאַכט הבדלה אויף אַ גלאָז ראָזינקעס־וואסער וואס מען רופט אין ריטעווע „וויין". אויף׳ן טיש איז שוין געשטאנען א סאַמאָוואר און פון בלאָנקען מעשענעם קוימען האבען זיך געיאגט קייקעלאך רויך וואס האבען זיך פערלארען אין דער לופט פאזע באלקען. דיא פענסטערס זיינען געווען אָפען און האבען ארויסגעקוקט אויף׳ן גערטיל וואו דיא גרין־געקרוינטע צוויייגען פון דיא בוימער האבען זיך געבאדען אין די גאלדענע שטראהלען פון דיא לבנה. בערציג איז געזעסען ביי׳ם טיש, צוזאמען מיט זיין פערהיראטעטע טאַכטער רחל, זיין איידים ר׳ דוד און זיינע אייניקלעך.

— וואָס איז דיין מיינונג, טאַטע? צו וואס קענען זיי דיר דארפען אזוי נעטהיג? — האט רחל געפרעגט.

— איך ווייס אליין ניט, — האט בערציג געענטפערט — איך האב געהערט, אז דער מאן איז אהער געקומען קויפען וואלד. אזוי האט ער וועניגסטענס געזאגט אין שול.

— ארום וועמען מען רעדט דאָ! — האט ר׳ דוד אָ מאך געטהאן מיט דיא פלייצעס — ער איז דאָך ערגער וויא אָ משומד. וואו איז דאס געהערט געוואָרען, אז א איד זאל פאהרען אום שבת? איך האב אים געזעהן אין שול צו „מנחה", ער האט אפילו דיא מויל ניט געעפנט — טפוי, אזעלכע אפיקורסים!

— צוהיץ זיך נור ניט צופיעל, דוד, — האט דער קלוגער בערציג געענטפערט זיין פאנאטישען איידים — איך קען דיר פערזיכערן אויף מיין עהרען־וואָרט אז דיעזער פרעמדער האט נאָך אסור ניט געמאכט גאָט אָ לונגען־פעהלער.

דוד האט זיך געגעבען א גלעט די באָרד און האט עפעס וואס געוואלט זאָגען מיט כעס; אבער די קלוגע רחל, זיין פרוי, האט איהם איבערגעשלאגען מיט דיעזע וועדטער:

— עס קען זיין, אז פון זייער קומען וועט זיך גאָר אויסלאזען אָ טובה פאר דיא שטעדטיל; אפשר וועט באָגדאן אָגינסקי אָפגעבען דעם בית־המדרש וואס ער האט אוועקגענומען.

— דאָס איז אָ שווערע זאך, מיין טאָכטער, — האט דער אלטער בערציג געזאגט — איך האב גענוג געבעטן ביידע ברידער זיי זאלען עס אפגעבען. זיי מאנען אבער „פלאצאָווע" דאס וואס עס קומט זיי זייט יאָהרען פאר׳ן פלאץ וואו דער בית־המדרש שטעהט. אָגינסקי זאגט, אז ער האט אונז איבערגעלאזען דיא גרויסע שול וואס האט גענוג פלאץ פאר גאנץ ריטעווע.

— א גרויסער אומגליק, — האט זיך געצקע אריינגעמישט — וואס די ישיבה־בחורים האבען נעבאך ניט וואו צו בראטען זייערע בולווען.

— שטיל, דוא משומד — האט זיך דוד וויידער צוהיצט — זאל דיר הלואי וואס איך וויים!

ר׳ דוד וואָלט נאָך א ווייל געדעדט; אבער רחל האט איהם וויעדער איבערגעשלאגען:

— הער נור, טאָטע, — האט זי געזאגט צו בערציג׳ן — איך האב דיר נאר פארגעסען צו זאגען, אז די שיקסע האט דיר דאָ היינט וויעדער געזוכט. זי האט אזוי געווייינט, אז עס איז געווען א רחמנות.

— ביסט אויך ווי דיין זון? — האט ר׳ דוד וויעדער געברומט — זאג דאך אָ „צער־בעל־חיים"; וויא קומט אָ שיקסע צו „רחמנות"?

— וואָס איז דער חילוק, טאָטע, — האט געצקע זיך וויידער ארויסגעאָפט — דאכט זיך די וועדטער „רחמנות" און „צער בעל־החיים" זיינען דאך ביידע לשון־קודש?

— שטום, דוא אפיקורס! דוא ביסט נור אנגעלערנט אויף שמדשטיק.

— די שיקסע האט געווייינט — האט רחל וויידער פארטגעזעצט — און

זיא האט געזאגט זיא דארף דיר האבען. איך האב איהר געהייסען קומען היינט אויף דער נאכט, ווייל דוא האסט ביי טאג געשלאפען.

— וואס וויל זיא דען ווייטער? — האט בערציג געפרעגט — וואס קען איך פאר איהר מעהר טהאן? אגינסקי וויל איהר אין הויז ניט אריינגעהמען. סיידען אלס דיענסט. אגינסקי גלויבט איר טאקע גאנץ גוט, אז זיא איז א טאכטער פון זייער אונגעזעצליכע שוועסטער וויקטאריא — אבער דאס העלפט ניט, וואריים וועדליג וויא באגדאן זאגט, האט וויקטאריא געלעבט אייניגע יאהר מיט א איידען און אלגא איז דריי פערטיל „זשידאווקא" (איידן).

— אויב אזוי, טאטע, מעג מען דאך געווים זאגען א „רחמנות" אויף איהר — האט געצקע ארויסגעשאסען און האט געמאכט פליטה פון טיש ער זאל ניט חאפען א דרעה פאר'ן אויער פון זיין פאפא.

רחל האט וואס געוואלט פרעגען, אבער פלוצלונג האט מען אנגעקלאפט אין טהיר און א הערר מיט א דאמע זיינען אריינגעקומען. דיעזע צווייי בעזוכער זיינען געווען אשקען מיט פרייליין רובינשטיין.

— גוטען אבענד.

— גוט וואך.

רחל און איהרע צווייי קליינע טעכטער האבען דיא געסט געשטעלט שטולען, און נאכדעם וויא זיי האבען זיך געזעצט, האט בערציג געגעבען „שלום־עליכם" דעם מאן און ווי א וואהרער קאוואליער, האט ער אויך געמייכט דיא האנד דיא דאמע.

— איך האב אייך הייטע געלאזט זאגען דורך אייער אייניקל — האט אשקען אנגעפאנגען — אז איך וועל אייך בעזוכען, און עס פרייט מיך ווירקליך אייער בעקאנטשאפט צו מאכען.

— ווי איך פערשטעה, — האט דער אלטער בערציג זיך אפגערופען — זייט איהר געקומען צו ריטעווע, ווייל איהר דאפט עטוואס צום פירשט אגינסקי?

— יא, — האט דער לאנדאנער דעטעקטיוו געענטפערט — נור עס קען זיין, אז מיר וועלען דאס קענען מאכען דורך אייך אליין און מיר וועלען ניט דארפען אנקומען צום פירשט'ס לאסקע.

— אך, מיט'ן גרעסטען פערגעניגען, אויב נור מעגליך.

אסתר האט דא געזאגט א פאר וועדטער אויף ענגליש צו אשקען.

— ווי איך הער — האט בערציג ווייטער פארטגעזעצט — קומט איהר פון ענגלאנד.

— יא, מיר זיינען לאנדאנער אידען.

— ביי אונז אין ריטעווע איז דיא ענגלישע שפראך פרעמד פונקט וויא היהנער־שפראך — האט דער אלטער אייזען־קרעמער באמערקט לאבענדיג — נור יעצט קענט איהר גראדע האבען דיא געלעגענהייט מיט וועמען צו רעדען ענגליש.

— מיט אייך אליין?

— ניין. איך האב אפילו ציעמליך גערייזט איבער דער וועלט, אבער אין

ענגלאנד, בין איך קיין מאל ניט געווען. נור דא איז יעצט דא אין ריטעוועג א פרוי, א יונגעס מעדכען, וואס איז ניט לאנג געקומען פון לאנדאן.

— א אידישע פרוי?

— ניין, א קריסטין.

— איז זיא היער געקומען זיך זעהן מיט פאמיליע?

—יא, און ניין. דיא פרוי זאגט, אז זיא האט פאפירען צו בעווייזען דאס דיא יעצטיגע ברידער אגינסקי זיינען איהרע אנקעלס; זיי זיינען דיא ברידער פון איהר מוטער וואס איז געשטארבען ניט לאנג אין לאנדאן.

— אהא! די געשטארבענע איז געוויס די „קעניגין" וואס האט פאר'ן טויט אויסגעזאגט דעם סוד פאר גרינוואלד'ן — האט אשקען געזאגט צו אסתר אויף ענגליש.

אשקען האט זיך באלד געווענדעט צו אלעמען ארום טיש מיט דיעזע ווערטער:

— ענטשולדיגט מיר וואס איך נעהם די פרייהייט צו רעדען א פרעמדע שפראך אויף אייער טיש. איך קען זיך אנדירש ניט העלפען, ווייל דיעזע דאמע פערשטעהט זייער וועניג דייטש.

— וואס איז די נפקא־מינה, טייטשעס אדער ענגליש? — האט זיך דוד ארויסגעהאפט — זיי זיינען ביידע קיין אידעש ניט.

— און דאס וואס מיר רעדען איז דאך אויך קיין אידעש ניט, — האט געזאגט באמערקט האלטענדיק די האנד אויפ'ן קליאמקע פון טהיר צו מאכען א „ויברה" — דאס וואס מיר רעדען איז דאך שלעכטע דייטש; נור לשון־קודש מעג מען רופען „אידעש" ואראום וויא באלד אז...

געזאגט האט קיין צייט געהאט צו ענדיגען זיי „פילאזאפישע" דרשה. האט מען געקלאפט אין טהיר און א יונגע פרוי איז אריינגעקומען מיט א פרעהליכען „דאברי וועטשער פאניע".

— דיעזע באזוכערין איז געווען אלגא. זיא איז געבליעבען שטעהן וויא א פערגליווערטע און האט קיין אויג ניט אראפגעלאזען פון אשקען, וואס זיא האט דערקענט וויא דורך א חלום. זיא האט אים ערגעץ געזעהען אין לאנדאן, אבער זיא האט ניט געקענט געדענקען וואו און ווען. אלגא האט אבער ניט לאנג געווארט און האט געזאגט צום דעטעקטיוו אויף ענגליש:

— איהר זייט מיר בעקאנט, מיין הערר; וואו האב איך אייך געזעהן?

— ביי דיא אלטע דיקסאן — האט אשקען געענטפערט און האט איהר געקוקט שארף אין דיא אויגען.

אלגא איז רויט געווארען, האט אראפגעלאזען דיא אויגען און נאך א קורצען שטיל־שווייגען האט זיא דעם דעטעקטיוו ווייטער געפרעגט:

— איז אויך דיעזע דאמע פון לאנדאן?

— יא, פריילין, און זיא איז געקומען אוא ווייטען וועג צו א י י ך!

— צו מיר?

— צו אייך! דער גרעסטער אונגליק וואס קען טרעפען אַ מענטשען, האט מיר פאסירט — האט אסתר ארויסגעשריען ארומנעהמענדיג אַלגאַ'ן — און נור איהר אליין קענט מיר רעטען! נור איהר אליין קענט מיר אומקעהרען מיין גליק, מיין האַפנונג מיין לעבען — מיין מארקוס'ן!

אסתר האט ווייטער ניט געקענט רעדען, איהרע אויגען האבען זיך פערוואלקענט, און אויף איהר קוקענדיק האבען זיך אלגא'ס אויגען אנגעפילט מיט טרערין. ביי בערציגען אין הויז איז געוואַרען „יום־כפור", יעדער האט זיך אויפגעהייבען פון טיש מיט אַ ווילדע איבעראשונג. אשקען האט זיי דערווייל דערקלערט קורץ און שארף וויא אזוי אן אונשולדיגער יונגער מאן שמאַכט יעצט אין אַ לאַבאַנער געפענגניס; אלגא איז דיא איינציגע פרוי אויף דער וועלט וואס קען אים בעפרייען פון תפיסה און פון שענדליכען טויט. ער שטעהט אין געפאר אלע ווייל צו געבען דעם לעצטען ויפץ אויף דער תליה.

— פריילין אַלגא וועט געווים טהאַן איהר פפליכט — האַט בערציג געואגט צו אשקען.

— איך וועל טהאַן אלעס וואס איהר וועט מיר הייסען — האַט אַלגא אויסגעשריען מיט אַ פערווייניטע שטימע צו אסתר'ן — איך בין פערטיג אפילו צו געהן צופוס נאַך לאַנדאַן, אבי צו בעפרייען יענעם יונגען מאן, וועמען איך האַב אפגעגעבען דאס בריוועלע פון מיין שטערבענדער מיטער.

— זעה, אַלגא, שוועסטער'ל, לאַמיר יעצט געהן אין אונזער לאַזשי, ווייל ניט דאַ איז דער פלאץ צו רעדען וועגן דעם.

— און איהר, פרייַנד אשקען, — האט פריילין רובינשטיין פאַרטגעזעצט — געהט שוין שיקען א טעלעגראמע צום אדוואקאט מאַרטאַן אז מיר קומען מיט אַלגא'ן בעפרייען מארקוס'ן.

אין פינף מינוטען ארום זיינען דיא געסט פאַרטגעגאַנגען צו חעמיע'ן אין קרעטשמע און בערציג האַט געזאגט מיט אַ שאַקיל מיט'ן קאָפ צו זיין טאַכטער רחל:

— דיעזע קורצע דראמע נאַך הבדלה וועט מיר ליעגען אין זינען אזוי לאנג איך וועל לעבען. אַ גוואלד, וואס עס קען נור טרעפען אויף דער וועלט!

קבלת־פנים ביי אגינסקי

עס איז געווען זונטיג פאר נאכט. אסתר רובינשטיין, אשקען און אַלגא זיינען אלע דריי געזעסען אין גערטעל פון חעמיע'ס מויער.

עס איז געווען אַ גאַנץ הייסער טאָג. דיא היץ האַט אזוי געשטיקט, אַז מען האַט קוים געפיהלט א טראַפען לופט. וואַלקענס האַבען זיך צוזאמענגעקליעבען אויף וואַלקענס, און האַבען אויסגעזעהן וויא זיי ווילען זיך בעקינדלען מיט שטורמווינד. נור, וויא עס איז געקומען פאר נאכט זיינען די וואַלקענס פארשוואונדען און דיא זון האַט אויסגעשיינט פון א ריינעם בלויען הימעל. דאַך האַט מען געקענט הערן פון דערווייטענס וויא דער דונער בייזערט זיך מיט אַ דערשטיקטע פויקעריי און

מען האָט אויך געקענט זעהן וויא די בליצען שפילען זיך אין בעהעלטענים אונטער נאָטור׳ס גרויסען פרוכט.

די זון האָט זיך ביסלאכווייס אראָפגעלאָזען נידריגער און נידריגער, ביז זיא איז געזונקען דאָרט הינטערן טייך „יורע" אין א ים גראָז, און א קיהלער ווינטעלע האָט זיך מיט מזל בעוויעזען. דיא צווייגען האָבען זיך אָנגעפאנגען צו שאָקלען און דיא בלעטלאך האָבען זיך געסד׳עט. פון ווייטען איז געלעגען דיא „פעטע רויזקע" חעמיע׳ס שעהנע פלעמעניצע, און האט געזונגען מיט איהר זיסע מיידעלעשע שטימע דאָס פאָלגענדע לידעל:

לעבען א בערגעלע בלומען, אויף א צווייגעלע,
זויגט זיך רעכטס און לינקס א קליין שטייגעלע —

זעהט בעטראכט נור דאָרט דיא קליינע גענסט:
א פאמיליע פייגעלאך לינגען אין איין נעסט.

זיי האבען זיך היער אלע פרייגדליך גענטראָפען,
שא!!! וועקט זיי ניט אויף, לאָזט זיי שלאָפען.

דער נעסט איז זייער הויז און זייער וויגעלע,
דיא מוטער בעדעקט זיי מיט איהר פליגעלע.

זיי לינגען רוהיג, פערזאָרגט מיט יעדע זאך;
דיא פייגעלאך שלאָפען, דיא מוטער איז וואך.

וואָס איז זייער שפיז? א קערנדיל, א גראָז —
און זייער בעטעלע — א בלעטעלע פון גראָז!

— אָלזאָ, פאהרען מיר אַרויס פון היער צוריק נאָך לאָנדאָן מאָרגען אבענד אדער דינסטאג פריה — האט אסתר געזאגט צו אָלגא׳ן — וויל איך ערווארט א וויכטיגע טעלעגראמע.

— פון מיינעטוועגען אפילו באלד. — האט אלגא געענטפערט — וויל ערשטענס, האב איך דא ניט וואס צו טהאָן; מיינע אנקעלס ווילען מיר קיין פריינדשאפט צייגען; צווייטענס בין איך שוין צופיעל איינגעוואוינט מיט דיא קאכיגע גרויסע שטעדט, און עס איז מיר זעהר שווער צו ווערן א דאָרף־שיקסע.

— ליעבע, טהייערע אלגא, — האט אסתר פארגעזעצט — איהר דארפט אייערע רייכע אנקעלס אפילו אין זינען ניט האבען. איך און מארקוס ווילען אייך האלטען וויא אן אייגען קינד. איהר דארפט קיין מורא ניט האבען איהר זייט שוין פארזאָרגט. איין זאך וואלט איך ווילען ווייסען, וואָרום ווילט איהר מיר ניט זאָגען דיא געהיימניס וואס אייער מוטער האט איבערגעגעבען מארקוס׳ן איידער זיא איז געשטאָרבען?

— גלויבט מיר פריילייך, אויף מיין עהרענוואָרט, אז איך ווייס עס אליין אויך ניט. מיין זעליגע מוטער האט עס מיר ניעמאלס געוואלט זאגען.

— אבער מיר וואונדערט שטאַרק, פריילייך, וויא זייט איהר געקומען מיט אייער מוטער אין אזא פלאץ וויא ביי דיא אלטע דיקסאַן? — האט איר אשקען פלוצלונג געפרעגט.

— אַ גרויסע אורזאכע האט אונז דאָרט געבראכט. האָט אַלגאַ געענטפערט.

— געווים אויך אַ געהיימניס?

—יא, אונגעפעהר.

אסתר האט וואס געוואלט פרעגען אלגא'ן; אבער פלוצלונג איז אריינגעקומען חעמיע'ס דיענסט, אַ ליטווישע שיקסע און זיא האט געזאגט אויף איהר שפראך:

— ט אַ מ ע ש ט ע מ ע ר ג ע ל ע ט ו ר ו י ר א ש ט א.

אַבער קיינער האָט איהר ניט פארשטאַנען.

נור רויזקע, וואָס האָט זיך ניט וויייט געקייקעלט אויף דיא גראַז, האָט זיך באַלד אויפגעהויבען, איז צוגעגאנגען צוא דיא דיענסט און האָט איהר געפרעגט:

— ש א ק י ק מ א נ י ם מ א נ ד א ל י ע נ א ק א ן ט ו נ א ר ע? (זאג מיר מאַנדאַליענא, וואס ווילסט דוא?).

דיא שיקסע האט איהר איבערגעזאגט, אז עס איז דא א טעלעגראמע פאר דיא פרעמדע „פריצטע".

אסתר איז ארויסגעלאָפען פערסאפעט פון געריטעל אין הויז אריין און האט געפונען בערציגען וואַרטען אויף איהר. ער האָט איהר אַנגעזאגט דיא בשורה. אז דער פירסט אַגינסקי האָט ערהאלטען אַ טעלעגראמע אפצוגעבען אן פרייליין רובינשטיין און די צווייטע טעלעגראמע צו איהם אליין פון אַ לאנדאָנער אדוואקאט מאַרטאַן, וואס בעט אום ענטשולדיגונג, וואַרום ער נעהמט זיך דיא פרייהייט איהם צו בעלעסטיגען מיט אַ טעלעגראמע פאר אַ פרעמדען. ער האט קיין אנדער ברירה ניט, וויייל ער וויים ניט וויא צו אדרעסירען אין ריטעזע צו דיא בעטרעפענדע דאמע אליין.

— דאס איז אביסעל אַ געזונטע שטיק סחורה — האָט אשקען בעמערקט צו אלגא'ן, קוקענדיק מיט ליידענשאפט אויף רויזקע דיא חן'עוודיגע — וועד איז זיא אייגענטליך?

— איך זעה ניט איין מיט וואס זיא איז אזא פארשוין, — האט אלגא ערוויידערט מיט אייפערזוכט — ערשטענס, האט זיא צופיעל בלוט אין געזיכט, און צווייטענס איז זיא אַ סך צו פעט פאר איהרע 16 יאָהר. זעהט נאָר אַ משוגענע טאַליע זיא האט, זיא קען דאך אנזוגען א זרעבציק!

אלגא'ס בעמערקונג איז אפילו געווען עטוואס ריכטיג; אבער דאָס האט אויף אשקען קיין אייגדרוק געמאכט. דען דיעזער דעטעקטיוו, וואס איז געווען בטבע אַ גרויסער נ..., האט זיך וועניג געקימערט וועגען וואהרע שעהנקייט. ער האט נור געהאט א הונגער צו פלייש און וויייטער גאָרניט! פון דעם טאָג אָן וואס ער איז אַנגעקומען אין ריטעזוע, האט ער באלד אנגעפאנגען וואַרפען זיינע דעטעטקטיווישע

אייגעלאך אויף רויזקען און ער האט געזוכט א שטיקעלע געלעגענהייט וויא צו מאכען מיט איהר אן ערנסטע בעקאַנטשאפט. — אין דיא ווייטע וואס אסתר איז אַרויסגעגאנגען, האט אשקען אנגעפאנגען צום ערשטען מאל אביסעל אייננצוטענה'ן מיט דיא פעטע רויזקע אויף אידיש, כדי אלגא זאל ניט פערשטעהן.

רויזקע איז געווען א יתומה, אַהן א פאטער און אהן א מוטער, זיא האט נאר געהאט איהר פעטער העמיע. זיא האט זיך געהאדעוועט אין טעלז, פינף מייל ווייט פון ריטעווע, און אזוי וויא זיא האט ניט געהאט ביי וועמען צו פערבלייבען אין טעלז נאך דעם ווי איהרע עלטערן זיינען געשטאַרבען, איז זיא געקומען אין ריטעווע צו איהר אַנקעל.

— איז דיר ניט לאנגווייליג אין אזא קליינע שטעטעלע, מיין קינד? — האט איהר אשקען געפרעגט מיט זיין געווענליכע חוצפה.

— איך וועל אייך זאגען דיא וואהרהייט, מיין הערר, איך האב נאך קיין גרעסערע שטאַדט ניט געזעהן. טעלז איז אויך ניט קיין גרויסע שטאַדט; מעהר וויא טעלז, פלונגיאן און ריטעווע האב איך נאך ניט געזעהן.

— פאר אזא שעהן קינד וויא דו ביסט, בלוט און מילך, — האט אשקען פארגעוועצט איהר קוקענדיק אין דיא אויגען — פאסט זיך צו וואוינען אין א גרויסע שטאַדט וואו, מען וויים צו בעוואנדערן שעהנע מיידלאך.

— איך דאנק אייך, מיין הערר, פאר אייער קאַמפלימענט — איך וויים גאנץ גוט אז א גרויסע שטאַדט האט איהרע בלומען, זיא האט אַבער אויך איהרע דערנער, וועלכע דיא קליינע שטעטלאך האבען ניט. מיר לעבען א סך רוהיגער וויא דיא לאנדאנער, פאריזער און בערלינער.

אשקען האט איהר אַנגענומען פארן האנד און האט צו איהר געזאגט:

— גלויב מיר רויזעלע, דוא וואלסט אין לאנדאַן געווען דיא גליקליכסטע.

דער דעטעקטיוו האט איהר געוואלט קושען, אבער אסתר איז איריין פלוצלונג מיט א הוט אויפ'ן קאפ מיט איהר שעהנעם מאנטעל אויף איהרע בריייטע שולטערן, מיט עכט וויייסע זיידענע האנדשוה און האט געזאגט מיט א טאַן פון אונגעדולד:

— איך מוז געהן אין הויף מיט דיעזען אלטען גוטען מאן, וויל דער פירסט אַגינסקי האט געלאזט זאגען, אז ער וויל איבערגעבען דיא טעלעגראמע פערזענלעך צו וועמען מען האט עס געשיקט.

— געהט איר דען אליין, פריילין? — האט אשקען געפרעגט.

— הערר בערציג וועט מיר דארט אַבפיהרען.

— קענט איהר רעדען פראנצויזיש, פריילין? — האט בערציג געפרעגט.

—ציעמליך גוט — האט זיא געענטפערט.

אויב אזוי זאלט איהר רעדען מיט'ן פירסט פראנצויזיש, וויל ער שטאַלצירט שטאַרק מיט דיעזער שפראך. ביידע ברידער קענען עס. נור מיכעל איז יעצט פערריייזט.

אסתר און בערציג זיינען ארויס פון הויז העכסט צופריעדען. עס האט ניט געדויערט קיין צעהן מינוטען, זיינען זיי אנגעקומען דורך „פלונגיאנער גאס" אין

הויז. דער עלטערער ברודער פירסט באַגדאַן אַגינסקי האט זי עמפאנגען אין קאַצעלאריע, און נאַכדעם וויא פרייליין רובינשטיין האט איהם בעגריסט מיט אַ חן׳ענוודיגען (גוטען טאג, פירסט דורכלויכטען) האט זי באַגדאַן געהייסען זיך זעצען.

— איז אייער נאַמען פרייליין רובינשטיין? — האט דער פירסט איהר געפרעגט.

— יא, עקסעלענץ.

— זייט איהר פון ענגלאנד?

— געבאָרען אין לאנדאַן.

— היער איז אלזא אַ טעלעגראמע, וואס איז אנגעקומען פאר אייך אויף מיין אדרעס. איין טעלעגראמע האב איך ערהאלטען פון דיעזעלבע פערזאן וואס בעט מיך איך זאל עס אייך אייגענהענדיג איבערגעבען.

אסתר האט זיך געגעבען א נייג, האט צוגענומען דיא טעלעגראמע, וואס האט געלויטערט אזוי:

— „לאַנדאַן, 12טן אגוסט.

„פרייליין רובינשטיין, ביי פירסט אַגינסקי, רעטאַוּאַ (ריטעווע) גו־ווערנמענט קאַוונאַ.

„פראצעס פאנגט אַן נעכסטע וואָך בעשטימט.

„קומט מיט צייגע זאַ שנעל וויא מעגליך. אין פאל צייגע ניטאַ, קומט אליין.

„טעלעגראפירט באלד. גרינוואלד האט גוטע האַפנונג. אייער פאטער אונרוהיג.

מ א ר ט א ן".

נאַכדעם וויא פרייליין רובינשטיין האט דורכגעלעזען צוויי מאל דיעזע טעלע־גראמע, האט זיא וויעדער בעדאנקט דעם פירסט מיט אַ פראנצויזישען און זיא האט זיך געשטעלט צו געהן.

פערבלייבט איהר נאָך לאנג אין ריטעווע? — האָט איהר באגדאן געפרעגט.

—וואהרשיינליך ביז מאָרגען אַם שפעטסטען.

—איך בעדויערע פון הערצען וואס איהר רייזט אפ זא שנעל פון היער.

— אין איך בעדויערע עס פיעל מעהר, — האט פרייליין רובינשטיין געזאגט מיט אַ שמייכעל — דען אייער שטאָדט איז אַ וואָהרער פאראדיז.

— וואַרום קענט איהר ניט אויסווירקען אויף דער פרייליין זיא זאל אין ריטאווא עטוואס לענגער בלייבען? — האט אַגינסקי געזאגט לאכענדיג צו בערציג׳ן.

— יא, פירסט, עס איז זעהר שווער מיט א וויסען קאפ צו האבען איין אייגפלום אויף יונגע מיידלאך — האט דער אלטער אייזענקרעמער ערווידערט באלד, גאָר ניט געטראכט.

— אַגינסקי האט בעגלייטעט זיינע גאסט ביז׳ן טהיר, און וועז זיי זיינען אַרויס, איז שוין געווען אבענד, א קלארע זומער־נאכט האט געשמייכעלט. ארום פאלאץ איז געווען שטיל. מען האט נור פון צייט צו צייט געהערט דיא הוזשעריי פון א באבעלע שווארץ וויא קויל; דיא הירזשעריי פון אַגינסקי׳ס פערד, וואס

האבען זיך געלאנגווייליט אין שטאָל און דעם כאָר פון דיא פרעש וואס האבען געפלויידערט אין דעם פיער עקיגען טייך, וואס ליעגט ווי א שפיעגעל פארן הויף. די לבנה האט געשיינט מיט איהר פולען גלאנץ. איהרע זילבערנע שטראהלען האבען פערפלייצט דעם גאנצען הויף מיט אַ זיסע ליכטיגקייט, און צווישען דיעזע שטראהלען, זילבער־קאַליר, האט זיך אפגעשפיגעלט דורך אַ גאַלדענעם רויך דיא שהנע פיגור פון מארקוס גרינוואלד וויא ער קוקט דורך אַ פענסטערל מיט אייזערנע גראטעס און זיפצט —

— פרייהייט! אסתר! לעבען! ליעבען!

הרב אהרן ב״צ שורין

אומפארגעסלעכער ערב פסח אין ריטאווע

מיין היים שטעטעלע ריטעווע, אין דער געווענליכער יידישער ליטע, איז שוין, ליידער, מער ניטאָ. עס איז פארשניטן געוואָרן אין גרויסן שרעקלעכן נאַציחורבן צוזאמען מיט אלע אנדערע יידישע הייליקע קהילות פון אייראפע.

ניטאָ מער דאָרט קיין יידן, און קיין זכר אפילו פון אַ יידיש לעבן. אויב דער יידישער בית־עולם עקזיסטירט נאָך דאָרט — איז ער מסתמא דער איינציקער סימן פון אַ געווענליכען יידישן לעבן...

נאָר פון צייט־צו־צייט, ספעציעל אין אן ערב יום־טוב, שווימען ארויף אויפן געדאנק קינדער־זכרונות, אויפלכע וואס דערמאָנען אמאל אין גוטע צייטן און אויך אין שווערע מאָמענטן.

אין היינטיקן ערב פסח האָט זיך מיר גראָד דערמאָנט אן עראינערונג, וואס האָט מיט אַ פיר צענדליק יאָר צוריק געווארפן אַ פחד, אַ טויט־שרעק, אויף די טייערע יידן פון מיין היים־שטעטעלע ריטעווע, נעמלעך, די שרעק פון אן אומזיסטן „עליליל דם״, צוליב דעם וואס א יונגער שייגעץ איז פלוצלונג פארפאלן געוואָרן. און געשען איז עס טאַקע אין די טעג פון ערב פסח. און, לויט ווי מיר דוכט זיך, האָט עס פאסירט אין 1925, אדער 1926.

איך בין נאָך דאן געווען גאנץ ווייטלעך פון מיין ברי־מצווה, אַבער איך געדענק די געשיכטע זייער קלאָר און דייטלעך. איך געדענק נאָך גאנץ גוט די שרעק, וואס ס׳איז באפאלן די אלע שטעטלשע יידן, וועו זיי האָבן געהערט ווי אזוי די היימישע גויים האָבן געריידט צווישן זיך, און זייערע וואָרנונגען וואס זיי האָבן געגעבן צו די יידן, אויב מ׳וועט דעם יונגן שייגעץ ניט געפינען ביז פסח.

ביי די גויים איז דער ענין געווען קלאָר: ס׳איז געווען פאר פסח, די טעג וועו יידן באקן מצות און שטעלן ווייו, און ס׳איז ניט אנדערש ווי נאָר — די ריטעווער יידן האָבן ניט געקאָנט צום „סדר״ גיין אָן דעם בלוט פון דעם פארלוירענעם שייגעץ.

קורץ, ס׳איז געווען אן אמת׳ער בלוט־בלבול, מיט אלע פּיטשעווקעס... און די שטעטלשע גויים, ווי אויך די גויים פון די ארומיקע דערפער, האָבן נאָר געווארט אויפן באפעל פון גלח... ער זאל שוין הייסן גיין און אויסקוילענען די זשידעס.

געשען איז אָט וואָס:

אין דעם מארק־טאָג אין אַ מיטוואָך, פון אן ערך אַ וואָך, צי צווי וואָכן, פאר פסח, זיינען זיך צוזאמענגעקומען אויפן ריטעווער מאָרק פלאַץ, אין צענטער פון שטעטל, הונדערטער גויים פון די ארומיקע דערפער, מיט זייערע סחורות צו פארקויפן צו די שטעטלשע יידן לכבוד פסח.

אַ מאַרק־טאָג אין אן ערב יום־טוב איז שטענדיק געווען אַ פיל גרעסערער ווי אין אַ געווייגלעכן מיטוואָך.

אין יענעם ערב־פסח איז דער טומל אויפן מארק־פלאַץ געווען זייער גרויס.

צווישן דעם צוזאמענגעפאָרענעם עולם גויים איז אויך געווען איין דאָרפס־גוי וואָס האָט אויך מיטגענומען מיט זיך זיין יונגן שייגעצל — מסתמא אים צו וויזן דאָס שיינע יידישע שטעטל, צי די קאטוילישע קירכע, וואס האט אריבערגעקוקט אויפן מאַרק־פלאַץ. און אין אָט דעם גרויסן מארק־טומל האָט דער גוי ניט באמערקט ווי זיין זינדל, דער שייגעץ, איז פלוצים נעלם געוואָרן.

דער דאָרפס־גוי, וועלכער איז אַ גאַנצן טאָג געווען פארטאָן מיטן פארקויפן זיין סחורה, האָט גאָר ניט באמערקט ווי זיין תכשיט איז ניטאָ ארום אים. ערשט, ווען עס האט שוין אָנגעהויבן צו פארנאכטן און ער האָט זיך גענומען קלייבן צו פאָרן צוריק אהיים, אין דאָרף אריין, און זיין תכשיט — איז ניטאָ.

אָנפאנגס האָט ער געמיינט, אז זיין שייגעצל דרייט נאָר ארום ערגעץ־ווו ארום די אנדערע פויערשע פורן, אָדער ארום די יידישע געשעפטן, וואָס האָבן זיך געפונען ארום מארק־פלאַץ. אָבער, אז ס׳איז שוין צוגעפאלן די נאַכט און דער „בחור״ איז ניטאָ — האָבן שוין די לעצטע פארבליבענע גויים אויפן מארק־פלאַץ זיך גענומען שושקענען... ווער ווייסט, וואָס די שטעטלשע יידן האָבן דאָ אפגעטאָן. ס׳איז דאָך ערב פסח... און אלע גויים „ווייסן״ דאָך פון דער „מצווה״, אז יידן, מכלומרשט, דארפן דאָך האבן קריסטלעך בלוט פאר זייער פסח...

די גויים האבן געגומען צוזאמענלייגן איינס מיט איינס, און דער חשבון ביי זיי איז געוואָרן קלאָר...

ס׳איז נאָך געווען א גליק, וואס ווען מ׳האָט זיך דערוווסט, אז דער שייגעץ איז ניטאָ — זיינען שוין קיין סך גויים ניט געווען אין שטעטל. דערצו האבן די שטעטלשע יידן פרובירט איינטענה׳ן מיט דעם טאָטן פון פארלוירענעם שייגעץ, אז ער איז גאָר אליין צוריק אוועק אהיים, צו זיך אין דאָרף. אַ קשיא אויף אַ דאָרפס־שייגעץ.

דעם שייגעצ׳ס טאָטע מיט די אנדערע גויים האָבן זיך געלאָזט באראיקן. זיי האָבן טאָקע אויך געקלערט, אז ס׳איז נאָר אין דיטעווע קיינמאָל ניט געהערט געוואָרן פון אַזאַ זאַך, און זיי זיינען זיך אלע, נאָכן מארק, אוועקגעפאָרן צו זיך אהיים, אין די דערפער.

אויפצומאַרגנס האָט מען זיך שוין אָבער דערוווסט אין ריטעווע, אז דער „תכשיט" איז אויך טאַקע ניטאָ אין זיין הויז.

דער טאַטע פון שייגעץ, מיט אלע דערביאיקע גויים, ווי אויך אלע ריטעווער שטעטלשע יידן, האָבן געגומען ארומזוכן דעם שייגעץ אין אלע נאָענטע, שכנ־ישע דערפער, און — והילד איננו!

דער ענין איז אפילו דערגאנגען צו די צייטונגען — אָבער וועלכער דאַרפס־גוי האָם עס געלייענט א צייטונג, אז ער זאל קאָנען עפעס העלפן טאָן אין געפינען דעם פארלוירענעם שייגעץ? וואַרום, ערגעץ־וווּ, האָט מען געטראכט, געפינט ער זיך פאַרט.

ביי אונדז אין שטעטל, ריטעווע, זיינען די מערסטע גויים, וואָלט איך געזאָגט, געווען אמאָל מער רואיקערע. נאָך אלעמען, האָט מען זיך געקענט און מ׳האָט געהאַנדלט מיט זיי, מיט זייערע עלטערן און זיידעס, זייט דורות.

געווען אין שטעטל אָבער אויך איינער, מכלומרשט אן אינטעליגענטער גוי, אָבער א גרויסער שונא ישראל, אן אמתער אנטיסעמיט, און ער האָט געזאגט, אז אויב מען וועט אינגיכן ניט געפינען דעם שייגעץ, וועט מען אויסקוילענען אלע יידן, און ער האָט געגומען העצן...

דערזעלביקער אנטיסעמיט האָט אליין געזאָגט צו מיין פאָטער, אז קודם וועט ער צונויפזאמלען אלע חשובע בעלי־בתים פון שטעטל און ער וועט זיי אויסלייגן אויף דער ערד און מיט א שאַרפער „דאָלגע", מיט א שנייד־מעסער, וואס מען שניידט היי, וועט ער אליין ארונטערשניידן די יידישע קעפ, אלס נקמה פארן בלוט פון דעם שייגעץ, וואס יידן האָבן געגומען צו באנוצן זיך מיט אים פאר זייער פסח.

די שטימונג אין שטעטל איז שוין געווען מער א תשעה באב׳דיקע ווי אן ערב פסח׳דיקע.

די יידישע שרעק איז געוואקסן מיט יעדער מינוט, און דער אנטיסעמיט, מיט זיין פאנאטישער בלוטדורשטיקער יוכע האָט זיך געגרייט פארן מאַמענט...

די ריטעווער יידן, פארשטייט זיך, האָבן ניט געשוויגן. מען איז געלאָפן צום גלח, מ׳האָט זיך געבעטן ביי דער פאליציי, מען האט אויך געשיקט יידישע שתדלנים צו די „הויכע פענסטער" — אָבער ביי אלעמען אויף די ליפן איז דאך געלעגן די גרויסע פראגע: „וווּ איז פארט אהינגעקומען דער שייגעץ?"

אויף דעם האָבן די ריטעווער יידן טאָקע ניט געהאט קיין ענטפער.

אין דעם ערשטן טאָג, צי צוויי, האָבן געוויסע יידן, אמאָל דער און אמאָל יענער, געגומען זאגן, אז מ׳האָט דעם אויסגעמאלטן שייגעץ, לויט די סימנים, געזען דאָ און דאָרט, אָבער פון אלץ האָט זיך אויסגעלאזן אַ טייך... דער שייגעץ איז ניטאָ. און די ריטעווער יידן — כאטש גיי און גרייט זיך פארן מלאך המוות, אנשטאָט צום פרייליכן פסח־סדר.

און אזוי איז געלאפן אַ טאָג נאך א טאג, און מיט יעדן טאג איז די יידישע שרעק אלץ גרעסער געוואקסן. די יידן האבן זיך געבעטן ביי די „גרייטע גויים"

נאָר א ביסל אפצווּוארטן. זיינען דאָך יידן א נסים פאלק, און אַ נס, האבן יידן געגלויבט — מוז קומען.

און דער נס איז טאַקע געקומען. נאָר מיט אַ גאַנצער וואָך שפעטער.

איך געדענק נאָך, ווי היינט, די שמחה אין מיין היים־שטעטל, ווען מ׳האָט זיך דערווּוסט, אז דער שייגעץ, דער תכשיט, איז דא, ברוך השם. און געפונען האָט אים אַ ריטעוועך בחור ערגעץ־ווּו אין אַ פארוואָרפענעם דאָרף, זייער ווייט פון זיין אייגענער היים, און וואָס נאָך מער: דער דאזיקער בחור, וועלכער האט געפונען דעם שייגעץ, האט אפילו ניט געווּוסט, בשעת מעשה, וואס ס׳שפילט זיך אפ ביי אים אין זיין היים־שטעטל מיט דעם פאָרשטייענדיקן בלוט־בלבול.

געשען איז אָט־וואָס:

דער ריטעוועך בחור, לייבע איצקע מאזע, וועלכער לעבט נאָך איצט, אין קעיפטאָן, דרום־אפריקע, איז געווען א הענדלער, א דארפס־גייער, וואס פלעגט ארומפארן איבער די גוויישע דערפער איינקויפן זיין סחורה ביי די דארפס־לייט. ער פלעגט אפטמאל פארברענגען אין די דערפער א לענגערע צייט, און פונקט דאָן, וועו ס׳איז פארגעקומען אין ריטעוועך שטעטל די בלוט־בלבול־מהומה, האט ער אויך ניט געהערט פון דעם. ווי געזאגט, אז קיין צייטונג איז אין דארף ניט געווען. און ביז יענעם וויילעכן דארף איז נאך אפילו די דאזיקע שרעקלעכע נייעס ניט דערגאנגען.

וועו לייבע איצקע מאזע איז צוריקגעקומען אהיים, צו זיינע טאָטע־מאָמע, פון דאָרף, האט ער דא ערשט פלוצלונג דערהערט די שרעקלעכע נייעס.

לייבע איצקע, נאטירלעך, האט זיך גענומען גוט אנפרעגן וויי דער פארלוירענער שייגעץ האט אויסגעזען, לויט די סימנים ווי מען האט געערעדט אין שטעטל, און עס האט לאנג ניט געדויערט און אַ בליק האט אים געגעבן אין זיין מוח — אים דוכט זיך, אז אזא שייגעץ האט ער טאקע געזען אין אַ געוויסן דארף.

לייבע איצקע האט אויך גאנץ גוט געקענט די אלע גויים אין די דערפער — און ער האט זיך דערמאנט אז אין יענעם געוויסן דארף האט ער טאָקע געזען אַ פרעמדן, „נייעם" ארבעטער ביי אן אלטן באקאנטן פויער, און אט יענער שייגעץ, מיט דער פארשפּיצטער נאָז ארויפצו, ווי מען האט אים אויסגעמאָלט, האָט ער געטראכט, מוז עס טאָקע זיין דער פארלוירענער שייגעץ.

און כך הווה! אזוי איז עס טאקע געווען.

מ׳האָט אין ריטעוועך באלד געשפאנט פערד און וואגן, און אונדזער לייבע איצקע איז געווען דער וועג־וויייזער צו יענעם דאָרף. און מ׳האָט דעם תכשיט, די אמת׳ע מציאה, טאָקע דארט געפונען.

און וועו מ׳האט דעם שייגעץ געפרעגט: ווי קומט ער אהין און פארוואס האט ער פארלאזן זיין טאָטען אין אַ מיטן מיטוואכדיקן מארק, אן אן אומפארגעסלעכער ערב פסח האָט ער געענטפערט: ס׳האט זיך אים פארוואלט ארבעטן אין דער פרעמד... (אדער אפשר האט אים זיין טאָטע צופיל געשלאָגן...).

נאָר גיי פרעג א קשיא אויף אַ ליטווישן דאָרפס־שייגעץ — וואס האט זיכער

ניט געקאנט אונטערשרייבן זיין נאמען, אבער וועלכער האט געקאנט, חלילה, אומגליקלעך מאכן דאס גאנצע יידישע שטעטל ריטעווע.

יענעם פסח האבן שוין די ריטעווער יידן זיך געפרייט ניט נאר מיט די ניסים פון היסטאָרישן יציאת־מצרים, נאָר טאָקע אויך מיט דעם אייגענעם, ריטעווער נס, וואס איז געקומען א דאנק דעם יידישן בחור לייבע איצקע מאזע.

מיין מאמע

מיט וואָס זאָל איך באַרן דיין אנדייַנק, מיין טייערע מאמע? איך האָב דאָך נישט די מעגליכקייט צו גיין אויף דיין קבר, כ׳וויים נישט, צו ער איז דאָ, און וווּ איז ער?

מאמע, די ביזט דאָך געווען נישט נאָר א מאמע, נאר א יידישע מאמע, וועלכע איז מיט איר גאנץ לייב און לעבן געווען איבערגעגעבן אירע קינדער, די האָסט געזאָרגט נישט נאָר פאר מיין גוף, נאָר אויך מיין נשמה זאָל זיין א יידישע.

פון 3 יאָר האָסטו אנגעהויבן איינפלאנצן אין מיר יידישקייט. אין דער פרי האָסטו מיר גלייך פון בעט געזומען פאר מיין האנט און געפירט אָפגיסן נעגל־וואסער, און נאָכדעם געוואשן מיין פנים און געזאָקט מיט מיר „מודה אני".

וווּ האָבן זיך ביי דיר געזומען פיזישע כוחות צו ארבעטן אזוי שווער? פארטאָג — ביזטו אויפגעשטאנען, וועו ס׳איז נאָך געווען פינצטער. פלעגסט גרייטן פרישטיק פארן מאן און קינדער. און ווידער געגרייט מיטאג. געשיילט קארטאָפל, געווייקט און געזאלצן, נישט פארביטן חלילה א טעפל, אָדער א מעסער, פליישיקס און מילכיקס באזונדער.

און נאָך מיטאק, פאריכט זאָקן, שטריקן, פלעגסט דאָך מאמעלע אלץ טון מיט דיינע צען פינגער, וואשן וועש, הענגן, אלץ פאר דיינע קינדער.

טייערע מאמע,

דיין ליכט בענטשן, דיינע ברכות און תפילות פאר דיינע קינדער און כלל ישראל.

אוי, דיין גאָט פון אברהם פון יצחק און יעקב. ווי טרויעריק איז געווען דער ניגון, דיינע טיפע הארציקע ווערטער.

דער ליבער שבת קודש גייט א וועק, און די וואָך זאל קומען אויף אונדז מיט געזונט און פרנסה.

אוי, מיין טייערע ליבע מאמע!

פון די בלעטער פון דיין „קרבן מנחה", האָבן מסתמא ערלים געריסן, פון דיין „צאינה וראינה" אויסגעווייניגט בלעטער, איז זיכער גאָרנישט פארבליבן, און אפשר גאָר פון שיינעם־זילבערנם כוס פון אליהו הנביא, טרינקט איצט א רוצח. דיינע שיינע שבת־יום־טוב־דיקע קליידער, האבן געירשנט טריפה׳נע גויעס.

אוי, רבונו של עולם, היט דאָרט אונדזערע מאמעס, וועלכע איך בין זיכער — אז זייערע הייליקע נשמות, זאָרגן פאר אונדז וויייטער... פונקט ווי א מאָל.

א, יא, טייערע מאמע!

י. וו.

ש. הלקין

טיפע גריבער, רויטע ליים

טיפע גריבער, רויטע ליים,
כ׳האָב אַמאָל געהאַט א היים.
פרילינג פלעגן סעדער בליען,
האַרבסט צייט — פלעגן פויגלען ציען
ווינטער פלעגט דאַרט פאַלן שניי.
איצט — בליט דאָרט ווינד און ווי.

ס׳האָט מיין היים א בראָך געטראָפן
טיר און טויער זענען אָפן
פאַר די רוצחים, פאַר די שינדער,
די וואָס קוילען — קליינע קינדער,
די וואָס העכגען אויף די זקנים,
די וואָס שאַנעוועז ניט קיינעם.

אויף די חורבות פון מיין היים

שווער צו שרייבן, וועגן חורבן פון א אייגענער שטעטל, וועגן די ליבע מענטשן, קרובים, פריינט און חברים פון וועלכע עס איז מער נישט געבליבן, ווי אביסל צעשאטן אש, און מיט גראז באוואקסענע בערגלעך, אויף זייערע קברים.

אין יענע פינצטערע טעג פון גרויל און שאנד. וועז דער בלוטיקער משחית האט פארשפרייט זיינע שווארצע פליגלען איבערן גרעסטן טייל פון אייראפע, האט זיך דערטראגן צו אונדז די בייזע ידיעה, אז אונדזערע ליבע היימען זענען חרוב געווארן, און די לעבנס פון אונדזערע טייערסטע און נאענטסטע זענען פארשניטן געווארן.

די דאזיקע איוב־בשורות, האבן ביזן סאמע טיף צעטרייסלט אונדזערע צעווייטיקטע נשמות און אנגעפילט אונדז מיט פיין און טרויער.

* * *

קום מיין פריינט, דו וועלכער ביזט געבוירן אין ריטאווע, לאמיר מאכן א שפאציר פרייטאג נאך מיטאג אין די געסלאך פון אונדזער — געווען — ריטאווע.

לאמיר זען ווי עמד־יידן וואס זענען א גאנצע ווארך פארהאריעווט, מיט זוכן פרנסה, ווי זיי גרייטן זיך ווערן פרינצן, מקבל שבת זיין.

וויבער מיט קוישלעך און טעפלאך, מ׳לויפט שנעל א היים, מיט די איינגעקויפטע לכבוד שבת זאכן.

האט, הערט איר דאס ריטמישע קלאפן פון די האק־מעסערס, וואס צעהאקן די פיש אויף שבת, מ׳קאכט, מ׳באקט, מ׳פיצט שיך און שטיוול, מיידלעך פיצן די מעשענע לייכטער, מיט וואסער און זאמד, און גרויסע שיסלען צוואגן מאמעס די קעפלאך פון זייערע קינדער, וואס מאכן אגב שרעקלעכע קולות.

א לויפעניש אין מקווה, מיט פעקלעך וועש, אין די ארעמס, און נאכמער לויפט מען צוריק אויסגעצוואגענע, רויט, אויסגעפארעטע.

האט צינדען די מאמעס אן מיט גרויס כוונה, די שבת ליכט. האט לויפן די מיידלעך מיט פארפלאכטענע צעפ, מיט געבלומטע קליידלאך, טרעפן זיך מיט אויסגעפוצטע בחורים, וואס גייען, צוזאמען מיט די טאטעס, אין שול אריין דאוונען. און ווען זייערע בליקן, טרעפן זיך חלילה, אן מיט די בליקן פון די בתורים, ווערן זיי רויט פונקט ווי די קליידלאך, און גאלאפ צוריק אהיים.

אפגעדאוונט, טריט ביי טריט, קערט זיך יעדער צו זיך אהיים. שלום עליכם. צו דער שבתדיקער סעודה, מיט ווייסע חלה, און מיט די פארשידענע אומפארגעסענע אויס־געזונגענע ניגונים, יעדער אייגענער, ווי ער קען, אבער אלע באזינגען דעם שבת.

אנדערש ווי יעדן טאג, שטעלט זיך דער שבת פרימארגן. דער שבת־גוי, הייצט דעם אויוון, זיין וויב מעלקט די בהמות. אין שול א געיעג, מיט השכמת הבוקר, זאגט מען שוין „תהלים", האט א פאראד פון יידן, מיט קליינטשיקע טריט מיט טליתים, סידורים און חומשים, אונטער די ארעמס.

אט לויפן וויבער, מיידלאך און יינגלאך, מיט טשאלענט־טעפ פון בעקער, די טשאלענט און קוגל־ריחות שפארן ארויס פון די פארדעקטע טעפ, מישן זיך אויס מיט ריחות פון ציבעלע און שמאלץ, וואס צעטראגן זיך פון די הייזער, און ווידער צעקלינגן זיך זמירות, „עמך ישראל" באזינגען דעם היליקן שבת, וואס גיט רו מיט געשמאקע סעודות.

אפגעגעסן די שבתדיקע סעודה, פאלט א תרדמה אויפן עולם. מען שלאפט, שינה בשבת תענוג, איז דאך א גרויסע מצווה מקיים זיין. די יוגנט שפאצירט אין וואלד.

יוגנט לייענען פרצ׳ס ווערק, שלום עליכם, אמפערט מען זיך. מען איז זיך מתווכח, און נאכדעם זינגט מען צוואמען א לידל.

פארנאכט גייען אלע שפאצירן. א שבתדיקן שפאציר כאפן, אביסל לופט. ביז עס באווייזן זיך די ערשטע שטערן אין הימל, צינדט מען אן א ליכט, קערן זיך שוין די מענער פון שול, מאכן א הבדלה.

* * *

א, מיין שטעטעלע ריטאווע.

ווי א קלאנג וואס דערמאנט אונדזער קינדהייט אין פריסטע יוגנט. א מעלאדיע, וואס באריירט די דינסטע סטרונעס פון דער נשמה. א סימפאניע, וואס איז ליידער, פארבליבן אומפארענדיקט.

יענע זוניקע טעג. א שטעטל איינגעטונקען אין ים פון גרינס. און ווו נאָר מיין בליק פאַלט, זע איך פאר מיינע אויגן, גערטנער, פעלדער מיט קאַרן, סעדער מיט פרוכט און גערטנער גרינסן.

איך זע דאָס קליינע טייכל. א שטעטל קליין און באשיידן, נאָר פול מיט לעבן שפרודעוודיק, אינטענסיוו, יידן־סוחרים, בעלי־מלאכות, וועלכע לעבן זיך אויס א שיין מאַראַליש לעבן, מיט בתי־מדרשים, בית־ספר, גמילות חסדים קאַסע, לינת הצדק, באַנק, שבתים און יום־טובים, פרייד און טרויער, האַפנונג און בטחון.

און א יוגנט אַ זעלטענע. וואָס וויל לערנען, וויל וויסן. וויל בויען, וויל שאַפן.

א שטעטל יידן, לומדים, רייכע און אַרימע, זייער טרינקען „לחיים". זייער פראַוען „שלוש־סעודות", זייער אַרויסגאַלייטן שבת מלכתא, מיט א זיס טרויעריקן ניגון, די פסחדיקע סדר נעכט, און די הקפות שמחת תורה. אונדזערע מאַמעס, די שטילע, קלוגע, איידעלע פרויען, אלע ריטאָוער מאַמעס און באבעס, זייער פרומקייט און ערלעכקייט. זייערע טרערן און צער, זייער שטיל שמייכלען, זייער ליכט בענטשן, און גאָט פון אברהם.

אַזוי קייטלען זיך זכרונות וויי ריינגען אין דער גאַלדענער קייט פון דעם אַמאַליקן אומפאַרגעסענעם לעבן, וואָס האָט אַמאָל פולסירט אין ריטעווע. מיט גייסטיקע מידות, מיט אַזויפיל געשמאַק, יעדעס וואָרט, מיט פאַלקס־חכמה, מיט אינטעלעקט, מיט ליבשאפט און יידישקייט.

ריטעווע, פון גערענגל פאר פרנסה, פארן טאָג־טעגלעכן ברויט.

דער לינת הצדק, ווו אַרימע יידן האָבן באקומען אומזיסט די הילף פון דאָקטאָר, און אויך די נויטיקע רפואה, ביקור חולים, הכנסת כלה, גמילות חסדים, מעות חטין.

ריטעווע, אין וועלכער עס האָבן זיך אָפגעשפיגלט אלע געזעלשאַפטלעכע טענדענצן. פון פאַלקס־באַנק, פון חברת ש״ס, וווּ פאַרהאַרעוועטע יידן פלעגן אין די אוונטן דערלייטערט ווערן פון א בלאַט גמרא.

ריטאָווע — פון פרומע יידן, פון אלע פאַליטישע ברויזנדיקע קריין.

ריטאָווע — די שטאָט פון דער טייערער יידישער יוגנט, לערן יוגנט, ארבעטער־יוגנט.

צענדליקער האָבן שפאַצירט שטאָלץ מיט ווייס־בלויע פענער איבער ריטאָווער גאסן.

און עס שוועבן איף געשטאַלטן פון חברים און חברטעס, פעהיקע אידעאַליסטן מיט אַ חוש פאַר שיינקייט, פאַר א גוט בוך, א שיין ליד, טעאַטער, מוזיק, יידישע שרייבער און וועלט ליטעראטור. דאָס אויסוואָקסן פון העברעיישן שול־וועזן, איז געווען א שטראָל ליכט. דאָרט האָט מען פאַרפלאַנצט ארץ־ישראל אין די קינדערשע הערצער, די תרבות־שול, איז געווען די קוואַל פאר די יוגנט אַרגאַניזאַציעס פאַר די הכשרה קיבוצים.

מ צ ב ה

על קיצם המר של בני ריטובה —
אשר הושמדו באכזריות
על־ידי קלגסי הנאצים וגרוריהם
בשנת 1941.
יהמה הלב, יבכה מר, ולא ינחם...
גלעד לזוועות אלה הוא קבר האחים
בגירולי.
על אלה אני בוכיה.

יזכור נאך א אומגעקומענע קהילה

מיט א ציטערדיקער האַנט, און שווער הארץ, פארענדיקן מיר דאָס יזכור־בוך.

ספר זכרון לקהילת ריטאָווע, ארויסגענעבן דורכן ארגון יוצאי ריטאָווע, מיט דער מיטהילף פון אונדזערע לאנדסלייט אין דער גאָרער וועלט, איז אַ ווירדיקע מצבה פאר דער דאָזיקער קאָלירפולער יידישער קהילה.

מיר זענען געקומען אין קאָנטאַקט מיט אונדזערע לאנדסלייט וואָס זענען צעשפרייט, איבער דער גאנצער וועלט, וועגן דעם אינפארמעס פון שרייבן, כדי דער מאָנומענט וואָס מיר האָבן געשטעלט פאַר אונדזער תרובער קהילה, זאָל ווי ווייט מעגלעך אפשפיגלען ריטאווע.

אונדזער בוך איז איינגעטיילט אין פארשידענע קאַפּיטלען: געשיכטע פון ריטאווע, זכרונות פון אמאָליקע ציטן, אינסטיטוציעס און פארטייען, רבנים, געשטאַלטן און כלל־טוער. דאָס שטעטל. דער חורבן, און צום סוף, די רשימה פון פאַמיליעס פון אומגעקומענע.

אונדזער בוך איז געשריבן עברית, יידיש און ענגליש. לויט ווי יעדער האָט געשריבן. און געשריבן האָבן עס די מערהייט אפשטאַמיקע פון ריטאָווע.

ריטאָווע — אַן אַלטע יידישע קהילה אין ליטע, האָט זיך אויפגעצייכנט מיט ווטע, ערלעכע, גלוביקע יידן. מיט יידישע הערצער, מיט גרויסע בענקשאַפטן און האָפענונגען.

מיר האָבן זיך באַמיט שילדערן אונדזער אַמאָליגן לעבן, מיט פשוטע שילדערונגען, און זכרונות פון אמאָליקע צייטן.

אונדזערע לאנדסלייט אין ישראל, און אויף דער וועלט, באַקומען, אין אונדזער כוך, די אפשפיגלונג פון ריטאווער אייגנאַרטיקייט, אינדערזאָכן, און אין די שכתדיקע און יום־טובדיקע טעג. רבנים, כתי מדרשים, אינסטיטוציעס, פארטייען, און צום סוף, דער טרויעריקער חורבן.

זאָל דאָס יזכור־בוך, הערמאָנען וואָס דער נאַצישער שונא, האָט אונדז געטאָן.

זאָלן עלטערן דערציילן זייערע קינדער, ביז ענדע פון אלע דורות.

מיר שליסן דעם יזכור־בוך, און באווייגען די וועלטע זענען גענאַנגען זייער לעצטן ווע.

* * *

נאָך אוֹן נאָך וואָלט איך געוואָלט שרייבן וועגן דיר, מיין שטעטעלע. וויפל שיינקייט, נאַטירלעכקייט, ענווות אוֹן הארציקייט זענען געווען אין דיר.

אלץ איז אהיעק — אוֹן שוין מער נישטא.

כלויז 2 קברים אין גיראלי,

דאָס איז דער זכר פון מיין שטעטל.

איז טאָקע אונדזער הייליקער חוב אפצוהיטן יעדן יאָר, דעם יאָרצייט־טאָג. אָנצינדן אַ נר־נשמה, וועלכער זאָל דערמאָנען די הייליקע נשמות פון ריטאָווער קדושים.

מיר וועלן קיינמאָל ניט פארגעסן, אונדזער ליבע אוֹן טייערע ריטאָווער יידן, אומגעקומענע פון די דייטשישע מערדער.

* * *

אוֹן וועָן עס קומט א יזכור אָוונט, צינד איך אָן א יארצייט ליכט, אוֹן מיט אַ טיפן קרעכץ, וואָנדער איך מיט אומפארגעסלעכע זכרונות אין מיין שטעטעלע ריטאָווע, וועלכע איז געווען אוֹן מער נישטאָ.

ועל כולם, לעבסט מיין שטעטעל אין י ש ר א ל, וווּ דיינע ריטאָווער געבוירענע, בויען פאר זיך אַ היים, אַן שרעק אוֹן אַן מורא, ווי שטאָלצע יידן.

ריטאָווע, לעבסט אייביק אין מיין זכרון.

„המצבה" לקדושי ריטובה הי"ד, במרתף השואה.

חורבן העיירה
במלתעות המוות

קהילת ריטובה ותולדותיה

ריטובה היתה עיירה יהודית ליטאית קדומה בואמוט. מצד מערב היתה סמוכה לממל, וממזרח לטלז, מהלך 7 מילין. עוד לפני מאתיים שנה כבר הוזכר שמה בפנקס של „ועד מדינת ליטא". ריטובה השתייכה לגליל קיידאן, החשוב והגדול בגלילות דרום מערב זאמוט. בפנקס „ועד מדינת ליטא" צויין לא פעם, כי כינוסי קהילות של גליל קיידאן היו נערכים גם בקהילת ריטובה.

ריטובה הועלתה על מפת ליטא בזכות הנהר יורא, הנופל לנימן, ששימש קו תחבורה חשוב בזמנים ההם וגם בתקופה המאוחרת יותר, כשהיו משיטים בו רפסודות וגזעי עץ לגרמניה. סוחרי עצים היו מרבים לבקר בעיירה והיו גם פועלים בענף העץ, אף כי רובם היו פקידים, או סוחרים זעירים. מלבד זאת התפתח בריטובה גם סחר הפשתה. ממילא מובן, שבעיירה כזאת, שהמסחר פרח בה, וכל כולה ניצבת על פרשת דרכים, רבו גם המקרים של „דין תורה" בענייני ממונות" בין סוחרים ואמרכלים, והיה דרוש רב פיקח ובקי בהוויית העולם, שימצא את דרכו בעסקים הגדולים והמסובכים של בעלי הדבר הבאים לפניו לטעון טענותיהם.

אבל ביותר נתפרסמה ריטובה בלמדנות שבה, כאחת העדות הנכבדות שבכל סביבת זאמוט. בין בעלי הבתים הלומדים שבעיירה רבו הבקיאים בש"ס. היה שם הנוני אחד בשם רבי פייבל אודוזין, שאף לאחר שכהו עיניו לעת זקנתו, היה חוזר בעל פה על מסכת חולין וששה סדרי משנה; ועוד בעל בית אחד, רבי יוסף שטראז שמו (וכינוהו בעיירה רבי יושצ'יק), מתלמידי וולוז'ין לשעבר, שהיה עמקן נפלא וכשהיה שואל קושיה בש"ס, היתה מוצקת כברזל וקשה ליישבה. והיה שם מוסמך להוראה בשם רבי מרדכי יצחק סגאל, שהיה בעל אגדה נפלא והיה לומד שיעור במדרש בכל שבת אחר הצהריים לפני קהל גדול של בעלי בתים. הללו לא היו יחידים בעיר, אלא שהיו הקשישים שבחבורה. והיה אחד הצעיר מהם לימים במקצת, רבי אליעזר פריסמאן, בעל בית מרקחת, שלמד בבחרותו בטלז וסלובודקה ונמנה עם מצוייני הישיבה.

בין אנשי הדור הצעיר שבעיירה היו כמה אברכי ישיבה ומוסמכים להוראה, תלמידי טלז, מיר, וסלובודקה, שלא הניחו תלמודם מידם, והיו מתגוררים בריטובה כחתניהם של בעלי בתים, תושבי המקום. בין האברכים האלה ראויים לציון מיוחד שלושה, שלזכותם יש לזקוף קיום הישיבה בריטובה בתקופה שלאחר מלחמת העולם הראשונה. ישיבה זו היתה אחר כך למקום תורה מפואר שבו למדו תלמידים למאות מהעיר ומעיירות הסביבה הקרובות וגם הרחוקות.

הרב שמואל פונדילר — אהוב על קהילתו ומקים תלמידים הרבה

עד מהרה גברה השפעתו הברוכה של רבי שמואל בעיר ובכל מוסדותיה. בעלי הבתים הוקירוהו, כי ניהל את העיר בחכמה ודעת והיה אהוב ומכובד על כל שכבות העיירה. הוא היה גם מפורסם כבעל הוראה מובהק ובקי בפוסקים. כשבאו לפניו קצבי העיר בשאלה בענייני שחיטה, היה מכניס ראשו בספרי הפוסקים,

ראשונים ואחרונים, בשביל למצוא צד היתר, כדי להציל ממונם של ישראל, ולכן היה ידוע כ„מקיל". תלמידי הישיבה, שומעי השיעור הגבוה, נהנו ביותר משעוריו בגפ"ת ומשיחות המוסר ששח לפניהם. אף ששם את כל מעייניו בישיבה, מצא זמן לדרוש דרשות נפלאות באזני בני עירו, שהצטיינו בבהירות ובעמקות המחשבה. ביום הכיפורים היה עובר לפני התיבה ומתפלל תפילת „נעילה". בראש השנה היה קורא בתורה, וביום א' דראש השנה היה קורא את הפטרת היום וכה תפילת חנה, חשוכת הבנים. אף רבי שמואל חשוך בנים היה, ובקריאתו בהפטרת היום הרגיש הקהל גודל צערו וכוסף נפשו.

אכן, את מרבית זמנו ומרצו היה מקדיש לחינוכם של נערי ישראל. הוא הבין מאוד לנפש הילד, אף כי לא היו לו בנים, וכשהיה מחפש מורים לבתי־הספר הנפרדים של העיירה (אחד לבנים ואחד לבנות) היה מבקש תמיד מחנכים שילמדו את הנוער מתוך אהבה ושלא יזרקו מרה בתלמידיהם. פעם אחת הרתיק מורה שנהג בהקפדה יתירה כלפי התלמידים. רבי שמואל התנגד למאבק מפלגתי חריף, ולא האמין בייסוד מפלגות, אפילו דתיות. הוא היה אומר: „אין המאבק מידה יהודית, שכן הוא מביא לידי שנאת חינם. והלא בשל שנאת חינם חרבה הארץ"... אגב כך יש להעיר, שרבי שמואל פונדליר שאף כל ימיו לעלות לארץ ישראל, אלא שלא הספיקה לו השעה.

בשואת יהדות ליטא

כשפרצה מלחמת העולם השניה, סיפחו השלטונות הסובייטיים את ליטא. בתחילה לא היה מצב קשה. במכתב של ר"ש פונדליר לגיסו הנ"ל שבארה"ב (מעש"ק פ' זכור, ת"ש) נאמר: „לעת עתה שורר פה השקט, ב"ה, ואפשר לקוות לשקט גם בעתיד". אבל משהסתער הצר הצורר מזרחה, בא הקץ המר ליהדות ליטא המפוארת, כליהדות אירופה כולה. אור ליום ה־23 1941, הטילו מטוסי הנאצים פצצותיהם הראשונות על קובנה, בירת ליטא, ובו ביום נכנס הצבא הנאצי לריטובה.

בספרו „חורבן ליטא", כותב הרב אפרים אשרי, בין השאר:

„עם כניסת הגרמנים לריטובה החלה מנת הצרות והיסורים של יהודי המקום. את רב העיר, הרב פונדילר עינו הזדים בחזקה. הביאוהו לבית המדרש וציוו עליו לקרוע את ספרי התורה וספרי קודש אחרים. ליבו של הרב לא עצר כוח, ואחרי התקפת לב פתאומית שקיבל, נפל מת בבית המדרש. אחר כך הציתו הגרמנים, בעזרת הליטאים, את בנין בית המדרש, וגופתו של הרב נשרפה יחד עם בני קהילתו".

בספר „ליטע" (בעריכת ד"ר מ. סודארסקי, א. קצנלבויגן וי. קיסין) מספרת תושבת ריטובה, מרת עטל פרידמאן (לבית לוינסון): „הפורעים והמענים העיקריים בריטובה היו: בראנאוסקאס, חייט ליטאי, שגר זמן מה בממל וידע גרמנית, ויואדייקיס. הם אספו שבעים יהודים, ביניהם הרב הזקן (הגר"ש פונדילר) ועינו אותם. ביחוד הרבו להתעלל ברב. הם הכריחוהו לשרוף ספרי תורה וספרי קודש אחרים, ומרוב צער נפח את נפשו בעינוייו".

ככה נסתיימה פרשת חייו של הרב רבי שמואל פונדילר, אחד מגדולי הרבנים והמשפיעים הרוחניים המופלאים ביותר שבדור.

י ז כ ו ר

נזכור ולא נשכח את עיר מולדתנו, הקהילה הקדושה ריטובה, אשר נכרתה ואיננה.

נזכור ברטט לב, ובדמע עין, את הורינו, אחינו ואחיותינו, ואת כל עדת יהודי עירנו, טהורי הלב ותמימי הדרך — אנשים ונשים, זקנים ועוללים, אשר דמם נשפך כמים בידי מרצחים.

נזכור את שועתם, בקדשם את השם, מעל דרכים אבלות ומשכלות, ומעל קבר פתוח.

נזכור תינוקות של בית רבן, תלמידים ותלמידות, של בתי ספר שספגו לקרבם, אהבה ומסירות לעמם, ונאמנות לאנושיות, וכולם ניספו בידים טמאות.

נזכור את כל הרדופים על צואר — הפזורים והנידחים בירכתי יער, בחדרי עינויים, עטופים ברעב, מרודים נדכאים.

נזכור את הסתדרויות הנוער, פאר עיירתנו, החולמים ולוחמים על עתיד עמנו.

יעלה זכרונם של אנשי עירנו ריטובה, הקדושים והטהורים, אנשים, נשים וטף. שהומתו, נהרגו, נשחטו, נשרפו ונחנקו על קדושת השם.

יתגדל שמם לעולמי עד,

ויתקדש זכרם לנצח נצחים.

השואה והגבורה

שלושים שנה לאחר סיומה של מלחמת העולם השניה, נשארה השואה, זו הנכתבת בה'א הידיעה, החווייה המרכזית בתודעה ההיסטורית של עמנו.

מלחמת עצמאותנו בשנת 1948, לא ביטלה את תחושת הכאב המר שהותירה בלבנו השמדתם של שישה מיליון יהודים בידי גרמניה הנאצית. התרוממות הרוח שהפיחה בנו תקומת הריבונות היהודית בארץ ישראל, תמיד נבלמה, כלשהו על־ידי הצער, כי מעטים מדי זכו לקחת בה חלק.

פרשת השואה הינה נושא שכולנו נתבעים להתמודד אתו. גם מי שניצל, גם מי שטרם נולד בימים ההם. אם הולך וקטן מספרם של אלה שעברו את שבעת מדורי הגיהנום והגיעו לחוף מבטחים, בחינת אודים מן האש. ושל אלה, שעקבו, אחר בשורות האיוב וחרקו שיניים משום שקצרה ידם מלהושיע — הרי על כולם להעניק לפרשת השואה מקום בהיסטוריה היהודית. ויום הזכרון בא מדי שנה להעמיד אותנו מחדש על חובה זו.

זאת ועוד, כשם שכל יהודי — כדבר האמונה — היה במעמד הר־סיני, כן אנו מאמינים, ומרגישים ביתר שאת, כי כל יהודי היה שם, כולנו נכלאנו והורעבנו בגיטאות. כולנו נמצאנו במחנות המוות. יחד הובאנו עם אבותינו ואחינו, אל הגרדומים, אל הבורות, המשרפות.

כולנו — משם אנו באים.

ואין טעם להימלט מתחושת גורל זאת. עוד הרבה שנים תהיה ישראל בבחינת קיבוץ של איברים קטועים. מולדת של שרידי אומה טבוחה, ודורות על דורות עוד נחוש — את ששת המיליונים החסרים.

* * *

קבר הגברים ע"י טלז. על יד הקבר: רבקה לויט־ברלוביץ, דוד זלצמן, חיה מובשוביץ.

גילוי רודף גילוי, תעודה לתעודה מצטרפת, ומתוך נאמנות לאמת, אפשר לומר: כי רבה היתה גבורת ישראל בגיטאות, במחנות המוות, ביערות ובדרכים ללא דרכים.

הנאציזם קבע לו למטרה, לא רק להשמיד את היהודים, אלא לעקור גם את היהדות. יתר על כן, היינו בעיני השטן הגרמני התעלמות של איזו „נשמה יתירה" נ צ ח י ת.

* * *

ביגון עולם ובחרדת קודש עלינו להשתאות לתום הנפש ולטוהר הרוח שבו נלחם בית ישראל על צלם האלוקים שבו, על רוח החסד והרחמים, על עזרת אחים ונאמנות אחרונה.

אנו מביאים כאן, בספרנו לזכר עולם, רק מן הקצת של הגבורה האדירה של מעטים נואשים שנלחמו בחירוף נפש על הכבוד היהודי.

* * *

„שמעו נא, אחים, פונה הרב אל בני עדתו המובלים יחד אתו למחנה ההשמדה. היודעים אתם לאן אנו הולכים? לדרך הקדושה של קידוש השם. אברהם אבינו הוליך אחד מזרעו לעקידה ושניהם הלכו בשמחה ובהתלהבות. „וילכו שניהם יחדיו" מלמד שהלכו בחדווה. ואנו, כשאנו הולכים כולנו יחדיו אל העקידה, אבות על בנים, סבים על נכדיהם, ראשי העדה על קהילותיהם — מה גדול הרגע הזה.

„הרינו הולכים כולנו לקדש את השם, אלה הם הרגעים האחרונים... הבה, נקיים את המצווה של מסירות נפש על קדושת השם בכל שלימות כוונתה".

לא יאומן כי יסופר: בגיטאות ובמחנות הזוועה, היו יהודים שנטלו עצה — זה מזה, כיצד ליצור תנאים, שיאפשרו להם לקדש את השם במלוא מובן המושג, הן במשמעותו המסורתי, והן במשמעותו ההיסטורי־לאומי.

קדושים אלה הפכו את תכסיסי הנאצים להשפיל אותם ולהשמיץ את יהדותם. הם נשארו עד הרגע האחרון שלמים עם אלוקי ישראל ועם עמם. הנאצים שרפו, או סגרו, את בתי הכנסת והכריזו עונש מוות על כל מי שיעז להתפלל בציבור. להניח תפילין ולשמור על המצוות, אבל היו רבים שקבעו עתים לתורה, התחמקו בכל מיני תחבולות מעבודת הכפייה ביום השבת, וקיבלו פני שבת מול המוות. התפללו בציבור, שמרו על החגים, אפילו במחנות ההשמדה, אפו מצות וערכו סדרים, מלו את בניהם וקברו את מתיהם כדין וכהלכה.

והנה, שני גילויי גבורה ומסירות נפש בספר „תולדותיה של מחתרת", הארגון הלוחם של יהודי קובנה, או בספר של הרב אפרים אשרי „חורבן ליטע".

— „בעיר קאלם, אשר בליטא, סיים הרב את דבריו בזו הלשון: „יהודים יקרים, אכן הגיע הרגע שאנחנו מוכרחים לקיים מצוות קידוש השם. אני מבקש

מכם לקבלה בשקט וכראוי". ולגרמני המפקד אמר: „אני גמרתי, אתה יכול להתחיל"...

— „על יד קבר האחים של יהודי קיידאן. היהודים כבר היו שרויים בתוך הבור שלהם, והנה, פתאום קפץ מתוך הבור קצב יהודי, סחב אתו את המפקד הגרמני, ונשך לו את הגרוגרת עד שיצאה נשמתו.

כששאלו את הרב שפירא, רבה האחרון של קובנה, איזה משני המקרים עדיף. ענה: אין עדיפות. אין ספק שלרבם של קאלם, הרב דניאל, הפרידה מעדתו, מתוך דברי התעוררות על מצוות קידוש השם מתאימה יותר, אבל אותו קצב, גם הוא קיים מצוות קידוש השם לכל פרטיה, מכיוון שהיה בזה משהו על „קום ועשה" בפועל ממש.

* * *

גם ילדינו הקטנים עמדו על הסכנה הנשקפת לחייהם. בן יום התבגרו והתפכחו, ועשו מעשיהם בתבונה ובדעת, כמבוגרים מלומדי נסיון. ראשית, השתדלו הילדים להיות מועילים בעבודה. ביחד עם הוריהם היו יוצאים יום־יום בשחר ועובדים עבודת פרך שכם אחד עם הגדולים, בעבודתם גילו זריזות, תבונה בלתי רגילה בגילם ובמצב כוחותיהם. רבים מהם הערימו על השוטרים־הגרמנים, ליטאים — בכל דרכי הערמה, כדי להכניס לגיטו הרעב פרוסת לחם או מאכל אחר לעצמם ולקרוביהם.

יצויין בנה של הרבנית, מציטאוויאן, (עיירה קטנה על יד שאוולי), שניצל בנס, וזה הפעוט בן הארבע, היה נושא ונותן עם פקידי הקואופרטיב ומשגיח עליהם שלא יקפחוהו במידה ובמשקל ולא ירמוהו בחשבון הכסף. בשעות הפנויות מעבודה, וממשק בית, היו הקטנים רצים לבית הספר של הגיטו, והיה בשאוולי בית־ספר, שהותקן בדיר של בהמות.

היו ילדים שבפניהם לא היה גדר תיל דוקר, לא היה בהם גם פחד מפני המשמר הגרמני והליטאי, באין מפריע היו עוברים את כל הגדרים, שכן הגוף הקטן, הרעב למחצה מצא תמיד חור לעבור בו, כעכבר חמקו מעל פני המשמרות, ממרחקים הריחו ריח סכנה ונעלמו.

* * *

בקדושה ובטהרה, לאחר עינויים ושחיטות, בגילויי גבורה עילאית באה אחריתם. עדרים של חיות טרף, הקיפו את שרידי ריטובה המורעבת, המעונה, המופקרת. ללא זיק קלוש של הצלה, כבר כרויים הבורות בגירולי.

ריטובה איננה עוד, ואך שרידיה וגיצוליה המעורים באדמת ישראל, הממשיכים לתרום חלקם לתרבותנו ולעתידנו, למאבקיו ולמערכותיו בכל אתר ואתר — הם ובניהם — כנר התמיד הם לריטובה.

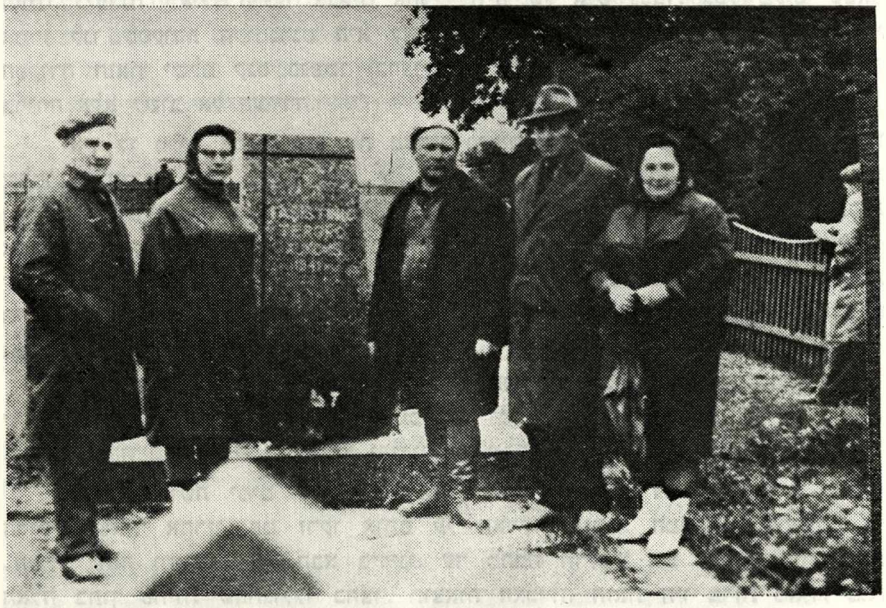
כנר נשמה לדורות העבר ולטבוחי החורבן, ואורו זרוע גם לדורות הבאים.

עטיל לוינסון־פרידמן

חורבן העיירה ריטובה

עלה השחר ביום 22.6.41 וכולנו ישנו שינה מתוקה, מבלי דעת את אשר צפוי לנו. פתאום בא שכן ודפק על הדלת ובישר לנו את הבשורה האיומה כי פרצה מלחמה בין גרמניה לבין רוסיה. נבהלים ורועדים מפחד ממהרים אנו להתלבש. יוצאים החוצה ומוצאים קבוצות אנשים עומדים אובדי עצות, מבלי דעת מה לעשות. הפנים החיוורים מעידים, כי האנשים מרגישים שבא עליהם הסוף. גורלנו גרוע ביותר, כי בננו היחיד משה זבלב נמצא במחנה של עבודת כפיה במרחק של שמונים קילומטר מן העיירה. אמנו היקרה, שידעה תמיד לעוץ עצה טובה, עומדת גם היא נבוכה. כל אחד ידע והרגיש שהסוף המר מתקרב לבוא. אחרי כמה שעות קשות של ציפיה ויואש החלטנו עם כמה משכנינו לעזוב את העיירה ולבקש מקלט באחד הכפרים עד שיעברו גלי המלחמה את העיירה. מעמיסים אנחנו על עגלה ששכרנו כמה מטלטלים כאשר תוכל העגלה לשאת, ואחר הצהריים יוצאים אנחנו את העיירה, מתוך הרגשה כבדה, שזאת היא הפעם האחרונה שרואים אנחנו את בתינו.

הולכים אנחנו אחרי העגלה בראש מורד, כאילו הולכים אנחנו אחרי לוויית

קבר נשים.
על יד הקבר: חיה מובשוביץ, דוד זלצמן, רפאל גניש, רבקה לויט־ברלוביץ.

המת. איש מאיתנו לא אמר דבר, אך בליבו חשב כל אחד: „מה יהיה עכשיו?" כך מגיעים אנחנו אל הכפר הראשון במרחק של 3 קילומטרים מן העיירה. איכרי הכפר מקבלים את פנינו ובליבם שמחה, שהנה זכו לראות את היהודים במצוקה גדולה.

מאכסנים הם אותנו בחדרי הקיץ שבבתיהם ויודעים הם שבקרוב יפול בחלקם כל הרכוש היהודי שנרכש במשך דורות מתוך עמל וזיעה.

ישנו הלילה בבתים האלה. כמה מאיתנו זכו לשכב על המיטה, ורובנו שכבנו על הרצפה הקשה. עלה השחר של יום השני, נשמעו יריות מרחוק שהלכו והתקרבו. מבול של אש ירד על עיירתנו ושרף את כל אשר עמד בדרכו. ביום המחרת הלכתי עם אשה זקנה לראות מהנעשה בעיירה. מצאנו רק חורבות ואבנים להטים. הדרכים היו מלאים מחנות צבא גרמני ההולך קדימה, מי על טנקים מי על רכב משוריין, ובליבנו הרגשנו את החורבן הנורא שבא עלינו.

הליטאים שהיו שכנינו כל הימים, אתם נולדנו בעיירה ואתם גדלנו, כביכול ידידינו שבעבר, נשתנו פתאום והיו לנו לאויבים. בליבנו נקרה השאלה: „מאין יבוא עזרי?".

קשה לתאר את רגשותינו בימים ההם. נדדנו ממקום למקום מבלי למצוא מנוחה. נתקלנו בליטאים שהיו ידידינו כל הימים ועכשיו נהפכו לנו לשונאים. תעינו ביערות, כאילו הלכנו אבלים אחרי לוויה של איש נכבד. בכל מקום שבאנו אמרו לנו שפקודת הקומנדנט היא לא לתת מחסה ליהודים, וכל מי שיעבור על הפקודה הזאת ישלם קנס בנפשו וברכושו. היאוש שלנו הלך וגבר ולא היתה לנו ברירה אלא לשוב אל העיירה.

אין לי מלים לתאר בהן את מצבנו בימים הראשונים בעיירה. החרב והרובה שלטו ברחובות, ועשו שמות בנו. ים של צרות ועינויים ניתך על ראשנו. אנשים נכבדים, בנינו ובנותינו היקרים היו ללעג בעיני הליטאים ובעיני הגרמנים. הכריחו אותם לעשות את העבודות הניבזות ביותר. הגרמנים היו בטוחים כי בעוד 6 שבועות יהיו במוסקבה, ולעת עתה טוב להתענג על מפלתם של היהודים. הימים היו ארוכים מאוד, עד בוא יום החמישי 26.6.41 המר. היהודים שחזרו מן העבודה נחטפו ונסגרו במחנה הסגר.

אנשי ס"ס התעוללו כל הלילה לקול זעקתם של הנשים האומללות ובאור הבוקר של יום השישי החלו להביא יהודים מכל צד ומכל עבר אל המחנה. העיירה נעשתה „נקיה" מיהודים והמחנה היה מלא יהודים עד אפס מקום.

אחרי שלושה ימים של רעב וצמא הגישו לנצורים דגים מיובשים שהצבא הרוסי השאיר אחריו. הם זרקו אותם על הארץ, ואנחנו, המסכנים, התנפלנו על „השלל" הזה וחטפנו מכל הבא בידינו. עד מהרה הדלקנו אש ובשלנו את הדגים האלה בתוך פחיות שהתגוללו בחצר. תוצאות האכילה הזאת היו מרות מאוד, נגרם לנו שלשול איום.

מתגוללים מתוך כאבים נוראים שכבנו על הארץ ובקשנו את נפשנו למות.

אך ביקורם של „האורחים הנכבדים" העמידו אותנו על רגלינו. הביקורים האלה התקיימו פעמיים ביום, ובכל פעם הפילו פחד עלינו, ידענו כי גזירות חדשות יתרחשו בכל פעם.

זוכרת אני את רב העיירה ז"ל, כשהוא עומד לפני מעניו וכולו חיוור ורועד מפחד. את חצי זקנו גזרו המתעללים בו וכעת ציוו עליו לשרוף את הגמרא שלקח אתו אל המחנה ואת טליתו והתפילין שלו. הרוצחים נהנו מאד מהמחזה הזה וגם הסריטו את כל המתרחש במחנה.

שאלנו את מפקד המחנה: מה יהיה גורלנו, וקיבלנו תשובה קצרה: „מחכים אנחנו לפקודה מגבוה".

ואמנם אחרי 10 ימים מרים באה הפקודה: „כל היהודים עוזבים את העיירה והולכים אל מחנה מרוכז לכל יהודי המחוז בעיר טלז". כמה נוראה היתה השעה הזאת בדעתנו, כי עוזבים אנחנו את עיירתנו שלא נוסיף לראות אותה עוד. אך כל אחד רצה ללכת אל המקום הבלתי ידוע לנו. לא ידענו כי מובילים אותנו לשחיטה.

גם אני שפכתי דמעות רבות כמים עד שנתנו לבעלי ז"ל ללכת אתי יחד אל המקום החדש. ציוו עלינו להיות מוכנים ב־5 בבוקר. 40 עגלות הגיעו מן הכפרים הסמוכים להוביל את החולים ואת הזקנים אל המחנה בטלז. ב־4 בבוקר כבר היתה תנועה רבה במחנה. הליטאים, שכנינו „הטובים" באו לראות איך הם נפטרים מעל היהודים שנואי נפשם. וברצון רב עזרו להוביל את היהודים המסכנים לשחיטה. ב־5 בבוקר היה הכל מוכן לדרך, מי בשקו ומי בתרמילו, ובהם שארית רכושו. פתאום נגזרה גזרה למסור את הכסף ואת הזהב לפקידי המחנה, וכל מי שלא ימלא את הפקודה הזאת אחת דינו — למות ביריה.

מרוב פחד ומתוך מהומה מוסרים אנחנו לידי מעניינו את שארית רכושנו שרכשנו במשך דורות. ליטאי אחד ראה את טבעת הקידושין שלי ודורש הוא ממני לתת אותה לו. מתחננת אני לפניו שישאיר לי את הטבעת, אך הוא מאיים עלי, שאם לא אתן לו את הטבעת יקח גם את האצבע איתה... יודעת אני כי חיי לא היו חיים, ונותנת אני את הטבעת לידי „שכני הטוב". כאשר שבעו הרוצחים עונג רב מהמחזה שראו, ניתנה הפקודה ללכת קדימה. ראשונה נסעו בעגלות הזקנים, החולים והילדים, ואחריהם כל הקהל: בנות, נשים ואנשים.

מוקפים שומרים מזויינים ברובים התקדם כל המחנה. ראיתי שאחד הגרמנים עומד בקומה השניה ומסריט את כל האירועים. רצה כנראה, להשאיר זכר לדורות הבאים שיראו בעיניהם איך מטהרים עיירה מיהודים.

כך בא הקץ על קהילה יהודית שישבה דורות על האדמה הטמאה. הולידו בנים ובני בנים, רכשו להם נכסים מתוך עמל וזיעה, והחיות בצורת אנשים באו השמידו את הכל תוך ימים אחדים. נפרדנו מעל העיירה וידענו שלא נראה אותה עוד".

שאול שענקער

ר י ט ע ו ו ע

וויא אלע אידישע שטעט און שטעטלעך איז אויך ריטעווע א טראגעדיע פאר זיך. דיא שטעטל ריטעווע האט פארמאגט ארום צווייא הונדערט און פופציג אידישע פאמיליעס. און אס די ניט גרויסע שטעטל האט פארמאגט א צענדליק יונגעלייט וואס האבן געהאט סמיכות אויף רבנות. געווען איז דארטן א ישיבה קטנה. א גרויסע תלמוד תורה. און צוויי גרויסע בתי מדרשים. די מיתה משונות פון ריטעווער אידן דערמאנט אין די עשרה הרוגי מלכות:

דעם אונז גוט באקאנטן זונטיג האבן גלייך דיא ליטווינער זיך אנגעפאנגן צו ארגאניזירן קעגן די אידן. דאס ערשטע האט מען אנגעפאנגן צו ראבירן אידישע האב און גוטס. און ביז בייא נאכט זיינען שוין אין שטעטל קיין אידן ניט געווען. זייא זיינען צולאפן אין דערפער און וועלדער. באלד האבן אבער דיא ליטווינער אנגעפאנגען צוא דראהען דיא פויערים פון די דערפער, אז מען וועט זייא אונטערצינדן אויב זייא וועלן אריינלאזן צוא זיך אידן. דינסטיג פריה ווען די רוסן זיינען נאך צוריק געלאפן. זיינען אנגעקומען דייטשע ארעפלאנען און האבן דיא שטעטל באמבארדירט. און באלד איז דיא גאנצע שטעטל געשטאנען אין פלאמען. מיטוואך האבן די ליטווינער אויפגעפאדערט אלע אידן זייא זאלן זיך צוריקקערן אין שטעטל. מען וועט זייא אלעמען געבן דירות. נאכדעם וויא אלע אידן זיינען שוין געווען אין שטעטל, האט זיך אנגעפאנגען דיא פיניגונגען מיט גימנאסטיק קלעפ, הונגער, דארשט און שווערע ארבייט. אין דיא ערשטע וואך האבן דיא ליטווינער מערדער ביידע ברידער קאזיס און סטאסיס רימייקא זיך אויסגעקליבן דיא פיר אידן, נחום סמאלע, משה קאטץ, פעליקס ראדיסקאנסקי און מיין שוואגער, הערשל גארבער, און זייא אוועקגעפירט אויף קוטער וועג היגטערן ליטווישן מאגילניק. דיא קדושים האבן זיך געמוזט אויסגראבן גריבער, און דאן זיינען זיי דערמארדעט געווארן פון די ליטווישע מערדער, ניט דורך שיסן. נור זייא זיינען צעשטאכן און צושניטן געווארן מיט מעסערס. און דארטן זיינען זיי פארשאטן געווארן אין זייערע געגראבענע גריבער.

דער ריטעווער רב ר׳ שמואל פונדלער איז געווען א גדול. איינער פון די קעלמער בעלי מוסר. ער איז אומגעקומען אין ריטעווע. צוערסט האבן דיא מערדער אפגעשארן איין זייט בארד. דאן האבן זייא געבראכט קראנקערהייט יעקל דעם אגערטענירער און האבן דעם רב יעקלען פאטאגראפירט אונטער א רעגן שירים. דיא מערדער האבן באפוילן דעם רב אלע הייליקייטן צוא פארברענען. ער האט האט דאס אבער ניט געטאהן. זייא האבן דעם רב אוועקגעפירט אין פארק. און אים איינגעשפאנט אין א וואגן מיסט. ער זאל שלעפן. זייא האבן אים אזוי לאנג געשלאגן ביז ער איז אנידערגעפאלן א באווסטלאזער. דאן האבן זיי נאך צוויי מאל אים געשאסן. און אים דארטן אויפן ארט מקבר געווען. דער אלטער למדן ר׳

פישל זילבער, א איד א בן תשעים, וועלכער פלעגט שטענדיק זיטצן אין בית המדרש בייס אויוון און לערנען. דער שטילער און אדעלער זקן, אים האבן דיא מערדער זיין שיינעם ווייסן בארד איין זייט אפגעשניטן. ער האט זיך געטראגן מיט זיין קליינעם ספר תורה וואס ער האט געהאט בירושה. דיא ספר תורה איז געווען געשריבן פון זיין פאטער. דיא בלוטזייגער האבן אם געשלאגן און געוואלט ארויסרייסן פון אים דיא ספר תורה. ער האט אבער ניט געגעבן. זייא האבן אים א וואַרף געטאָהן אין דער ערד. אבער דיא ספר תורה האט ער אלץ ניט אפגעלאזן. זייא האבן אים געשלאגן, ביז ער האט אויסגעהויכט זיין הייליגע נשמה מיט דיא ספר תורה אין דיא ענט. דאס איז געווען אויפן שוהל געהעפט. און דארטן, אויפן ארט האבן אפאר אידן אים מקבר געווען. בייא צווייא וואכן זיינען געווען דיא אידן אין ריטעווע אין גרויסע יסורים און פיין. דיא ליטווינער האבן זיך ארויסגעוויזן פיל גרויזאמער און בלוטדורשטיקער וויא דיא דייטשן. עס איז געקומען א באפעל אפצושיידן דיא מענער פון דיא פרויען. דיא מענער האט מען אפגעשיקט אין היידעקרוג. דארטן האבן זיך אויך געפונען מענער פון כוואדאן. לוקעווע. שווענסנע. נייטשאט. וויינוטע. וואַרזאן. שילעל און פון נאַך שטעטלער. דיא פרויען האט מען אפגעשיקט אין טעלזש. דיא אינגערע צופוס און דיא עלטערע אין קינדער מיט וועגענער. אויפן וועג וואו עס זיינען געווען געפאלענע אין באגראבענע דייטשן. האבן דיא פרויען זיך געמוזט בוקן. דיא פרומע טעכטער פון ר' יאסל דעם רב, וועלכע האבן זיך ניט געוואלט בוקן האט מען מערדערליך צושלאגן. פון טעלזש האט מען אלע פרויען געטריבן אין ווישטעוויאן. אכט קילאמעטער הינטער טעלזש. וואו עס האבן זיך געפונען נאך אידישע מענער אין פרויען. אלימען האט מען געהאלטן אין שטאהלן, דרייא טעג שפעטער האבן זיך דיא מערדער גוט אנגעטרונקן. און פאר־ אנשטאלטעט א פייניקונגס שפעקטאקל: לויפן און פאלן און אנדערע ענינים. פון אוועגט האט מען אפגעקליבן פופציג שטארקע מענער און מען איז מיט זייא אוועק. דאס איז געווען דינסטיג און מיטוואך האט מען אפסארטירט אלע מענער ביז דרייצן יאהר. און זייא אוועקגעטריבן בייא א וועלדל. דארטן וואו די נעכטיקע פופציג מענער האבן אויסגעגראבן גרויסע גריבער און מען האט זייא אלעמען דארטן אומגעבראכט. דיא פרויען האט מען אפגעשיקט אין דארף גירול. דארטן איז געווען איינגעריכטעט א קאמאנדאנטור, א קראנקן רעוויר און בארקן. עס האבן זיך דארטן אויך געפונען פרויען פון וואַרנע. אלסאד. נאוועראן. זעראן. לוקעווע. אין אויך געלאפענע פון פלונגיאן. דיא פרויען האט מען צוזעזאגט אז מען בויט א געטא אין טעלזש. אזוי זיינען זיי דארטן אפגעווען זעקס וואכן. און א שבת אינדערפריה פינף אזייגער האט מען געגעבן א באפעל אלע זאלן אריוס אויפן פלאטץ. עס זיינען געווען אנגעקומען בייא דרייסיג וועגענער. מען האט אפוארטירט פינף הונדערט יונגע פרויען און זייא אפגעשיקט אויף טעלזש. דיא פינף הונדערט פרויען האבן זיך קוים געמומען רירן פון ארט. האט מען געגעבן א באפעל אז אלע איבערגעבליבענע זאלן זיך שטעלן אויף דיא קניה. און באלד האט זיך אנגעפאנגן צוא שיטן פייער פון אלע זייטן פון מאשין געווער. מיט יאמער געשרייען ביזן

הימל. און מיטן שמע ישראל אויף זייערע הייליגע ליפן זיינען אלע פרויען און קינדער דארטן אומגעבראכט געווארן. און דארטן, אויפן ארט זיינען זייערע מאסן קברים. דאס איז געווען זיבן טעג אין אלול.

זאל מיר דערלויבט זיין אין מיין גרויסן ווייטאג דא צוא דערמאנען, אז צוואמען מיט דיא אלע קדושים וטהורים, זיינען אויך אומגעקומען מיינע טייערסטע און אומפארגעסלעכע מוטער פייגע האנה. און שוועסטער שרה מיט איר מיידעלע מירמ'ל, און מיין טייערער ברודער פייוול וואלף, וועלכער איז געווען פון ריטעווע און גארזשד איז מיר געבליבן שפורלאז. אין היידעקרוג זיינען נאכן אפזיין דרייא וואכן דארטן דיא מענער געווארן איבערזארטירט. דיא עלטערע האט מען געזאגט אז מען פירט זייא אהיים. מען האט זייא אוועקגעפירט בייא ניישטאט און דארטן אלימען אומגעבראכט. און פאר ראש השנה האט מען ווידער זארטירט. דיא שוואכערע האט מען אוועקגעפירט און אומגעבראכט. און דעם רעסט זיבן הונדערט און פופציג אידן זיינען געבליבן אין היידעקרוג צווייא יאהר. נאך דיא צווייא יאהר האבן זייא געוואנדערט איבער וואַרשא, אוישוויטץ, מילדארף, און געבליבן לעבן זיינען פון די זיבן הונדערט פופציג ארום דרייסיג אידן. אין מאַנאַט דעצעמבער האט מען דיא פינף הונדערט פרויען, וועלכע זיינען געווען געבראכט פון גירול אין טעלושער געטא אומגעבראכט. אין דארף ראין בייא טעלוש געפינען זיך מאסן קברים פון אידן פון פארשידענע ארומיקע שטעטלעך און פון טעלוש. פרויען וועלכע זיינען געווען אויפן לאנד צוא ארבעט האט מען אויפגעפאדערט זייא זאלן קומען אין טעלוש און זיך אונטערזוכן זייער געזונטצושטאנד. דיא ווועלכע זיינען געקומען זיינען אומגעבראכט געווארן. און דיא ווועלכע זיינען ניט געקומען, איז מען געפארן אין דיא דערפער זייא אויפזוכן. און מען האט זייא דארטן אומגעבראכט. דאס איז א גאנץ קורצער איבערבליק פון חורבן ריטעווע. און אין טיפסטן צער געבויגן און געבראכן בעטן מיר, יזכרם אלהינו לטובה, עם שאר צדיקי עולם וינקום נקמת דם עבדיו השפוך.

דוד זלצמן

בכף מרצחים

דער מחבר פון דאזיקן ארטיקל האט מיט
א פשוטן און זאכלעכן סטיל, פונאנדערגע־
וויקלט די דערהויבענע און העראישע פרשה
פון ריטאווע. יעדעס קאפיטל איז אנגעלאדן
מיט שטורמישע געשעענישן, באגלייט מיט
סכנותפולע סיטואציעס.
מיר זענען דעם יסורים וועג פון אונדזערע
ריטאווער, און באקענען זיך מיט זייער
ביטערן גאראנגל מיטן שונא.

אן אימה איז מיר באפאלן, ווען כ׳האב זיך געטראפן פנים אל פנים מיט מיין היימשטאט ריטאווע. א שטילקייט האט געהערשט, ווי אויף א בית עולם. מ׳האט שוין מער נישט געזען קיין יידישע קינדערלעך, כ׳האב נישט דערוואַרט זען דא מיינע שטעטישע, אבער זייער אפוועזנקייט האט געשריגן מיט טויזנטער קולות. די גאסן פוסט און וויסט, כ׳האב בלויז געפילט ווי הונדערטער שאטנס פון געשטארבענע וואלטן אין חרובן שטעטל ארומגעשפאצירט. מיינע פיס האבן זיך געבראכן אונטער מיר, וואס וויטער אלץ שטילער האבן אפגעקלינגען איבער דעם טויטן שטעטל מייגע טריט.

* * *

איך בין געבוירן געווארן אין ריטאווע, וואס איז פול געווען מיט א רוישיק, צאפלדיק, ליכטיק יידיש לעבן. ביז 1933 בין איך געווען אויף הכשרה אין שאוולי. פון 1933 האב איך געארבעט אין מעמל, ביי פלאקס לאבאראטאריע.

אין 1941־טן יאר בין איך אוועק פון רוסלאנד, ווו איך בין געווען באשעפטיקט אלס עלעקטרע־מאנטיאר. געווען בין איך צוזאמען מיט אַ פרוי און א שוועסטער, אין יאקוטסקער ראיאן האב איך זיך געשיידט מיט זיי און אוועק אויפן פראנט, ווו איך האב דורכגעמאכט פארשידענע קאמפן, פון וועלכע איך בין, על־פי נס, ארויס גאנץ. דעם 6־טן מערץ 1943, בין איך געראניעט געווארן. און בין אפגעלעגן 6—7 מאנאט, מיט ווייטאקן אין אלע גלידער, נישט האבנדיק קיין רו, זייענדיק שטארק עלנט און באאומרואיקט וועגן גורל פון מיין פאמיליע.

אזוי, האב איך נע ונד, געוואלגערט אין סאמארקאנד ביז 1945.

ענדלעך האב איך זיך דערלאנגט אין 1945, קיין ווילנע. דארט בין איך אויך געווען מיט מיין פרוי, און געארבעט ביז 1971, אין א פאבריק פון רפואות.

* * *

גייענדיק אין ריטאווע נאכן הורבן האב איך אין מיין אומפארגעסלאך שטעטל,

געווכט באקאנטע פנימער, איך האב געזוכט אלטע, יונגע, קינדער, „אונדזערע" ריטאוער אמאליקע, ליבע טייערע יידן.

אפשר וועל איך זיי אין שול געפינען?

ליידער, דער בית מדרש איז געבליבן גאנץ, די שול גאנץ, אבער שוין מער ניט, די קלאנגען פון תורה. שוין נישטא דארט קיין זכר פון יידן. האבן די ליטווינער פארוואנדלט די שול אויף אַ מאַגאַזין פון תבואה. איך גיי ווייטער, אין בית־ספר. נישטאַ מער קיין יידישע קינדער... נאר ליטווינער, גויים...

עס זענען שוין נישט געווען די קליינע יידישע געוועלבלעך, נישטאַ קיין קראמען. נישטאַ קיין האַנטווערקער, איך האב אריינגעקוקט אין די הויפן. איך האב שנעל אויסגעמיטן הייזער, וועלכע האבן געהאט עפעס אַ שייכות מיט מיינע זכרונות, און קיינער איז נישטאַ.

בין איך צו די קברים געגאנגען, אפשר וועל איך דארט הערן... אנטלאפן, בין איך פון דארט, מיט אַ גרויס געוויין.

איך האב געטראפן אין ריטאווע, חנן שפירא, מיט דער פרוי, נאַכדעם רבקה לויט, און ס׳האט געלעבט מישקה פיביש, זיי האבן מיר דערציילט, אז א סך פון דער יונגט, האט מען גלייך געהארגעט, און באגראבן, נאָך לעבעדיקערהייט. הרב פונדילר, הי״ד, איז אויסגעשטאַנען פון די רוצחישע הענט, יסורים מיט חרפה צוזאמען. מ׳האט אים אפגעשניטן אַ האַלבע בארד, געהייסן טאנצען. שבת, האט מען אים געצוונגען אויסהאקן בוימער אין סאד, אריינפארנדיק פון פוזינער וועג, לינקס, איז געווען אַ קאַפעליצע, דארט האט דער הייליקער רב, געהאקט די וועלדער, און געשלעפט די אויסגעהאַקטע בוימער.

הרב פונדילר הי״ד האט נישט אויסגעהאלטן, דעם גרויסן ווייטאק, צער און בושה, און דארט אוועקגעגעבן זיין הייליקע נשמה.

* * *

אַ קליין שטעטעלע. קרעמער, הענדלער, בעלי מלאכות אלע. מיט לויטערער מאַראל, און דערהויבענעם הומאניזם, תמימות באַהעפטע מיט חריפות און שטארקן לעבנס־אימפולס.

דורות פון פריי יידיש לעבן, דורות פון גאונים און למדנים, געזעלשאפטליכע טוער און חלוצים, א סך, וואס ס׳איז נישט אפצומעסטן זייער בייטראג צום יידישן שעפערישן לעבן, און זיי אלע זענען אויסגעוואקסן אין שטעטל, וואס איז ארומגע־רינגלט מיט פעלדער און וועלדער, אין אלע אונדזערע ריטאַווער, וועלכע געפינען זיך אויף דער וועלט, לאזן זיך מערקן, מיט זייער פיינע אייגנשאפטן. איז טאַקע געווען ריטאַווע, אַ מענטשן אוצר. מיט אהבת ישראל, מיט יידישן חן, מיט משפחה־צוגעבונדנקייט, מיט גוטע חבר׳שאפט.

האט זיך אַ לאז געטאַן דער חלין, סטאַדעס פון צעווילדעוויטע, שווער באוואפנטע חיות, און פארשניטן דאס ריינע, שיינע, שעפערישע לעבן.

אלע ריטאָוער יידן זענען פולשטענדיק פארניכטעט געווארן אין אומגעקומען אין 2 געמיינזאמע קברים. אַ קבר פאר מענער, און א קבר פאר פרויען.

דער קבר, 18 מעטער די לענג, און 5 די ברייט. דער פרויען קבר ביים וועלדל.

אויפן קבר אויף ליטוויש און רוסיש:

„דאָ ליגן אומגעבראכטע פון נאַצישן רעזשים, צוזאמען מיט ליטווישע נאַציאנאַלע סאוויעטישע בירגער".

קאָן מען געפינען אן אויסדרוק און אַ טרייסט פאר אונדזער גרויסן ווייטיק.

...האט מיר חייקע מאבוש ז"ל, וועלכע איז געשטאָרבן אין ווילנע, דערציילט, זי איז געלעגן אין א גרוב צוזאמען מיט איר מאמע און אַ שוועסטערס א קינד. אלע זענען שוין געווען דערשאָסן, איר האט די קויל ניט געטראפן. דער ליטווינער, וועלכער האָט איר געהיט, באמערקנדיק, אז זי לעבט, האט ער צו איר געזאגט: ווארט אויס, ווען ס'וועט ווערן פינצטער, וועסטו אנטלויפן. צו איר גליק, האט דער ליטווינער איר געקענט. פון דער צייט, וועלכע צוזאמען האבן זיי געארבעט אין א קאאפעראטיוו, אין די צייטן פון די סאוויעטן.

* * *

אפשר, שרייבן די שורות, זענען פיל גרינגער, ווי איבערקומען אזוי פיל צרות, פיין און ליידען.

ניט איינמאָל, איז מיר נמאס געווארן מיין לעבן. מען וויל, וואס גיכער אנהויבן אַ זעלבסטשטענדיקן נאָרמאל מענטשליך לעבן. פאקט מען פעקלאך, און מען לאוט זיך שווארצן גרענעצן, מען וואגעלט איבער שנייעדיקע בערג, הונגער און קעלט. און נאָך לאַנגע, לאנגע ליידן, בין איך אנגעקומען אין מיין זוניקן לאנד. אין מיין לאנד פון אבות אבותינו.

היינט בין איך אַ בירגער פון באר־שבע. און ניט איינמאָל, מאָך איך א חשבון־הנפש, און באטראכט, דעם וועג וועלכן איך האב אדורכגעמאכט, וואס מיינע אויגן האבן צוגעזען. די דייטשן מיט זייער בארבאריזם האבן, באמבארדירט, געברענט, געשאָסן און געמאָרדעט הילפסלאָזע מענטשן. טויזנטער האבן זיך געוואלגערט אויף די וועגן, הונגעריקע, דערשראקענע, ניט וויסענדיק וואס דער מאָרגן וועט ברענגען.

און איך טראג זיך איבער מיט מיינע געדאנקען צו יענעם פינצטערן טאָג פון חורבן ריטאָווע.

אַ קהילה, טיף איינגעווארצלט זינט יאָרן איז פארשניטן געווארן.

און דער הימל האָט געקוקט און געשוויגן. און די ערד, האט איינגעשלונגען אלעמען, מיט זייערע לעצטע קרעכצן און וויי־געשרייען.

און נאָכדעם איז ארויס די בלאסע לבנה און שטיל און רוהיק, באלויכטן ביידע מאסן־קברים אין די חורבות פון שטעטל.

ניין, מיר קענען נישט, און וועלן דאס קיינמאָל נישט פארגעסן. מיר וועלן שטענדיק געדענקען אונדזערע טאָטעס און מאמעס, ברידער און שוועסטער.

כבוד זייער ליכטיקן אָנדענק!

ינטיל גרשוביץ־אלתר

שכול ונדוד

אין 1941 דעם 22־טן יוני, ווען עס האט אויסגעבראכן די קריג זענען אלע יידן פון שטעטל אנטלאפן אין דארף. אויף מארגן, דעם 23־טן האבן די רוסן, פארן אנטלויפן אונטערגעצינדן דאס שטעטל. דאס שטעטל איז כמעט אינגאנצן פארברענט געווארן. בלויז געצויילט הייזער זענען פארבליבן.

ווען די דייטשן זענען אריין קיין ריטעווע, איז גלייך ארויס א באפעל, או ליטווינער טארן ניט האלטן קיין יידן, און אלע האבן זיך געמוזט אומקערן אין שטעטל.

גלייך האבן די דייטשן געגרינדעט א קאמיטעט, זיי האבן גערופן פרייוויליקע ליטווינער פארטיזאנער. דער ניי געגרינדעטער קאמיטעט האט ארויסגעשיקט מעלדונגען זיך רעגיסטרירן. די קומענדיקע האט מען שוין מער ניט ארויסגעלאזן. דער פארזיצענדער פון קאמיטעט איז געווען דער קלעבאנאס פון ריטעווע. גלייך האט מען אלעמען פארשפארט אין א שייער. מיט מענער האט מען גלייך אנגעפאנגען צו מאכן ספארט און הארגענען מכות רצח. דעם רב פון שטעטל ר׳ שמואל פאנדלער ז״ל, האט מען אפגעשניטן א האלבע בארד, דאן האט ער געמוזט אן א היטל, מיט א שירם איבער דעם קאפ, נעמען דעם טלית אויף א שטעקעלע און אים אליין פארברענען. די איבעריקע האט מען געשלאגן און געפייניקט. דער הונגער איז געווען זייער גרויס, ווייל ווען מען האט אלעמען צוזאמענגעקליבן אין שייער האט מען קיין זאך ניט געלאזט מיטנעמען. אין שייער האט מען אונדז געהאלטן דריי טעג. דעם 27־טן יוני האט מען אונדז אלעמען אריבערגעפירט אין קניאז (אגינסקיס) ווייללע אויף הויבישע גאס, ווו מען האט אונדז אבגעהאלטן 4 טעג. דער הונגער איז געווען דער זעלבער. די ברויט וואס די ליטווינער פלעגן אונדז שוין יא צוטיילן, איז געווען הוילעשימל. און די זופ רייגע וואסער.

די שטארקערע מענער און פרויען פלעגט מען ארויסשיקן אויף ארבעט אין שטעטל, אפצוראמען די פארברענטע חורבות. מען האט געהייסן צוזאמענקלייבן אלע ספרים, טליתים, תפילין און געצווונגען דעם רב אליין מאכן א פייער און דאס אלעס פארברענען. נאכהער האט מען אויך איינגעשפאנט אין א וואגן פירן מיסט. פון פיין האט דער רב געכאפט א הארץ שלאק, און ער איז געפאלן. ער האט נאך געלעבט, אבער דער פארטיזאנער האט אים דערשאסן גלייך אויפן ארט. זעקס יונגעלייט האט מען ארויסגעפירט פון ווייללע אלס קאמוניסטן. דריי פון זיי האט מען גלייך דערשאסן: פעליקס ראדיסקאנסקי — 20 יאר אלט. העשל נארבער, — 29 יאר אלט און נחמן שמאלער. די איבעריקע האבן צוערשט געמוזט פאר זיך אליין אויסגראבן גריבער — דאן האט מען זיי צושניטן מיט מעסערס און זיי אריינגעווארפן אין די גריבער. איינער פון זיי משה קאן. די הויפט פארטיזאנער זענען געווען

אין ראין, א הויף 5 קילאמעטער פון טעלש. דארטן האבן מיר זיך געטראפן מיט אלע שטעטלשע ליטווינער.

דעם 1/4 האט מען אלע איבערגעקליבענע ארויסגעשיקט אין טעלש; די געזונטע צופוס, די שוואכערע און קינדער מיט פורן. דעם 4/7 זענען מיר אנגעקומען זיינען געווען אויסער אונז אויך צוזאמענגעטריבן יידן פון די ארומיקע שטעטלאך פון אלע טעלשער יידן. זיי האבן אונז זייער פיין אויפגענומען. גלייך געגעבן עסן און טרינקען. דעם זעלבן טאג, אין אוונט, האט מען אונז געשיקט ווייטער אין ווטשטוויאן, ווייל ראין איז געווען בעשטימט נאר פאר די טעלשער. אין ווישיוויאן זיינען געווען אויסער אונז אויך צוזאמענגעטריבן יידן פון די ארומיקע שטעטלאך פון טעלשער קרייז — נאַרנע־טוער, סאראן און איבעריקע. און אלע צוזאמען זיינען מיר געווען ארום 1500 מאן. אין וו. איז אויך געווען זייער גרויס דער הונגער. די מענער און געזונטע פרויען האט מען געשיקט אויף שווערע ארבעט אין טעלש. מאַנטיק, דעם 13/7 איז געקומען אן אויטאָ מיט פארטיזאנער. ארויסגעיאגט אלעמען און אַנגעפאנגען ארומצויאַגן הין און צוריק איבערן פלאץ. אלע פלייקענער האט מען צוריסן און צובראכן אויף די יידן. יאַגנדיק האט מען דערשאַסן יעקב־בער גירשאוויץ פון ריטעווע, ד"ר טרויב פון טוערט און איציקזאן פון טעלש. אין צוויי טעג ארום, דעם 15/7 איז ווידער אנגעקומען אן אויטאָ פול פארטיזאנער און דייטשן.

מען האט אלע מענער און אינגלאך, ביז 13 יאר געהייסן ארויסגיין פון די באראקעס. אוועקגעטריבן לעבן א דערבייאיקן וועלדל און דארטן אלעמען אויסגעשאסן, זיי אריינגעוואַרפן אין די פריער צוגעגרייטע גריבער. אויף מאָרגן האט זיך געוואלגערט איבערן גאנצן דערפל די פעסער, פערשידענע דאקומענטן און איבעריקע זאכן פון די אומגעקומענע. די פרויען מיט די קינדער האט מען אוועקגעפירט אין דאָרף גירול, 7 קילאמעטער נאָך טעלש.

דארטן זיינען מיר געווען 6 וואכן צייט. די לאגע איז געווען א טרויעריקע. מען האט אונז געהאלטן אין אפענע באראקעס. די וועטערן זיינען געווען שלעכטע. עס איז אויסגעבראכן אן עפידעמיע און פיל קינדער זיינען געשטאָרבן. מען האט איבערגעלעבט זייער שרעקליכע טעג. יעדע וויילע מיט אן אנדער נייעס. אזוי ווי קיין מענער זיינען ניט געווען, האבן די פרויען פארטראטן ביי אלע ארבייט. זיי פלעגן פארן אין טעלש אונטער א באַגלייטונג פון די פארטיזאנער בעזארגן פראדוקטן. און גלייכצייטיק זיינען זיי געהיים אויעק צום וויסקאפ בעטן מען זאל מאכן פאר אונז א געטאָ אין טעלש. די אַנפירערקע פון די פרויען איז געווען די טעלשער רעבעצן ראשל בלאך. דער וויסקאפ האט פערשפראכן צו טאָן אלץ וואס ער וועט קענען.

יעדער נאכט פלעגן אנדערע פרויען דיזשורירן ביי די בארַאקן, ווייל אפט פלעגן די פארטיזאנער גיין איבער די בארַאקן זוכן יונגע פרויען. וועז די דיזשורנע פלעגן דאס באמערקן, האבן זיי דאס גלייך געדארפט איבערגעבן אין אלע בארַאקעס און די יונגע מיידלאך האבן געהאט די מעגליכקייט זיך צו באהאלטן.

פרייטיק, דעם 6־טן טאָג אין אלול, וועז די פרויען זיינען געקומען אין אוונט

מיט די פּראָדוקטן, האָבן זיי דערציילט אז עס איז שוין צוגעגרייט די געטאָ אין טעלש און עס איז באשטימט געווארן אויף זונטיק אונז דארטן אריבער־צופירן. די שטימונג איז געווען ביי אלעמען אַ בעסערע. שבת דעם 7־טן טאָג אין אלול, פינף א זייגער באגינען, איז אריינגעקומען אין בראק איינע פון די דעליגאטעס אסתר בלאך מיט אַ פארטיזאן און געמאלדן, אז דער קאָמענדאנט פלאטאָקיס האט געגעבן א באפעל אז מען זאל אים צושטעלן 30.000 רובל, ווען ניט שיסט מען אלעמען אויס. עס איז געווארן אַ גרויסע פאניקע. מען האט ניט פארמאָגט די פאדערנדע סומע. יעדער האָט אוועקגעגעבען וואס ער האָט געקענט, נור אנולירן די גזירה. די סומע איז מיט גרויסע מאטערניש געווארן, ניט מיט געלט, נאָך דורך ווערט־זאכן, און מען האט גלייך איבערגעגעבן דאס דעם קאָמענדאנט. אין א פאר שעה ארום, 7 אזייגער, האט מען אלעמען געהייסן זיך צוואמענזאמלען נעבן קאָמענ־דאטור. אויפן פלאץ האבן אונז שוין ערווארט דער הויפט מערדער פון טעלש 1) וולאדאָס יאָדאקיס; 2) וולאדאָס מטקוצקי. ער האט געהאלטן פאר אונז א רעדע מען זאל זיין רואיק, מען שיקט אלעמען אריבער אין טעלשער געטאָ. פאר די קינדער איז צוגעגרייט אַ קינדערגאָרטן און די גרויסע וועלן גיי צו דער ארבעט. יעצט זאלן אלע גיין אין די בראקעס צוזאמענפאקן די בעביכעס, און זיין גרייט. ווייל עס זענען שוין צוגעגרייט די פורן אריבערצופירן די זאכן מיט די עלטערע פרויען און קינדער. די שטימונג איז געווארן פארשידן. ניט אלע האָבן געגלויבט אין זיינע גוטע ווערטער. נאָר די קינדער זיינען געווען גליקליך, די גאנצע צייט זיינען זיי ארומגע־גאנגען מיטן געדאנק פון שיסן. און יעצט פירט מען זיי אין געטאָ מיט צוגעגרייטע קינדערגאָרטנס. ווען אלע האָבן זיך שוין געהאט איינגעפאקט, האָט דער קאָמענדאנט ווידער אונז געהייסן קומען אויף דעם זעלבן פלאץ. נעבן קאָמענדאטור האָבן אלע געמוזט קניען. פון דעם גאנצן עולם האט מען אויסגעקליבן 500 פרויען ביז 30 יאָר. (די יונגע מוטערס האָבן קיין אינגאלאך ניט געטאָרט מיטנעמען, אייניקע האָבן באָווין איבערצוטאָן זיי פאר מיידאלאך און אזוי האט מען זיי דורכגעשמוגלט). גלייך האָט זיך אָנגעפאנגען א שיסעריי אין דער לופט. עס איז געווארן אַ טומל און קיינער האט ניט געוווסט איינער פון צווייטן. די איבערגעקליבענע 500 פרויען האט מען אוועקגעשיקט אין טעלש. די איבערגעבליבענע פרויען מיט די קינדער, ביי 700 מאן האט מען אלעמען דערשאָסן אויף דעם זעלבן פלאץ.

אין טעלש האָט מען אונז באזעצט אין א אפגעצאָמטן מיט שטאכל־דראָט געטאָ.

אין געטאָ האָט מען געשאָפט א קאמיטעט פון פינף פרויען. די פאָרזיצערין, טעלשער רעבעצין, ראשל בלאך, מיטגלידער: אסתר בלאך, לאה קאפל. (יעצט אין פעלדאפינג — לאה פליישער). אין איבעריקע. פרויען פאליציסטן האבן געהאלטן אַ מוסטערהאפטן אָרדנונג. פיעל פרויען האט מען ארויסגעשיקט אין די ארומיקע דערפער אויף לאנדארבעט. די מאטעריאלע לאגע איז געווען בעסער ווי אין גוריל. ווייל דער געטאָ איז געווען אויפן מארק פלאץ און די פרויען פלעגן דורכן צאם אויסטוישן ביי די ליטווינער זייערע לעצטע זאכן.

דעם 20/12 איז געקומען א באָפעל, אז אלע ליטווינער מוזן אברייגען אלע יידישע ארבעטרינס פון די דערפער אין געטאָ סווייקאטאס פאטיקרינטי. דאס הייסט, קאנטראלירן דעם געזונט־צושטאנד. און נאָך נייַיאָר, וועט יעדער ליטווינער קענען ווידער נעמען יידישע ארבעטערינס. א סך פרויען האט מען געבראכט אויף צוריק אין געטאָ. אייניגע, פארשטייענדיק, אז עס איז ניט גוט האָבן זיך אויסבאהאלטן אין אנדערע דערפער. פון געטאָ האָט מען מער ניט געלאָזן ארויסגיין. די פאניק איז געווארן זייער גרויס, ווייל דער רעפערענט איז געקומען און דערציילט די פרויען (אלס גוטער פרייַנט) אז מען האָט אלעמען צוזאמענגעזאמלט אין געטאָ אויסצושיסן. פיעל זיינען צולאפן אין שטאָט. ביים טויער זיינען געשטאַנען באַוואכטע פארטיזאנער, אבער זיי האבן קיינעם ניט פאַרהאַלטן — ווייל זיי האָבן געווסט אז לויפן איז ניטאָ ווו און אלע וועלן סוף כל סוף אריינפאלן צו זיי. דעם זעלבן טאָג, זונטיק פארנאכט, האָט מען א סאַך פרויען געבראכט אויף צוריק אין געטאָ. אייניקע האט זיך דאָך געלונגען צו ראטעווען אין די דערפער ביי די פויערים. פיעל זיינען אנטלאָפן אין שאוולע געטאָ. דעם 14/12 האָט מען אלע פרויען מיט די עטליכע קינדער, אוועקגעפירט מיט פורן אין ראַיאָן און דאָרטן אלעמען פארניכטעט. איך בין איינע פון די אַנטלאָפענע אין שאוולער געטאָ.

זלטה אולשוונג

כך חרבה העיירה

השואה, חזיון של מציאות קודרת ותחושת אין אונים, שפרשיותיה נכתבו כעדות דוקומנטארית.
זלטה אולשוונג, המתגוררת בקרית חיים, מבטאה יסוד טראגי ברשימותיה.
סיפורה ממוקד, כאשר יחסי היחיד והרבים קשורים זה בזה, וגורל אדם תלוי על בלימה.
נעמק הבכא היא באה. ניצלה בנס מגיא ההריגה, ובשנת 1963, הגיעה לחיפה — עדיין היא — ספוגת אבל ומלאת צער.

בשנת 1940, הגיעו הרוסים. כל החנויות נסגרו. הרכוש הולאם. הסחורות נמכרו, נשאר בית ספר אחד. הספריה נסגרה. שחיטה כשרה לא היתה. נוסד קואופרטיב. חילקו חלקות אדמה למיעוטי היכולת, הנוער עבד. היו כאלה, שהשכימו ב־4 בבוקר, לתפילת שחרית. אורי גרוס, בעל האחוזה העשיר, הוחלף ע״י הקומוניסטים, שחשבו לקחת את הציוני, ולקחו את הבורגני. היה זה „אורי גראס פון מויער״. לאט, לאט, התרוקנה העיירה. קנו את כל הסמרטוטים שהיו, עד אשר המסחר הופסק, והעיר

שבתה ממסחר. ואלה — שעוד נותר להם קצת כסף, ורצו לרכוש משהו תמורתו, הוסגרו למשטרה.

ב־22 ביוני 1941, נכנסו הגרמנים לריטובה. היה זה בשעה 4 בבוקר. העיירה התחילה להרגיש ירי תותחים. מוורזן ע״י הגבול התחילו להגיע לעיירה פליטים כשהם מחוסרי כל ויחפים. התחלנו לארוז את מה שאפשר היה, ולהעמיס על העגלה, כדי שנוכל לברוח, היה זה השכן שלנו גרשקה וולפוביץ, שעזר לי ולאחי, להצטרף לעגלה שלו. בקושי יצאנו מן העיירה, והגענו לכפר בודריק, שם היתה לו אחות אבל גם לשם הגיע ההרס. ובקושי ברחנו אל כפר אחר. משם ראיתי — בדאבון לב — עיירתנו ריטובה בוערת.

משה בן רחל ואברהם מאיר אולשבנג, הי״ד,

היום, יודעת אני שאת הפרטים שאני זוכרת, ובדמע רושמת אותם לזכרון, חזיתי על בשרי, צעירה הייתי אז, כדי להבין את גודל הטרגדיה.

נדמה לי, שעד יומי האחרון לא אשתחרר מהזכרונות. אני מעלה כיום בזכרוני, את מאמצי אני, ואמצעי חכמת החיים, שדרוש היה, בכדי להישאר על פני המים ולא לטבוע. להתקיים ולא לחדול, עד יעבור זעם.

קשה במיוחד מסירת פרטים על ידי, אשר חייתי ועברתי זוועות אלה, מיום הכיבוש של הרוסים, כניסת הנאצים, ועד יום חיסולה של ריטובה.

כמה הזדעזעתי ביגוני הצורב, לחזות, ביסורים ועינויים מקפיאי דם ומסמרי שערות, בני ריטובה, ישרי לב וטהרי־חלומות, שהיו מקור לא אכזב של אור וחסד, ואהבת האדם, התחילו לתת חייהם, בלא עת. הקרבן הראשון היה אחי משה אולשוונג, הי״ד, השני — היה בוקה בבוב. השלישי — ריבקין, בעלה של רבקה שוויצן.

חזרנו לדובריק, ובדרך, אלפי חיילים, בגורן, התחבאו הרבה יהודים. מחסור, עוני ורעב, ושוב נדודים, בקושי הלכנו ברגל 4 ק״מ עד ריטובה. אחרי הלך גרמני, באחת החצרות בריטובה, מצאנו הרבה יהודים, שמדי פעם בפעם הצליחו להימלט.

הרבה מיהודי ריטובה הלכו לעבוד במטבח של הגרמנים, אסור היה ליהודי לעבור במדרכות הרחוב. כל גוי שהיתה לו שנאה אל היהודים — וכאלה לא חסרו — היה מצטרף אל הרוצחים. את היהודים היו שולחים בחבורות לטלז. התחלתי שוב לנדוד. 49 ק״מ, הלכתי ברגל ללא אוכל, ללא מים. על כיכר לחם היו מתנפלים כמאה איש. כך התנהלו העניינים לאנחות תקופה ממושכת יחסית, יום יום וגזירותיו, מבצע־

מבצע וקרבנותיו. מרחוק ומקרוב הגיעו בשורות איוב על שחיטות וחיסול גיטאות. אך הנפשות העייפות והמרחפות בין החיים והמוות מיאנו להאמין. כל זמן שהנשמה בקרבם השלו את עצמם בתקוות שווא, ונשאו בעול הגזירות בגבורה עילאית, אולי ירחם ויתרחש הנס והישועה קרובה לבוא.

בינתיים היתה השריפה בריטובה, נשרף בית הכנסת, בית המדרש נשאר על תילו. וכאשר נמצאנו עוד בריטובה במחנה, שלחו 5 בחורות, לנקות את בית המדרש, והכריחום לשרוף את כל ספרי הקודש שהיו בבית המדרש.

או החלו ה„אקציות בטלז. בקרבת טלז היתה אחוזה „ריין", לשם הובאו אנשי ריטובה, כאשר תושבי טלז, היו כבר בתוך המחנה.

ה„אקציה" הראשונה היתה נקמתם האישית של „הלאומיים" מריטובה שחיסלו את החשבון עם צעירי ריטובה שהיו בדעות מתקדמות. מ„ריין" נשלחנו ליזאוויאן ע"י טלז. בכ' תמוז, לקחו את כל הגברים מריטובה, עם יהודים מעוד כמה עיירות, עינו אותם באכזריות רבה, והרגו אותם ביריות.

לאחר פעולת טיהור זו, הגיע נאצי, אסף את הנשים שנותרו והרצה בפניהם, על העם היהודי הנפשע, אשר רק בגללו בא האסון, וכי בסביבות טלז, נמצאים מחנות, ולשם תישלחנה הנשים לעבודה. כך היה, אלה שהראו כושר עבודה וכן הבריאות נשלחו למחנות, ואילו המבוגרות והתשושות נשלחו אל „געראל" ע"י טלז, שם נחרץ גורלם־למוות.

הדלקת נר במרתף השואה, לעילוי נשמות קדושי ריטובה, ביום הזכרון.

5 מחנות עבודה היו בקירבת טלז. וכל אשה שחלתה, או לא יכלה לעבוד, נשלחה מיד ל„גראל". כל רגע, היינו שרויות בפחד, ובסכנת המוות.

ב־30 באוגוסט 1941, ז' באלול, הרגו ב„גערל" את כל הנשים שנמצאו או במחנה. אלה שנמצאו באחוזות, הובאו ל„גיטו" בטלז. גרשמו ברשימה מיוחדת, ונמסרו תחת פיקוחם של משטרת ליטא. בד' בכסלו, בסוף 1941, חיסלו הרוצחים גם את גיטו טלז, וצרפו גם את הנשים שעבדו במחנות. על כולם הונפה מאכלת הכליון.

אז הגיע שליח מגיטו טלז. והודיע לבעה"ב שלי שעלי לעבור בקורת רפואית, ועליו להביא אותי לגיטו טלז. בעל־הבית, שנכמרו רחמיו עלי, אמר: אנו הולכים לישון, קחי כל מה שדרוש לך ולכי, לאן שעיניך נשואות.

...כך, התחלתי לנדוד, עד אשר הגיע הצבא האדום.

...רב היה סבלם המוסרי של יהודי הגיטאות. מעבר לשכבות הגדר ראו כיצד ה„ליטאים" נהנו מרכוש היהודים ונבנו מחורבנם. ואילו הם נושאי „הטלאי הצהוב", בני הגזע המקולל, סגורים במכלאות, מיואשים ורצוצים. מחכים לקצם הקרוב.

אדם שלא חזה מבשרו את זוועות הנאצים, אינו יכול להשיג כל מה שעבר עלינו בימים ההם. ימים אפורים ולילות שחורים־אפלים.

בלב מלא רטט, מעלה אני את זכרה של ריטובה. את זכר יקירי הבלתי נשכחים. לבי, לבי עליכם!

בריינע גראלמאן שטאק

ווי אזוי, בין איך געבליבן לעבן

פֿאַראַן איבערלעבענישן, וואָס די צייט האָט איבער זיי נישט קיין שליטה. אָפּט מאָל ווייזט זיך מיר אויס, אַז עס איז לגמרי נישט אמת, אַז די צייט שוואַכט אָפּ דעם זכרון, און מעקט אָפּ לאַנג געשעענע זאַכן. פֿאַרוואָס אויך איצט, נאָך לאַנגע יאָרן ווי איך בין אַוועק פון ריטעווע, זענען נאָך אַזוי פֿריש אין מיין געמיט די איבערלעבענישן פון מיינע קינדער יאָרן און יוגנט־יאָרן.

איך בין אַן איבערגעבליבענער קרבן פון היטלער ימ"ש. מיין מוטערס נאָמען איז געווען שרה גרולמאַן שאפירא, אַ שוועסטער פון ברוך שאפירא, און מלכה קרייגעל־שאַפירא פון ריטעווע.

מיין פֿאָטערס נאָמען איז געווען מאָטעל גרולמאַן בן רב דב הכהן זכרונו לברכה.

מיינע עלטערן זענען געשטאָרבן זייער יונג. זענען מיר 2 קליינע מיידעלאך פֿאַרבליבן אין ריטעווע. אונטער דער אויפזיכט פון אנקעל ברוך שאַפירא. מיר האָבן געענדיקט די „תרבות" שול, און ממשיך געווען פריוואט. וועז מיר זענען שוין עלטער געוואָרן, זענען מיר ביידע שוועסטער אַרויסגעפֿאָרן קיין קאָוונא. מיין שוועסטער עדינה גרולמאן האט באוויזן, נאָך לאנגע מי עולה זיין קיין ישראל.

איך זעלבסט האָב געאַרבעט אלס עקאָנאָמקע אין דער מסעדה פון דער סלאָבאדקער ישיבה־גדולה „כנסת ישראל".

נאָך מיין חתונה, האט שוין לאַנג ניט געדויערט, האָבן די דייטשן פארנומען ליטע, און מיר אלע 38—40 טויזנט יידן, זענען אריינגעוואָרפן געוואָרן אין געטאָ קאָוונע. דארט זענען מיר אויסגעשטאַנען די שווערסטע צרות, הונגער, קעלט און שוועָרע אַרבעט. פאר דער קלענסטער באַשולדיקונג דראָט טויט־שטראָף.

מיט אייניקע חדשים שפעטער, האָב איך געבוירן מיין טעכטערל שרה'לע. ניט מער ווי 2½ יאָר האָב איך געהאַט דעם זכות איר האָדעוועון. זי איז קראנק געווארן, און איך האָב ניט געפונען קיין ריכטיקע מעדיצין איר צו ראַטעוועון.

5 וואכן נאך איר טויט איז פארגעקומען די גרויסע קינדער־אַקציע. קליינע קינדערלעך, ביז 2 יאָר ווערן דערמאָרדעט אויפן אָרט. די מערדער נעמען זיי פאָר די פיסלעך און צעשפאַלטן זיי די קעפלעך אין אַ סלופ. ניט געקוקט צו דאס קינד לעבט נאך, וואַרפט מען עס אריין אין גרוב.

געווען איז דאס דער ערשטער טאָג, ווען איך האָב אויפגעהערט וויינען נאָך מיין קליין שיין מיידעלע. שטיל אין מיין בלוטיק האָרץ האָב איך געטראַכט, און געדאַנקט גאָט, וואס מיין טייער קינד איז געשטאָרבן מיט אַ נאַטירלעכן טויט.

איך וועל קיינמאָל ניט פאַרגעסן דעם טראגישן בילד, ווי מיין 6—7־יאָריקע פלימעניטשקע רחל'ע שטאק, האָט זיך אויסגעדרייט צו מיר, מיט איר זיס פענימל און מיט אויסגעשטרעקטע הענטלעך מיר געבעטן: „טאַנטע בריינע, לאז זיי ניט מיר צונעמען פון דיר". איך וויס נישט, ווי איך האָב אויסגעהאלטן דאָן.... נאָר א מענטש איז דאָך שטארקער פון איזן...

די נעמען פון די הייליקע קרבנות אין מיין משפחה:

אנקל ברוך שפירא, זיין פרוי הינדע, און זון חונה מיט זיין פרוי פויריטעווע. (חונה איז געווען געקומען צוריק קיין ריטעווע, אָבער זייענדיק טובערקולאָז קראנק — איז ער געשטאָרבן אין ריטעווע).

טאַנטע מלכה קרייגעל שפירא. איר מאָן יוסף, זון יצחק מיט זיין פרוי, טאָכטער רחל מיט איר מאָן, טאָכטער קוינע מיט איר מאָן פון ריטעווע און זייער זון מאיר. וועגן זיין פרוי און אייבעריקע קינדער — געדיינק איך ניט.

מיין אָנקל וועלוול גרולמאן, טאָכטער לויבע מיט איר מאָן, טאָכטער דאנא, מיט איר מאָן און קינדער פון וואַרנע.

אנקל ישעיה גרולמאן, טאָכטער גיטל מיט איר מאָן, טאָכטער יהודית, טאָכטער דאנא, מאָן און קינדער (געווען פארהייראט אין טעלז). איין זון פון איר איז געבליבן לעבן און ווינט איצט אין ישראל. נאָכדעם ווי ער איז אנטלאָפן פון רוסלאַנד.

אָנקל קלמן גרולמאן מיט זיין פרוי באַסע, זון יוסף, זון הערשל, טאָכטער ריבה־לאה מיט איר מאָן און קינדער פון וואַרנע.

אנקל בצלאל גרולמאן מיט זיין פרוי און 5 קינדער, פון וואַרנע.

דאָס יידישע פארגעסענע בלוט, רופט נאָך נקמה!

בריינע גראלמאן שטאק

ווי אזוי, האב איך מיר באפרייט

א לאנגער ענטפער אויף א קורצער פראגע

געבוירען בין איך אין ווארנע. אויפגעוואקסן אין מיין שטעטילע ריטאווע. נאך 10 יאר לעבן אין ריטאווע, האב איך ארויסגעפארן קיין קאוונע, אריינגעפאלן אין קוואנער גאס, זיך באפרייט אויף דער פוילישער טעריטאדיע, געלעבט 8 מאנאט אין ווארשע. 2 חדשים אין פראג — טשעכאסלאוואקיע — פון דארט בין איך אוועק קיין דייטשלאנד — מינכען. פון חודש אקטאבער 1949, געקומען קיין אמעריקע, ווו איך געפין זיך איצט.

* * *

קאוונע, זונטאג, 22־טן יוני 1941, האלב זעקס אינדערפרי.

איך האב מיר אויפגעכאפט פון אן אומרוהיקן געפיל. עפיס איז געווען רוכיק, אדער פארוואלקנט, אן אומרוה, א מורא אין גאס, א שטילע טרויעריקייט, היינט אין עפעס נישט ווי יעדן פרימארגן, גאר גאנץ אנדערש. אזוי גרוי, אזוי אומעטיק. וואס איז געשיין? — מענטשן געהן דאך אין גאס. אבער זייערע פענימער, זייער גאנג — איז נישט ווי שטענדיק. בין איך אראפגעגאנגען די טרעפ, זעהן וואס איז געשיין. צופיל מענטשן זענען טאקע נישט געגאנגען, אבער אזוי פרי, עפעס איז דאך נישט נארמאל. די צווייטע טיר פון אונדזער שטיב איז געווען א בעקערייי, גאנץ פרי, און זי איז שוין געווען האפן. די געהיימעניש איז אלץ געוואקסן גרעסער, א גרויסע ריי מענטשן איז שוין געווען אין געשעפט, און א ריי אויפן גאס. האב איך מיר אויך געשטעלט אין דער ריי, ווען איך בין געקומען צו טאמבאנק, האב איך געבעטן א ברויט מיט אייניקע בולקעלאך, דער בעקער, א פרייַנט, האט מיר גלייך דערלאנגט 2 ברויטלאך מיט מער בולקעלאך, זאג איך צו אים: איך דארף דאך נישט אזויפיל, ענטפערט ער מיר, נעמט אין שטוב די גענבעקס. די איבעריקע האב איך געלאזן אויף טאמבאנק. בין איך ארויף צוריק אין שטיב, לייג אוועק די ברויט, און צוריק אראפ די טרעפ, האב איך געוואהן ווו מיין שכנה לויפט אריין אין איר שטיב מיט דער פאדער טיר, און בעהאלט א פעקיל אונטער איר שירץ, דאס איז ניט געווען איר געווינהייט, און דער פרי פלעג זי די פעדער טיר נישט באַניטצן, נישט אויפצוועקן איר פאמיליע. איך גיי ארויס אויפן גאס, און זעה אז פון דער אנדער זייט פון אונדזער הויז לעבן דער קאניאל געשעפט, שטייט אויך א ריי פון מענטשן, דאן איז מיר שוין עפעס אויפפאלענד געווארן, און האב מיר אויך אריינגעשטעלט אין דער ריי און האב געקויפט עטליכע זאכן, אינסטינקטיוו האב איך זיך אומגעקערט און געפרעגט דעם מאן, זאגט מיר וואס איז אזוינס געשיין? — ענטפערט ער מיר מיט א פראגע, איר ווייסט גארנישט? די דייטשען — זאגט ער — האבן באמבארדירט אונדזער לופט פלאץ, שנעל האב איך זיך אומגעקערט אהיים, אויפגעוועקט מיין מאן,

דערציילט וואס האט פאסירט, און געהייסן זיך שנעל אנטון. דאן האבן מיר זיך דערווייסט, אז די דייטשן האבן באפאלן ליטע.

גלייך האבן מיר זיך געזומען פאקען. מיר זענען ערשט געווען א יונג פארפאלק, נישט לאנג האבן מיר חתונה געהאט, און ס'איז געווען וואס צו פאקען. גלייך האב איך אויפגענייט א לאנגן זאק, און געזומען פאקן אלע זאכן, וואס פאקט מען פריער, יעדער זאך איז דאך אזוי טייער און וויכטיק. אזוי פאקענדיק האבן מיר דערזיין, אז דער זאק איז שוין א פולער, שווער אים צו רירן פון פלאץ. די צייט שטייט נישט אויף איין פלאץ, זי לויפט, דערווייל איז שוין געווארן מיטאק צייט, און מיר האבן באשלאסן זיך געזעגענען מיט פריינט און באקאנטע, צו ערשט זענען מיר געגאנגען צו מיין מאנס ברודער, ער האט נישט וויייט געווינט... גייענדיק אפן מיטן לייסווען אלייע האבן אונדז שוין אפגעהאלטן די ליטווינער, פארטיזאנער מיט וויייסע און אנדערע רויטע בענדער, אלע האבן זיך אלאז געטון שנעל מיט שמחה, מקיים זיין די מצווה פון פערהאלטן יידן דעם ווע. פארשטענדליך, אז דער גאנצער זאק פול אנגעפאקט מיט זאכן, איז שוין געבליבן, נישט פאר אונדז אפילו א שטיקל ברויט האבן מיר מיט זיך ניט געהאט. אלעמען האט מען ארויפגעטריבן אויפן גרינעם בארג, דארט האבן מיר שוין דערפילט וואס איז געשיין. די רוסישע מיליטער איז שוין געלעגן דערשאסענע, די ליטווינערע האבן געשווינד זיך אלאז געטון ראביווען, אפילו די שטיוועל פון די טויטע קערפער האבן זיי אראפגעשלעפט. דאס זעלבע האבן זיי געטון מיט זייער געווער. אויפן גרינעם בארג האבן מיר געטראפן אונדזער באקאנטע, און דאן האבן די דייטשען געזומען אונדז פארפאלגן, צום ערשט די פליער, וועלכע האבן אונדז באמבארדירט. מיר האבן זיך אלע געווארפן אויף דער ערד, די קעפ אונטער די קוסטעס, און די פיס אויפן פרייען פעלד. די פליער האבן זיך אראפגעלאזן נידעריק, און ניט איינמאל האב איך געזיין, זיין מערדעריש שמייכעל, ווען ער האט אונדז געזומען באשיסן, איז נעבן מיר געלעגן א קריסטן האט זי גלייך באקומען א קויל, פון דער צווייטער זייט, איז געלעגן א סאלדאט האט ער אויך געקריגן א קויל אין זיין קני, גאט האט מיר דאן ארויסגעהאלפן און איך בין געבליבן גאנץ. וועז דער פליער איז אוועק ווייטער, האבן מיר זיך מיט ענערגיע אויפגעהויבן, און געזומען גיהן ווייטער, ראטעווען דאס לעבן. לאנג גייענדיק, זענען מיר אנגעקומען אין וואלד, פון איין זייט די דייטשן און פון דער צווייטער זייט די רוסן. און מיר, 14 וואנדערער, פרויען מיט קינדער אויף די הענט, און איך, א שוואנגערע.

אזוי זענען מיר אפגעלעגן אין וואלד 6 טעג, סנאראדן זענען געפלויגן איבער אונדזערע קעפ, די צוויגן פון די בוימער אפגעריסענע זענען ברענענדיקע אויף אונדז געפאלן. און צווישן אונדז, זענען געווען 3 קליינע קינדערלאך, אומשולדיקע עופ'לאך. וועלכע האבן נעבעך גארנישט געווסט, אין אונדזער אויפגאבע איז געווען, וווּ נעמט מען א ביסל עסן און טרינקען פאר זיי. די מענער, נישט האבענדיק קיין ברירה, פלעגן זיך דערנענטערן צו וועלכער ס'איז סיי ווי איז און אויסבעטלען

אביסל מילך, און עפעס וואס מעגלאך פאר די קינדערלאך. אויפן 6־טן טאג האבן מיר באשלאסן, מיר מוזן זיך אומקערן אהיים, וואס עס וועט זיין מיט אלעמען וועט זיין מיט אונדז. מיר האבן זיך געלאזט אין וועג, צו אונדז האט ווו צוגעקלעפט נאך דריי מענטשן, א ברודער מיט א שוועסטער און איר חתן. שוין גייענדיק אויפן וועג האבן מיר באקומען שלעכטע גרוסן, די פארטיזאנער האבן זיך שוין גוט גוט צובושעוועט אויף יידן. אבער ווו דען, האבן מיר געקאנט גיין: גויים האבן אונדז געווארינט, ניט דערנענטערן זיך אין שטעטל וועט עס איז נאך ליכטיק. די שוועסטער מיטן חתן זענען פון אונדז אוועק. דער ברודער איז געבליבן, און וועט עס איז געווארן פינצטער, זענען מיר אריין אין דער הויז פון א פאר־פאלק וועלכע זענען מיט אונדז מיטגעגאנגען, זייער הויז איז געווען אויפן גרינעם בארג נאהנט צום שטאט. מיר האבן זיך דארט אביסל ארומגעוואשן, מ׳האט אויך געפונען „שיריים" זיך דערהאלטן די נשמה. אין אווינט האב איך מיט מיין מאן זיך ארויסגעלאזן אהיים. מיר האבן געלעבט אויף רוקאטאס 10, געדארפט האט מען דורכגיין דעם גאנצן פארק פון גרינעם בארג, מיט פחד זענען מיר געגאנגען, און מיר האבן געבלאנדזשעט. צום גליק האבן די 2 פארטיזאנער וועלכע האבן געהיט, זיך פארנימען מיט זייערע מיידלעך, און האבן ניט געלייגט אכט אויף א בלאנדן מאן מיט א שוואנגער פרוי, ביידע גוט אנגעטון. זענען מיר פארבייגעגאנגען די פארטיזאנער מיט זייערע ביקסען און די הענט. און זיי האבן אויף אונדז גישט דערקענט אלס יידן. פאר שרעק, האבן מיר געבלאנדזשעט ווייטער, גישט האבענדיק קיין ברירה האבן מיר געפרעגט א פארפאלק גויים וועלכע זענען אנגעקומען ווו קאן מען ארויסגיין צו דוקאנטאס גאס, דווקא האבן זיי העפליך אונדז געענטפערט, און געגעבן די ריכטיקע אנווייזונגען, אויך האבן זיי אונדז געזאגט: גייט, אבער גישט דערשראקן, גייט דרייסט און קיינער וועט אייך קיין שלעכטס טאן.

ענדליך, זענען מיר אנגעקומען אין אונדזער הויז. געווען איז עס פרייטאק שפעט ביינאכט. די טיר ביי אונדז איז נאך געווען געשלאסן, און דעם זעלבן צושטאנד, ווו מיר האבן זי געלאזן. ליידער האבן מיר זיך דערווייסט, דאס די מיידל מיטן איר חתן, וועלכע האבן זיך אפגעשיידט פון אונדז, זענען דערשאסן געווארן פון די פארטיזאנער. שוין צומארגנס, איז אריין א פארטיזאן צו אונדז, און האט אונדז געמאלדען מיר זאלן גיין צו ארבעט. איך האב גלייך אים געמאלדען, דאס איך בין ענטשלאסן גיין צוזאמען מיט מיין מאן, ווו ער וועט גיין — דארט וועל איך גיין. דער פארטיזאן האט זיך גענומען ביי מיר בייטן, איך זאל ניט גיין מיט מיין מאן. און האט מיר צוגעזאגט, איך וועל דיר דיין מאן צוריק ברייגען. אויך מיין מאן, האט זיך צו מיר געבעטן, בלייבט מיט אלע פרויען פון די שכנים דער פארטיזאן האט דערנאך געזומען דערקלערן, דאס אויך פאר מיין מאן וועט זיין גרינגער זיך אהיים אומקערן, וועז איך וועל אין שטוב פארבלייבן ביידען האט געלינגען מיר אפהאלטן. עס זענען א וועק א שעה נאך א שעה, מיין מיין האט זיך אהיים ניט אומגעקערט. איך האב אנגעהויבן יאמערליך צו וויינגען. און פלוצלינג, האט זיך געעפינט די טיר, און אלע מענער פון גאנצן הויז זענען

צוריק געקומען. דער פארטיזאן, האט זיך דאן צו מיר געווענדעט און געזאגט: זעהסטו, איך האב דיר צוגעזאגט, און ווארט געהאלטן. דיין מאן איז בייַ דיר. מיין מאן האט אויסגעזוען, ווי א מת. נישט צו דערקענען. האב איך אים געפרעגט, וואס איז געשען. גארנישט, האט ער מיר געענטפערט. איך האב אבער געפילט, אז עפעס ספעציעלעס איז געשיין. נאך א פאר טעג האט ער מיר דערציילט, דאס די גאנצע ארבעט, צו וועלכע מען האט זיי גענומען, איז געווען מקבר זיין מחים, און צווישן די וועלכע מיין מאן באגראבן איז געווען זיינער א חבר. א סך טעג, איז געווען מיין מאן מיט א שטארקער מרה שחורה.

6 וואכן זענען מיר אלע געווען אין הויז פארשפארט, ארויסגיין אויף דער גאס האט מען נישט געטארט. די גאסן זענען געווען פול מיט לאנגע רייען, ווארטענדיק עפיס צו קריגען. אבער מיר יידן, האבן נישט געהאט די רעכט שטיין אין דער רייע, האט מען דערקענט א יידן, האט מען אים אויפן פלאץ געשאסן. ענדליך האבן מיר אנגעהויבן מיט אונדזער באקאנטע גויים, מאכן אויסטויש. ליילעכער, ציכלאך, טישטיכער, האנטיכער, אונטערוועש, קאסטיומען, אלץ האבן מיר אוועקגעגעבן פאר א שטיקל ברויט מיט א העריג. קיינמאל אין לעבן, האבן זיי געהאט אזעלכע זאכן, און אפשר אפילו ניט געזעהן. זענען זיי אויף אונדזער אומגליק — באגליקט געווארן. זיי זענען געלאפן אין די רייען און וואס מען האט געקאנט באקומען, האבן זיי אונדז געבראכט.

וויייטער זענען פארלאפן 6 וואכן, און ארויס איז א באפעל, אין 6 וואכן צייט, דארפן די יידן זיך אריינקלייבן אין סלאבאדקע, און די גויים פון די אויסגע־ליידיקטע הייזער דארפן זיך איבערקלייבן אין די יידישע הייזער אין שטאט. דורך באקאנטע. האבן מיר באקומען, א פלאץ בייַ א יידישע פאמיליע, מאן און פרוי און א 2 יאריק קינד. זייער גאנצע וואהנונג איז באשטאנען פון 2 קליינע צימערלאך. איין צימער האבן מיר געקריגען. מיר זענען געווען א פאמיליע פון 14 מענטשן, און איך, א שוואנגערע, מיין מאנס גאנצע משפחה, זיי זענען אלע געשלאפן אויף דער ערד, די אייניציקע סאפע האט מען מיר — לכבוד מיין שוואנגערשאפט — אפגענעבן.

דעם 8־טן אקטאבער האב איך געבוירען מיין מיידעלע שרה׳לה. אין פארלויף פון דער צייט זענען געווען פארשידענע אקציעס. מיט פארשידענע נעמען. האט מען עס גערופן די 500 אקציע, די ריגער אקציע און אנדערע. אין זעלבן יאר איז געווען די טרויעריקע גרויסע אקציע אין וועלכן טאג מען האט ארויסגעפירט פון גטא 14 טויזנט יידן, און זיי אריינגעווארפן און די שוין צוגעגרייטע גרויסע גריבער, לעבעדיקע און געשאסענע מיט פאליאטן. מיר בייַדע מיט אונדזער 20 טעגיקע טעכטעריל, זענען געקומען מזלדיק צוריק פון דער גרויסער אקציע מיט נאך א ברודער מיט זיין 5־יאריקער טעכטערל רחל׳ה שטאק פון א פאמיליע פון 40 מענטשן. מיין שוויגער עלטערן, זייער אייניציקע טאכטער 18 יאר אלט, נאך 2 זון מיט זייערע פרויען און קינדער ווי אויך אן אייניקל, טאנטעס מיט קוזינעס און קוזינען מיט זייער פאמיליע. גרויס איז די אירגניע, ווייל פאר די איבערגעבליבענע קינדער מיט

זייערע מאמעס האט מען צוגעגרייט א ווארימע שטיב ווי זיי איבערצוויקלען און געבן עסן.

נאָכן גרויסן אומגליק האט מען מורא געהאט ארויסצוגיין פון געטא, אפילו וועו מען האט געצווינגען געהן צו דער ארבעט, האט מען געטאן אלץ זיך אויסצובאהאלטן. ניט גרינג דערציילן אונדזער איבערלעבעניש אין געטאָ, פיל פאפיר דארף מען דערצו, אויך נערוון פון אייזן, כדי כאטש אַ טייל פון שרעק און גרויזאמקייט צו באשרייבן. מ׳האט זיך מער נישט געקאנט באהאלטן, און מיין מיין איז ווידער אַרויס צו דער ארבעט, מ׳האט זיך ארומגעזוען איידער בלייבן אין געטא איז שוין בעסער ארויסגיין צו דער ארבעט. מ׳האט אויך געגומען א ביסל האנדלען מיט די גויים. זיי האבן באקומען ביי אונדז זאכן, און אנדז געגעבן א ביסל עסן. ברויט, קארטאָפל. דאן האבן אנגעהויבן קומען פיל אנדערע אקציעס. עס איז געווען אַ גאלד אקציע, קופער מיט עלעקטרישע זאכן אקציע, פעלצווארג, אין נאך פארשידענע אקציעס ארויסצוציען וואס עס איז נאָך פארבליבן ביי יידן.

דאך האבן מיר אנגעהויבן טראכטן וועגן מארגן, כאטש דער היינט איז אויך נישט געווען זיכער, האט מען געגומען גראבן אַ באָהעלטעניש, וויסענדיק אז פון געטא איז אוממעגליך צו אנטלויפן, איז אפשר גאר א פלאץ זיך אויסבאהאלטן. האבן מיר פארמויערט א געהיימע וואנט אין אַ קעלער, אויסגעטרוקענט ברויט פאר סוחארעס, און איבערגעלאזן אַ קליין דורכגאנג אין דער געהיימער וואנט, וזו ס׳איז מעגלאך געווען זיך אריינשארן אין געהיימען פלאץ. און וועו אלע וועלן זיך שוין געפונען אינעווייניק, וועט מען אויך פארבויען די קליינע דורכגאנגס־נארע. שנעל, האבן מיר געארבעט דאס אויסצופירן. דערווייל האט פאסירט עפעס גרויזאמעס און דאָס טרויעריקסטע, וועו מיר האבן דערזיין די וואך ארום געטא. דאן האָבן מיר זיך שוין דערווויסט, אז מארגן וועט קומען א נייע אקציע.

דא מוז איך דערציילן, וועגן מיין שוועגערן רחלס מאמע עמא שטאק. איר האט מען שוין דערשאסן דעם ערשטן דאנערשטאק, וועו די קריג האט אויסגעבראכן. דאס איז געווען דער 26־טער יוני, איז אריין א פארטיזאן צו זיי אין שטיב, און געואגט, אז ער אליין האט געזעהן, אז עמא האט אויף אים געשאָסן דורך דעם פענצטער. זי איז געווען שוואנגער, אין 9־טן מאנאט. דער רוצח האט איר אריסגעפירט אויפן הויף פון הויז און איר דאָרטן געשאסן אויף טויט, דאס קינד רחל׳ה האט זיך דערשראקן, און גענומען זיך קלאמערן אין איר טויטע מאמע, און געוואָרן אליין אויסגעשמירט מיט איר מאמעס בלוט. דארט איז געווען רחל׳ס נאָנקע, וועלכע עמא האט מיטגענומען. און זי די נאנקע האט רחל׳ן אויסגעהאדיוועט ביז 6 יאָר. עס איז אויך דערביי געווען די שכנים וועלכע די רוסען האבן אריינגעזעצט, אין דער וואהנונג. זיי האבן דאן געמאסטן די וואהנונגען, און וויל דארט איז געווען אַ גרויסע וואהנונג, מיט א קליינע פאמיליע האבן די רוסען אריינגעשיקט שכנים. און וועו דער פארטיזאן האט געפרעגט, צו וויל וועלכער פון זיי נעמען דער קליינער רחל׳ן, האט קיינער פון זיי נישט געוואלט, אפילו די נאָנקע פון 2 דורות.

עס איז פאר מיר זייער שווער צו שרייבן, אבער אועלכע פרטים, קאן מען

אויך נישט אדורכלאזן. איז נעבאך רחל׳ה אוועק מיט דער טראגישער קינדער אקציע, ווי שטארקע מוזיק האט געשפילט, כדי מ׳זאל נישט הערן דעם גרויסן קינדער לעצטן געווין.

ס׳איז ווידער געקומען א טרויריקע זונטאג, ווו מען האט דערזיין די פאסטנס אין דער אויסן.

אין דעם זעלבן הויז ווו מיר האבן געוואהנט, האט געווינט א פרוי וואס האט געהאט א זונעלע פון 12—11 יאר אלט, אבער ער איז נישט געווען אין געטא. געהאט האט זי א שוועסטער וואס האט געהייראט מיט א ליטווינער, ביים אריינגיין אין געטא האט זי איבערגעגעבן איר שוועסטער איר זונעלע, ס׳זאל זיין לייכטער אויסצוהיטן דעם אינגל. געווען איז די פרוי א טיפ ברונעטקע, און א שיין יידישן אויסזיכט. דעם טרויעריקן מאנטאק איז זי צו מיר אריין און געזאגט: איך ווייל מיר מיט אייך געזעגענען, און אייך וווּנשען גליק און ווו יעדער וועט גיין, זאל אים באגליקן. זי האט מיר א קוש געגעבן און ארויסגעלאפן פון הויז. אונדזער הויז איז געווען אויף דער גאס, און האט נישט געהערט צו געטא. דורך דער פאדער טיר האבן מיר נישט געטארט ארויסגיין, און אפילו די פענסטער זענען געווען פארצויגן מיט שטאכעל דראט. נאך דעם ווי די פרוי איז ארויס, האב איך באהאלטענעהייט איינגעקוקט דורכן פענסטער, און איר באגלייט מיט מיינע אויגן, ביז זי איז מיר פארפאלן געווארן, פלוצלינג האב איך דערהערט א קנאל, און עס האט נישט לאנג גענומען ווו איך האב געזען די זעלבע פרוי איז שוין געלעגן א טויטע אויף א שליטעלע, ווו עס האט אויסגעקוקט איר שיינער — אבער טויטער קאפ — מיט שווארצע האר.

אויפן זעלבן הויף אין א קליין שטיבעלע, אין איין צימערל האבן געלעבט אפאר פאלק יונגע און זייער שיינע, אויך רייכע מענטשן, וועלכע האבן איבערגעלאזן זייער אינציק מיידעלע ביי א גוטן פריינט א פויער. זיי האבן אונדז געבעטן, איך מיט מיין מאן, זאלן גיין מיט זיי, און עס וועט אונדז גארנישט פעהלן. ווייל די גויים זענען מיט זיי פריינטליך, זייערע גאנצע ביזנעס האבן זיי איבערגעגעבן זיי. וועלן מיר צוזאמען זיך אויסבאהאלטן. מיין מאן איז צו מיר אריין און האט מיר דערציילט די גאנצע פארהאנדלונג, איך האב נאר געהאט איין אנטווארט, ניין! איך אליין גיי נישט, אויב די פילסט או די קענסט זיך ראטעווען, אויף אזא וועג, גיי געזונט און גאט זאל דיר היטן. דערווייל איז שוין געווארן שפעטער אין א ווינט, אונדזער הויז האט אויסגעזיין ווי פארלאזן. ביסלעכווייז האבן מיר אנגעפאנגען אריין גיין אין קעלער. עס זענען שוין אריין אלע מענטשן פון אונדזער הויז (מיר זענען געווען ביי 42 פערזאן) עס איז שוין געווארן שווער צו אטעמען, און מען האט אנגעהויבן תלשען. דער קליינער דורכגאנג איז נאך ניט געווען פארמויערט און אלע ווייל האט מען געבראכט א אנדערן ווען האט געהלשט, כדי אים אפצורמינטערן. די מענער האבן זיך אויסגעטאן די העמדער, און געלאזן אויף זיך בלויז די נויטיקסטע זאכן פון אונטערווועש. איך האב געפילט, אז עס לאזן מיר זיך אויס די לעצטע כוחות, האב איך מיך געווענדעט צו מיין מאן און צו אים געזאגט: מיר

זענען ערשט דא בערך א שעה אדער מער, איך האלט אז מיר וועלן דא נישט קאנען אויסהאלטן. אויב דיר איז ניחא, בלייב געזונטערייט מיט אלע איבעריקע, אבער דאס איז נישט פאר מיינע כוחות. איך וועל מיר אליין דאס לעבן נישט נעמען, דא פיל איך, אז איך דערנענטער זיך צום טויט, און דאך בין איך צוגעלאפן און געזאגט די שומרים אז איך מוז ארויס. זיי האבן מיר געהאלפן ארויסקריכען, מיין מאן האב איך גלייך געזען ארויסקריכען, אין משך פון א האלבע שעה זענען אלע ארויסגעקראכען, א חוץ 6 דערוואקסענע מיט 3 קליינע קינדערלאך. פאר זיי איז שוין דארט געבליבן גענוג לופט און סאחארעס מיט וואסער אויף צו עסן. מיר זענען אריין אין שטיב, זיך ארומגעוואשן, אפגעגעסן אוונטברויט און געלייגט זיך שלאפן. און וועז אין קעלער האבן זיי זיך געזומען פארבויען, האט די מיידעל וועלכע האט געהאט א חתן, געזאגט דאס זי וויל ארויסגיין, און זי איז טאקע צו אים אוועק.

און דער פריה, ווידער אפגעגעסן זענען מיר אלע ארויס אין הויף, און וועז די דייטשען האבן אונדז געזען, אנגעטון און וואלטן צו ווערן געזומען צום טראנס־פארט, האבן זיי אונדז געוויזן די ריכטונג און געבעטן גיין דארט, אלע זענען מיר אוועק צום טראנספארט.

דאס איז שוין געווען דינסטאק אינדערפרי ארום 10, די דייטשן האבן זיך פארנומען ביז פרייטאק מיט ארויספירן די יידן פון געטא. פרייטאק פארן ארויסגיין האבן זיי געוואלרפן א באמבע אויף די עוואקואירטע הייזער, און די הויז ווו מיר האבן געלעבט, איז אויך געטראפן געווארן פון א באמבע. און זיי דארט איינגע־מויערטע דערוואקסענע מיט 3 קינדער זענען אומגעקומען. איך מיט מיין מאן זענען ארויס אין טראנספארט.

ביז דאנערשטאק זענען מיר נאך געווען צוזאמען. פרי נעבן א וואלד האט זיך די באַן אפגעשטעלט, אלעמען האט מען געהייסן ארויסגיין, מען האט אפגעטיילט מענער באזונדער, פרויען באזונדער, די מוטער האבן געזומען די קלענערע קינדער, וועלכע זענען נאך פארבליבן פון דער קינדער אקציע, די פאטערס די גרעסערע קינדער, און וועז מען האט די מענער פארלאדן אויף א אנדער באן מיט גרויסע וואגאנעס, און אפגעפירט ערגעץ ווי. שפעטער האט מען אויפגעזעצט די פרויען אויף האלבע וואגאנעטקעס, און אונדז אוועקגעפירט קיין שטוטהאף (דאן האבן מיר נישט געוויסט ווו מען פירט אונדז). מיר זענען געפארן איבער א בריק פון נישט קיין טיפע וואסער, אזוי שטייענדיק אין ענגשאפט, וויל קיין פלאץ איז ניט געווען צו זיצן, האבן מיר פלוצלינג דערפילט א רויך, האבן אלע אנגעהויבן צו ווייגען, אז מען פירט אונדז פארברענען. קיין טעות האבן מיר נישט געהאט, פונקט ווי אונדזער הארץ האט געזאגט, קומענדיק האט מען אפגעזונדערט די מוטערס מיט די קליינע קינדער און ווי מיר האבן זיך שפעטער דערוויסט, האט מען זיי גלייך אריינגעפירט אין אויוון, „זכרונם לברכה".

אונדז האט מען צייטווייליג באזעצט אין בראקעס, 3 וואכן זענען מיר דארט געווען, ביז מען האט צוגענומען פון אונדז אונדזערע קליידער און אונדז

געגעבן ארעסטאנטסקע זאכן. 1 פאר הויזן מיט א רעקל אין פאסן. דאן האט מען געמאלדן, וועט עס וויל גיין אויף ארבעט זאל זיך מעלדן. מיר דוכט זיך, אז איך בין געווען די ערשטע, זיך צו מעלדן. איך האב געזאקט צו מיינע פריינט, היטלער וועט מיר אויף וואקאציע נישט האלטן, זא לאנג איך וועל ארבעטן — וועל איך לעבן, און אויב איך וויל לעבן, דארף איך נעמן יעדן מינוט וואס וועלט מיר געגעבן. מיין נומער וועלכן איך האב באקומען, איז געווען 44099, אין אפאר טעג שפעטער האט מען אונדז ארויסגעשיקט אויף ארבעט. די ערשטע ארבעט איז געווען גיין צופוס 24 קילאמעטער. ביז מיר זענען דערגאנגען אויף א פלאץ אין וועלכן מ׳האט אונדז געשיקט גראבען אקאפעס אין פרייסען פון דארט האט מען אונדז געשיקט צו 4 אנדערע פארשידענע לאגערן ווו מיר האבן געטון די זעלבע ארבעט, געלעבט האבן מיר אין געצעלטן, וועלכע מיר האבן אליין געדארפט אויפשטעלן. אונדזער ארבעט איז געווען שווער, געליטן נויט, און קעלט באגלייט מיט שטענדיקע מורא און פחד.

נישט ווילענדיק דערמאנט זיך א עפיזאד, פון יענע אומגליקלעכע צייטן. א פרוי וועלכע האט נישט געהאט קיין קינדער, כאטש זי איז געווען ביי די גרעסטע פראפעסארן אין אייראפע, אין די בעסטע בעדער וועלכע מ׳האט איר פארארדענט, קיין זאך האט איר נישט געהאלפן. מערקווירדיק, זייענדיק אין געטא אן דער אויפזיכט פון פראפעסארן, האט זי פלוצלינג פארשוואנגערט און געהאט א מיידעלע. וועלן מ׳האט אונדז ארויסגעפירט פון געטא איז די מיידעלע געווען 10 מאנאט. דעם טאג וואס מען האט אונדז ארויסגעפירט פון געטא האט די מוטער געגעבן דאס קינד עסן. נאכדעם האט זי צוגעגרייט א האנט טשעמאדאן, אויסגעשניטן לעכער, כדי דארט זאל לופט אריינגיין, אריינגעלייגט דאס מיידעלע און אוועקגעשטעלט דעם טשעמאדאנציקעל אויפן גאס, אליין איז זי מיט איר מאן אוועק אין טראנספארט, זייענדיק זיכער, אז עמיצער וועט רחמנות האבן אויף דעם קליינעם מיידעלע.

מיט דער זעלבער פרוי האב איך געשלאפן אונטער איין סאלדאטסקער דעקע. אייגענטליך האט יעדער פון אונדז געהאט א דעקע. אבער אזוי ווי די ערד איז געווען זייער קאלט, איז אונדז אינגעפאלן, לייגען איין דעקע אויף דער ערד אלס אונטערבעט, און מיט דער צווייטער זיך צוזאמען צודעקן. די פרוי האט נישט אויפגעהערט צו ווייגען און רעדן, וואס איז דער וועגדער, וואס איך האב קיינמאל קיין קינד געהאט. וואס פאר א מאמע בין איך, ווען איך האב זיך דערלויבט אוועקווארפן מיין פיצעלע קינד, כאטש איך האב געוואלט דאס ראטעווען. זי איז זייער קראנק געווארן, באקומען האפינע לעכער אין די פוס, מיר זענען אלע געווען לייזיק, אבער ביי איר האבן זיי זיך באזעצט דווקא אין די לעכער מיט די שווערע וועגדען.

ווינטער, ווען עס איז געווארן קאלט, איז מען געקומען פון שטאטהאפט און אויסגעטיילט קראנקע, שוואכע. מען האט אפגעטיילט א שטיקל פלאץ, און דעם זעלבן זונטיק וועט מיר זענען געקומען נעמען אונדזער ראציאן, בין איך מיט דער קראנקער פרוי געשטאנען אין דער ריי, דער שאפירער, איז פארבייגעגאנגען, און די פרוי האט זיך ארויסגערופן: הער שאפירער, איך בין קראנק, ער איז גלייך

צוגעקומען אן האט אונדז ביידען געגומען פון רייַ אן אוועקגעשיקט אויפן אפגעצאמטן פלאץ. דא האב איך מיר זייער דערשראקן, געוואלט, ווו בין איך אריינגעפאלן! ווו גיי איך פונדאנען אַוועק. מיינע געדאנקען האבן אנגעהויבן שנעל צו ארבעטן, איך האב נישט וואס צו פארלירן, האב איך א געשריי געגעבן, אבער הער שאפירער, איך בין געזונט! ער האט זיך אומגעקוקט צו מיר, זיך איינגעקוקט און געזאגט: דו ביזט געזונט גיי צוריק, און האט מיר א שלעפ געטאן פארן ארבעל, און שנעל בין איך צוריק אריין אין דער רייע. אוז אפגענומען די ראציאן פאר 2 פערזאן.

מיר זענען פארטיילט געווארן 10 פרויען אין א געצעלט, אונדזער לוין איז געווען 100 גראם ברויט א טאג, א האלבע קוואַרט קאפע (געווען איז דאס שמוציקע וואסער) און 1 קאכלעפל געפרוירערענע בוריקעס וואסער א טאג. ווען עס איז גאר קאלט געווארן, האט מען געשיקט פון דער צענטראלע פאר אונדז מאנטלען. געווען זענען זיי מאנטלען פון דים פארבראנטע קרבנות. גלייך האבן זיי אויסגעקליבן א עלטסטע פון די פרויען, א געוויסע פרוי מיטן נאמען דאווידאוויטש, אלס קאפעס. שווער צו זאגן, אז זיי זענען געווען צופיל אויף אונדזער זייט. מען האט געשיקט פאר אונדז סאלדאטסקע שקארפעטן, אבער לייַדער, בין זיי זענען אנגעקומען צו אונדז, איז שוין פון זיי פארבליבן בלויז א העלפט. אזוי אז 10 פרויען, האבן בלויז באקומען 5 פאר שקארפעטן. האט מען געווארפן גורל, ווער פון אונדז וועט האבן די זכיה באקומען. מיר איז יא אריינגעפאלן א פאר שקארפעטן. וועלכע האבן מיר פשוט גאראטעוועט מיינע פארפרוירענע פוס. קיין שיך האב איך נישט געהאט, האט מען זיך באגוגענט מיט שקארפעטן. ווען איך פלעג זיך אומקערן, נאר א שווערן טאג ארבעט, פלעג איך גיין א בארוועסע, האב איך אפגעווישט די פוס מיט א שטיקל פאפיר און אנגעטון די שקארפעטן און שוין אין זיי איינשלאפן, און זיי פלעגן מיינע פיס אנווארימען. איך בין קיין איין טאג נישט פארבליבן אין קעמפ. מיין איינציקע האפנונג איז געווען, ווו לאנג איך וועל ארבעטן — וועל איך לעבן. אין לעצטן קעמפ האבן מיר אפילו א טייך בעט אויסגעגראבן, וויייל די אקאפעס וואס מיר האבן אויסגעגראבן זענען פארפלייצט געווארן, האט מען געדארפט גראבן א טייך בעט אפצוציען די וואסער פון די אקאפעס. די דייטשען האבן די אקאפעס נישט געניצט, אבער מיר אליין האבן זיי געניצט. ווען די אמעריקאנער זעלנער האבן באשאסן אונדזער מארש, מיינענדיק אז דאס זענען דייטשישע זעלנער, האבן מיר זיך באהאלטן אין די אקאפעס.

ווען מען האט אונדז געפירט לויט דעם באפעל אויף די טיראלער בערג, כדי פון דארט אונדז אראפשיסן אין ים אריין, האט געצייַלט אונדזער קעמפ 1300 פרויען, וועלכע האבן זיך א דאנקן גאט אלע באפרייט. אונדזער גליק איז געווען וואס צווישן שארפירער האבן זיך געמסרט, איינס דעם צווייטן, האט מען ביידע צוריק גערופן, און זייער א פיינער 52 יאריקער לערער פון א פאלקס־שולע איז געווארן אונדזער פירער. ער האט אונדזער לעבן גראטעוועט, נישט אויספירענדיק די באפעלן וועלכע ער האט באקומען. ער האט שוין גוט פארשטאנען אז דאס זענען די לעצטע גסיסה טעג פון די דייטשן. אין שטאט האט ער אונדז געהאלטן

4 טעג, דאָרט האבן מיר שוין באמערקט אויפן וועג סאלדאטן, צו אונדזער גרויסן גליק אמעריקאנער — וועלכע האבן אונדז געווארפן שאקאלאד.

דעם 19־טן יאנואר 1945 האט מען אונדז ארויסגעפירט פון לאגער און דעם 23־טן יאנואר האבן אונדז די רוסען באפרייט. אייגענטליך, האט אונדזער גוטער מלאך אונדז געבראכט ביז א וואלד, געהייסן דארט בלייבן, ביז די רוסען וועלן קומען. דעם זעלבן פארנאכט זענען די רוסען געקומען.

דאס איז מיין ענטפער אויף דער קורצער פראגע: ווו האב איך מיר באפרייט.

עלה הכורת

עלה הכורת עליך, ריטובה, קהילת אבותינו היקרה.
כל זעקותיך אשר נפלו על לבות ערלים,
כל דמעותיך, גם אלה אשר לא נצרו
במגילת השואה הזאת, את כולן שמוע נשמע.
כל זעם האין אונים, וכל חרוק השן אחרי הנקם.
כל קללותיך, גם החרישות והסמויות מאוזן אדם.
כל פחדיך, זורקי השיבה בילדיך.
עם כל קריאותיך האחרונות, קריאות „שמע ישראל"
של קדושיך,
אל כולן פתוח לבנו.

רבנים ובני ישיבה שנספו בשואה

בחדשי תמוז—אלול תש"א (1941)

שני חברי „הכולל" לאברכים ליד הישיבה הגדולה בטלז:
הרב יחיאל טולמאז, בן ל"ד, — נספה כ' תמוז תש"א בטלז.
הרב שמואל לוינסון, בן מ"ג, — נספה ז' אלול תש"א, בטלז.

שני הרבנים:
הרב חיים זלמן קראן, בא"ד פאקרוי, בן מ"ו, — נספה בטלז בחודש אלול.
הרב יוסף חיים זאקס, ר"מ ישיבת „אהל משה" בסלובודקה, (ישיבת מעבר לישיבה הגדולה „כנסת ישראל" בסלובודקה), בן נ"ה, — נספה י"א תמוז תש"א בסלובודקה.

תלמידי ישיבה בטלז:
ברוך שטאז, בן כ' — נספה בריטובה תמוז תש"א.

בן ציון הורטביץ, בן ט"ז שנה, — נאבד בשנות המלחמה השניה, בימי השואה האיומה.

דוד בער רבינוביץ, בן ט"ז, — נספה בטלז, תמוז תש"א.

צבי הירש נאוועראן, בן ט"ז, — נספה בטלז, תמוז תש"א.

חיים אליהו פיג, בן כ"ב, — נספה בטלז, תמוז תש"א.

יוסף שלום גרוקסט, בן י"ז, — נספה בטלז, תמוז תש"א.

יעקב זלצמאן, בן ט"ז, — נספה בטלז, תמוז תש"א.

שלמה אידלמן, בן כ', — נספה בטלז, תמוז תש"א.

הרב שמואל שור, בן ל"ר, — נספה תמוז תש"א.

הרב שלמה אבא זקש, בן ל"א, — נספה תמוז תש"א.

לקוה מספר „תשובת רבי אליעזר" — להגאון רבי אליעזר גורדון אב"ד ור"ם טלז. הוצאה שניה, ניו יורק — קליוולאנד כ' תמוז תש"ט, יום הזכרון לקדושי טלז. הדפים הרב אליעזר בהג"ר זלמן סורוצקין, נכד הגאון המחבר.

רבנים לומדים, ילידי ריטובה שנספו בשואה

הרב יוסף חיים זקס, נולד בריטובה, למד בישיבות טלז וסלובודקה, היה ראש ישיבה בישיבת „אהל משה" בסלובודקה, מכינה לחישיבה הגדולה „כנסת ישראל". הרב זקס היה ממיסדי ומנהלי הארגון הארצי של „תפארת בחורים" בליטה, ואשר מניף כזה נוסד גם בריטובה בשנת תרפ"ח. — נספה בשואה בליטה בגיל ארבעים ושמונה.

הרב יחיאל טולמאן, נולד בריטובה, למד בישיבת טעלז, נהרג כ' תמוז תש"א בטעלז.

הרב שמואל לוינסון, נולד בריטובה, למד בישיבת טעלז ואחרי שנשא לו אשה היה חבר האברכים בישיבה הנ"ל. — נהרג ז' אלול תש"א בטעלז.

הרב רבי שלמה עזרא מער היה דיין בריטובה, ואחר כך ר"מ בישיבה קטנה בפונובז. היה מפורסם בכל הסביבה כבעל גישה פידאגוגית אינדיווידואלית מיוחדת ובעל הסברה מצוין. אחיו ד"ר מער היה רופא מומחה מפורסם ועסקן ציבורי דגול בפונובז.

רבי משה אהרון, ר"מ בריטובה, היה מגזע היוחסין. אביו אברהם אבל כהג"ר בן ציון היה, אב"ד וורזאן, היה מגדולי הדור. חיבר „אהבת איתן" על משניות שבונסו בהוצאה המושלמת של משניות, דפוס „ראם". בניו של אברהם אבל: רבי אברהם אבל, רבי ישראל אב"ד לודוינובי, רבי בן ציון אב"ד שוועקשנה, ורבי משה אהרון הי"ל הר"מ דריטובה.

חתניו של רבי אברהם אבל היו: רבי אברהם גרוסברד, אב"ד שורווינט, ורבי ישראל יצחק פיינברג, אב"ד לייפון.

כי דורש דמים אותם זכר, לא שכח צעקת ענוים.
(תהלים ט' י"ג)

רשימת הקדושים

אשר נפלו ביום ההרג
כ"א בתמוז, שנת תש"ב,
ביערות גירולי
בקרבות
ובכל ימות השואה.

ה ע ר ה: על אף המאמצים הרבים שהושקעו על ידינו בריכוז שמות הקדושים, אין אנו בטוחים שלא פסחנו על שמות קדושים.

איציקוביץ בערע מיכה ומשפחה
איציקוביץ יוסף ובני המשפחה
אפל אהרן ובני המשפחה
אבעלעוו מאניא בת הרב אפרים וולפסון
אכעלעוו אברהם בן זלמן ומשפחתו
אברמוביץ אהרן ובני המשפחה
אוירבוך (מוקה) משה ובני המשפחה
אוירבוך אברהם בן משה ובני המשפחה
אוירבוך אברהם יצחק ובני המשפחה
אוירבוך פרידה אלמנתו של זוסיה
ארמן פרידה ובני המשפחה
ארמן לייבע ובני המשפחה
אולשבנג אברהם מאיר ובני המשפחה
בבוש יעקב וזאולף ובני המשפחה
בבוש שמואל ובני המשפחה
בבוש אלחנן ובני המשפחה
בבוש שלמה ובני המשפחה
ברלוביץ בלומה אידה
ברמן חיה ובענע
בלין ירמיהו
בלין משה ומשפחתו
בריק קרישה
בוכמן חיה
בירק שמואל ומשפחתו
בירק שיינע
גרבר חיה
גרבר אשר ובני המשפחה
גרבר מנדל ובני המשפחה
גרבר העפל ובני המשפחה
גרבר זעליג ובני המשפחה
גרבר עטל ואסתר בנות מינה
גלוין חיה
גלוין משה ובני המשפחה
גלוין שמואל ובני המשפחה
גרול יחזקאל ובני המשפחה
גרול דוד ובני המשפחה
גרול אורי ובני המשפחה
גרול טובה מירה ובני המשפחה
גרול חונה (אלחנן) ובני המשפחה
גרול שרה הינדה
גרול חיים הירש ובני המשפחה
גרול משה ובני המשפחה
גולדברג טובה
גולדברג אלתר ובני המשפחה
גולדין ציפה זשייטקע
גרייקשט אלטע ובני משפחה
גרייקשט משה יודל ובני המשפחה
גנים דוד וחנה
גנים חנה גיטע
גנים פרידמן חיה ריבה ובנה
גנים ליבער והמשפחה
גנים חיים יעקב והמשפחה
דורפמן יעקב וחנה
דרוזין אלחנן והמשפחה
דרוזין שרה
דוידוביץ שלום ליב ואשתו
דוידוביץ אבא ומשפחתו
דושין שרה ריבה
הנטמן יהודה ליב ומשפחתו
הירשוביץ פייגע רחל
היימן משה אהרן ואשתו
היימן זואולף ומשפחתו
הזן מאיר ושרה אשתו
ורקול פרימה
וולפוביץ אהרן אידל ומשפחתו
הרב וישנבסקי יצחק ומשפחתו
ולכלוביץ אבא ומשפחתו
וכטפוגל דיזה ומשפחתה
זלצמן שמואל צבי ומשפחתו
זלצמן מאיר ראובן ומשפחתו

זקס אהרן וחנה
זקס נחמן ובני משפחה
ד"ר זקס בנדט ומשפחתו
זקס גיטה
זקס שמחה ובני משפחה
האדעס שפרה בת פיגה
הרב טולמן יחיאל ומשפחתו
ילוביץ מאיר ומשפחתו
יוסף לאה
ינקלוביץ גיטה בת בערע ומשפחתה
יודל ומשפחתה
יעקל ובלה
יאנקע מאיר זרחל
כהן פייטל ומשפחתו
כץ רוחל טילה וליב
כץ באסע ויולקה
כץ מוכלה
כץ משה ומשפחתו
כץ עזריאל בן דב ומשפחתו
לויטה חיים ושיינע
לויטה מרדכי בער
לויטה בן־ציון ומשפחתו
לונדון שמעון ראובן ומשפחתו
לוריא ליב ופייגע אשתו
לוינזון טובה
לוינזון פרומה ובני משפחה
הרב לוינזון שמואל ובני משפחה
לוינזון שרה ובני משפחה
לוינזון בנות אברהם ופרע
לינדה ציפה ואליעזר בנה
מאירוביץ אליעזר ושבע אשתו
מאירוביץ אברהם ומשפחתו
מאירוביץ נחמיה ומשפחתו
מובשוביץ עדה גיטה
מוגיליבסקי בן־ציון ומשפחתו
מילשטיין מאיר ומשפחתו
מרקוס דבורה ומשפחתה
מנט שמואל חיים ובני משפחה
מוסלין גרשון ופנינה
נודל יחזקאל ומשפחתו
נודל שעפע ובני משפחה
נודל יצחק ובני משפחה
נודל שרה לאה ובני משפחה
נאוויראן ניסן ומשפחתו
נאפארשטוק שמואל ובני משפחה
נאפארשטוק משה ומשפחתו
נאפארשטוק טובה
נחימוביץ הינדה ובני משפחה
ספרנסקי בלומה והילדים
סגל שיינע צירה ובני משפחה
סגל אסתר
ספיר דוכה ובני משפחה
פרס בן ציון ומשפחתו
פריסמן אליעזר ובני משפחה
פריסמן חנה פעשע
פלוקסט יצחק ליב ואשתו שרה רבקה
פרידמן קרישה ובני משפחה
פרידמן דוד ובנו זאב
פיג חירש ובני משפחה
פיסל יעקב ליב ומשפחתו
הרב פונדלר שמואל והרבנית שיינע
פיין ברוך ואשתו
פיקר ריבה
צביק צבי ומשפחתו
צביק רחל
צויבער איצע יאנקע ובני משפחה
צויבער משה ובני משפחה
צלקר אלתר ומשפחתו
קריינגל יוסף ובני משפחה
קרבלניק בנימין ואסתר

קרבלניק לייבע ונחמה
קרבלניק רחל בעלה ובני המשפחה
קפלן טובה
קרל אליהו ובני משפחה
קפלן חיה
רוזנהיים קריינע ומשפחתה
רוזנהיים ברוך ומשפחתו
רוזנקוביץ חנה לאה
רוזנקוביץ קרישה וילדיה
רבינוביץ אבא ובני משפחה
ריפקין רבקה ובעלה
רודיצקי באשע
רודיצקי שלום יצחק ומשפחה
רודיצקי ליב ומשפחה

רודיצקי ניסן ומשפחה
שמאלה מיינע ובני משפחה
שמאלה באסע ובני משפחה
שפטלוביץ יעקב ובני משפחה
הרב שור יוסף ומשפחתו
שפירא ברוך ובני משפחה
שפירא פסח ובני משפחה
שפירא מונם ושמפחתו
שפירא יצחק
שפירא יצחק
שפירא ישראל הב ובני משפחה
שטרז יוסף ובני משפחה
סמילינג רחל ובני משפחה

גילוי הלוט מעל לוח הזכרון לקדושי ריטובה — במרתף השואה בהר ציון, ירושלים.

יזכור

מיט א געפיל פון וויטאק און טרויער, מיט א צעבראכן הארץ, דערמאנען מיר מיט יראת הכבוד, די ריינע, זויבערע נפשות פון אונדזערע מאטעס־מאמעס, שוועסטער און ברידער, און אלע פריינט, וועלכע זענען געווארן געפיניקט דורך מערדער, מיט אלע יסורי גהינום, געהרגעט און דערשטיקט.

לאמיר געדיינקען, אונדזערע אויסגעמאטערטע, הילפלאזע, אלט און יונג, קינד און קיים, וואס זענען דערוואַרגען, פאַרברענט, און זייער חיליק אש פון די צעקרישלטע ביינער איז צעוואַרפן אין פרובטיקע שטוב. אומשולדיק, ריין בלוט פון חטא — וואס זיי זענען יידן.

לאמיר געדיינקען, מיר די פון לאנג איינגעזעסענע עולי ריטובה בישראל, ווי אויך שרידים על פי נס, געראטעוועטע בני עיר, די אומגעקומענע אויף דער עקידה, אונדזערע דורך אלע געליבטע, דורות פארצווייגטע ריטאווע. א קהילה וואס האט זיך קונה שם געווען, און איז פארשניטן געוואָרן, אין א ווייסן חורבן דורך מענטשן־שענדער.

אין זייער לעצטע נסיסה־שעה'ן, גייענדיק צום טויט, מיט אייביקע אויסרופן שמע־ישראל און התקוה, איז זייער אלעמענס בליק געווען געווענדעט צו אונדז, צו זייערע זין און טעכטער און אייניקלעך.

יתגדל ויתקדש שמיה רבה!

מצבת קבר האחים בגירולי

יקרים לנו פרקי ההוד והגבורה, שרשמו בני עירנו במאבקם עם הצורר לפני כלות נשמותיהם הקדושות.

תקצר היריעה להעלות את כולם בדפי ספר זה. מה שעלה בידינו, אינו אלא מעט מזעיר, המתאר את התקופה שבה נקפד פתיל חיי קהילתנו.

מה גדול הכאב, שאף מצוות חסד של אמת לא יכולנו לקיים.

בתארנו תפארת פני העיר, לא הועם זהרם של המוני העם, שהקרינו מפשטותם התמימה, צביונם העממי על היהדות בריטובה.

לא נעלם מאתנו, כי אולי ישנם ליקויים ופגמים. אבל יודעים אנו גם יודעים, כי עשינו כמיטב יכולתנו מתוך הכרת החובה הקדושה שנטלנו על עצמנו.

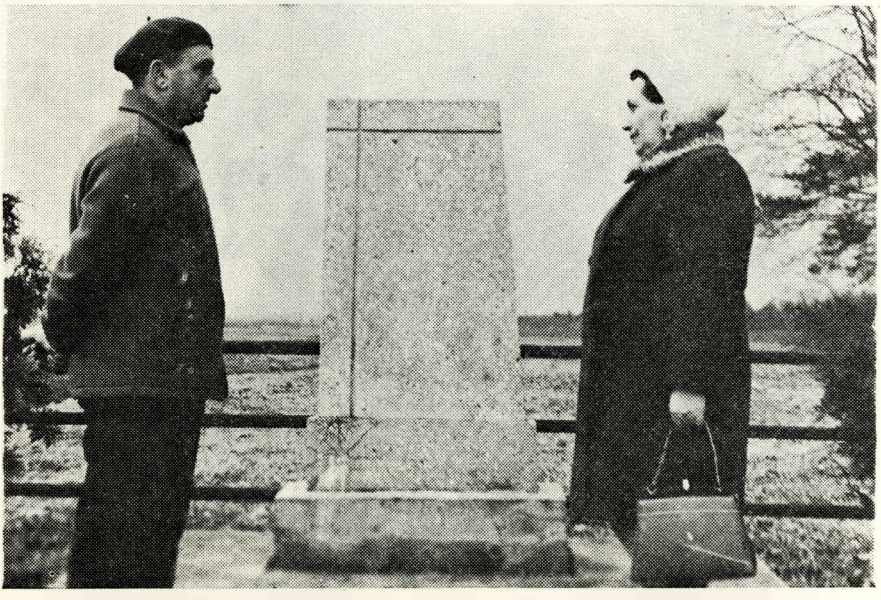
יהא זכר קהילת ריטובה ברוך!

הסרת הלוט מעל המצבה שביער הקדושים. אלול תש"ל — 1970.

תפלה לזכר נשמות קדושי השואה

אנא ה' מלא רחמים, אשר בידך נפש כל חי ורוח כל בשר איש, יהיו נא לרצון לפניך תורתנו ותפלתנו בעבור נשמותיהם של מאות רבוא מישראל, זקן ונער, אנשים ונשים וטף, שנהרגו על קדוש השם, נשחטו ונחנקו ונשרפו לאפר על־ידי הצוררים הגרמנים ימ"ש ביניהם ארזי הלבנון, אדירי התורה, קדושים וטהורים, ראשי ישיבות ותלמידיהן, תינוקות ישראל שלא טעמו טעם חטא, וצדיקי עולם — רבני ישראל עם קהלותיהם קהלות הקדש, שמסרו נפשם על קדושת השם, וכן בעד קרובינו שנספו בתוכם — יזכרם אלהינו לטובה עם שאר צדיקי עולם וינקם נקמת דם עבדיו השפוך, ככתוב בתורת משה איש האלהים: הרנינו גוים עמו כי דם עבדיו יקום, ונקם ישיב לצריו וכפר אדמתו עמו. ועל־ידי עבדיך הנביאים כתוב לאמר: ונקיתי דמם לא נקיתי, וה' שוכן בציון. ובכתבי הקדש נאמר: למה יאמרו הגוים איה אלהיהם, יודע בגוים לעינינו נקמת דם עבדיך השפוך. תהי נפשם צרורה בצרור החיים להחיותם בתחית המתים עם כל מתי עמך ישראל ברחמים, ושלח לנו את משיח צדקנו לפדות אותנו מגלותנו, וקבצנו יחד מארבע כנפות הארץ לארצנו, ונזכה לגאולה שלמה במהרה, אמן.

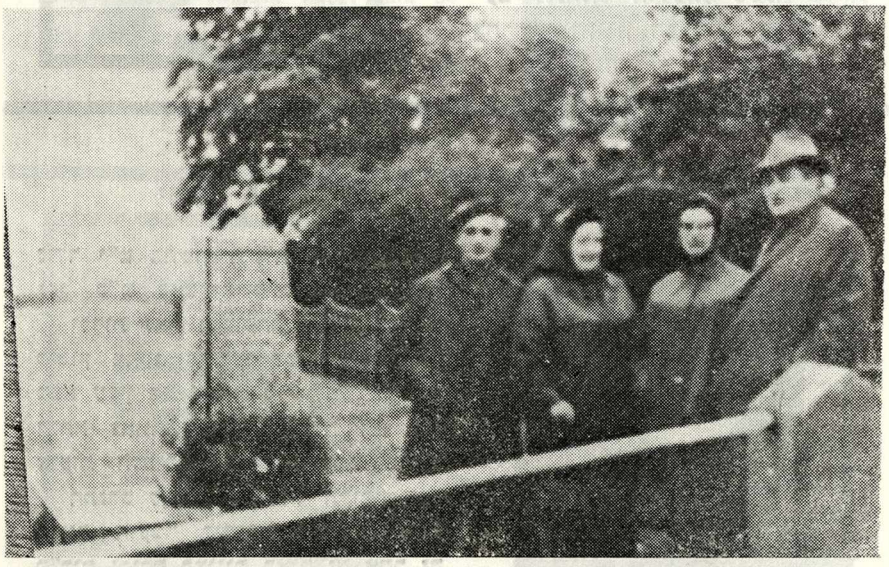
קבר הנשים בגירול, 8 ק"מ מטלז.

בני ריטובה בארץ, ביום הזכרון לקודשי ריטובה הי"ד.
בחורשה לזכר קדושינו — ביער הקדושים.

שיאי גבורה ותפארת אדם

שיאי גבורה ותפארת אדם,
נתגלו, נחצבו, כאגדת פלאים.
גנזי תום ויפעה, גבורה ואהבה.
ומעל עקדת המולדת, ניגר
דמם הטהור, וחייהם נגדעו
באבם, למען קוממיות ישראל.

כי דם עבדיו יקם, ונקם ישיב לצריו, ושלמת רשעים תראה...
קבר נשים, שנטבחו והומתו ע"י טלז. עומדים: דוד זלצמן, רבקה לויט־ברלוביץ,
חיה מובשוביץ, השם לא ידוע.

נפלו במערכה,

קרבנות יהודי ריטובה על מזבח תחיית האומה

אלה הם קרבנותיהם של יהודי ריטובה, על מזבח המולדת, בימי המאורעות, ובימי מלחמת השחרור.

זקס יצחק

בן ישראל ומינה

נולד בריטובה בשנת 1926. עלה ארצה עם הוריו בשנת 1936. היה סטודנט בטכניון בחיפה, פעיל בהגנה.

עם התחלת הקרבות בשנת 1948, נרצח ע"י חלציון הכריטי, בדרך לבית אזרן, ע"י חיפה.

יהודה פרידמן

נולד י"ט בחשון תש"א — 20.11.1940
נפל כ"ט באב תשכ"ב — 29.8.1962

ילדות נאה ומטופחת. ילדות של בן קיבוץ בריא. בהגיעו לגיל שש עשרה מצא עין במקצועות הריאליים. ועל כך היתה נאוותו. טיול השחיה היו מקצועות הספורט החביבים עליו ביותר.

התגנב ל„גולני". לאחר תקופת הטירונות הועבר ליחידת הסיירת. קורס מ"כים וקורס קצינים באים זה אחר זה. יהודה מקבל דרגת הסג"מ, 4 חדשים שירת בתפקיד מ"מ.

יהודה צורף לפלוגת הצבא השומרת על הבטחון של ישובי עמק החולה, על שדותיו, דרכיו וגבולותיו. הוא העפיל למרומי הצוקים של הרי הגולן.

בתקרית גבול, לא רחוק ממשקנו, נפל על משמרתו.

נוגעים ללב היו דברי האב, כן ריי- טובה ליד הקבר הפתוח:

יהודה! גור-ארי!

גם סבך שבשמו נקראת, קיים כל יום על פי דרכו, את המצווה „בכל נפשך, ובכל מאודך" — ללא סטייה מתורת אמת שבלבבו, ואף אתה קיימת בכל „נפשך", ומסרת את הגוף והנפש למען בטחוננו.

שרגא בלין

בן טוכה וירמיהו

נולד 30 אפריל 1928

נמצא ע"י חבר משק יגור, ששירת בבריגדה העברית, במחנה שהוחזק ע"י האמריקאים.

נשאר בחיים לאחר תלאות אין קץ. ולאחר תהלוכת המוות בהרי גירול.

כאשר ניצל בנס מצפרני הנאצים, שקל 27 ק"ג. ובגלל חולשתו אושפז במחנה.

נהרג בואדי סרר, מחנה צבאי של צה"ל ב-27 במאי 1951.

נפל, כפסל המחנה, בשבר בגולגולת וריסוק המוח.

ירון לנדסמן

בן הדסה ויחזקאל,

נכדם של רחל טילה ואהרן כץ

נולד: ד' כסלו תשי"א — 13.11.1950

נפל: כ"ח בסיון תשכ"ט — 11.6.1969

רעמת שיער בהירה, עינים ספק תכו- לות, ספק ירוקות, ספק אפורות, הניבטות מפנים שזופים. זו היתה הדמות, הבלתי נשכחת.

ירון — כשמו כן קולו, צלול ועז, חם ומרטיט. הבו לו מנגינה טובה, והריהו מסתלסל בגרונו.

בקטנותו — השמיעו לו סיפור, והריחו חולם ומקשיב. ורוצה עוד. כמו היו הסיפורים כולם זרעים שנזרעו בנפשו הרכה והיו לנבט עז.

בבקעת הירדן, מקום השממה הלוהטת, המירדפים והשכול, הבקעה המנומרת בתלוליות עפר לצידי הדרך. מקום בה כל שיח ירוק יורק אש, וכל נקיק סלע מזמזה מסתור זמחפה.

בבקעה, בין עצי זית וחרוב, כשפלעי מגור עומדים אותו כטבעת, ירח יריה אחרונה. צמוד אל המקלע — נפל ירון.

מירה בירגר ז"ל

בת דבורה וזרח בירגר

נכדתם של אביגיל ודב לוישה

מירה בירגר ז"ל, התמחתה בהבנת משפחות חשוכות מרפא, ונודעה ב„הדסה" בירושלים כסמכות בנושא כאוב זה.

כבוגרת בית הספר לעבודה סוציאלית של האוניברסיטה העברית, מצאה את ייעודה בהגשת עזרה לזולת ועבדה במחלקה לשירות סוציאלי של „הדסה". תוך עבודתה, המשיכה כלימודיה. וכתבה מאמרים על מצבם הנפשי של התולים וקשיי הסתגלותם לסביבה, לאחר שיחרורם מבית־החולים. בשנת 1969, זכתה במלגה ממעם „הדסה" ונסעה לארה"ב, שם עשתה עבודת מאסטר (M.A.). בשנה הראשונה עסקה מירה במיוחד בבעיות הקשיש הסובל ממחלות כרוניות. ברם, תכניתה האנושית נקטעה באיבה.

ביום ששי, כ"ה בתמוז תשל"א — 4.7.1975, נקלעה לאיזור כיכר ציון בירושלים של ב, שם נפצעה קשה בהתפוצץ „מקרר התופת" שהונח ע"י מחבלים.

ביום שני, כ"ח בתמוז תשל"ה — 7.7.1975, הובאה למנוחות בבית העלמין שעל הר הזיתים בירושלים.

בהרגשת הבטחון שבזכות בחורים כמוהם, מובטח לעם ישראל לשבת בארצו לעולמים.

זו נחמתנו — בלכתם!

ישיבוא השלום המיוחל!

יהא זכרם ברוך!

בית הספר העברי

בית הספר העברי סיגל לילדים קריאה וכתיבה בעברית, דקדוק, תנ"ך וכל קורות ישראל. בית הספר העברי נתן לחניכיו הכנה נפשית לרוח החדשה שנשבה בעיירה. ועם התפתחותו היוזה בית הספר העברי שביב אור בחשכת הלילה, וכבש לבבות בין תושביו. והפך, ברבות הימים, למעיין ממנו שאבו את השאיפה לגאולה, ממימיו הצלולים שתו בצמאון. ועדיין חרות הוא בזכרוננו כמעוז־פאר מראשית לבלובי התחייה הלאומית בהחיאת השפה העברית והפצתה, ושממנו יצאו חניכי תנועות הנוער.

חיות בזכרון המסיבות החגיגיות, ההצגות, שנערכו בבית הספר וכיו"ב. מבין המורים זכורים (לפי א"ב) : א. גולדברג, כוס משה, לויטה אלתר, לויטה מרים, לוינזון פרידה, מלמד ליובה, פרידמן רחל, פקטור צבי, רבינוביץ מרים.

צבי זינגר ובני משפחתו מדרום אפריקה.

אחרית דבר

ריטובה — עיר ואם בישראל, רוותה אדמתה לא פעם מדם אחים ואחיות, וכמעט בכל דור, עמדו עליה חיתו־טרף בדמות פראי אדם והשמידו את יהודיה המעורים בה. אולם, ראה פלא, נהרי־נחלי־דם של קדושים וטהורים לא יכלו לו לתהליך החיים, ולא מנעו מהם להקים בפינה זו, קהילת ריטובה למופת.

מתוך קברות הטבוחים על קידוש השם, זרחה לנו שמשם של „גדולי ריטובה" שהאירו עינים בתורתם. דמויות קורנות ומזהירות של פרנסים ועסקני־ציבור שניהלו את עדתם בצדק ובאמונה. שושלת צדיקים וישרי לב, בתי אב של נדבנים, אנשי מעש בשדה הציבוריות והתחייה הלאומית.

אולם השואה האחרונה, הביאה חורבן וכליה על ריטובה.
נגדע הגוף ונעקרו השרשים.
לא נשאר שם שריד, אלא זכר צורב לחורבננו.
אין ניב וביטוי לצער הרב ולאבל הכבד.
ריטובה המעטירה והמהוללה!
רק שני קברות־אחים גדולים נשארו ממך.
מהם צועק אלינו, קול אחינו.
מי יתן לנו אבר כיונה ועפנו לחונן עפרכם,
עפר קרבנותינו הטהורים והזכים כלבנת הספיר.

כשרידי הדור, ראינו חובה לעצמנו, לאסוף שברי־לוחות, רסיסי יצירות וזכרונות מחיי עיירתנו ויהודיה.

לאחר עבודה מאומצת, קם ונהיה הדבר. הקימונו גל־עד לזכר קהילתנו הקדושה, קהילת ריטובה.

שיחזרנו ושיקמנו את ההוד, היופי, התפארת והאצילות שעיירתנו הצטיינה בה. לא חסכנו עמל, עשינו כל מה שביכולתנו, כדי לאסוף ולעבד את החומר להנצחת ריטובה.

ספר ריטובה — נושם אויר האבות, האמהות, וכל היקרים לנו, שנגזלו מאתנו באכזריות כה נוראה.

ספר ריטובה — יימצא בבית כל אחד מבני עיירותינו, כי בו גנוזים העיירה ונשמות יהודיה.

ארגון יוצאי ריטובה בישראל ובתפוצות
הועדה להנצחת יוצאי ריטובה

עם חתימה

ביד רוטטת, ובלב דווי, אנו חותמים את כתיבת הספר.

לקט הדפים שנכתבו בידי בני עירנו, בכדי שלא יישכח נתיב היסורים והמוות שקהילתנו עברה בירדה לטמיון.

הדפים האלה, בספר הזכרון לקהילת ריטובה, בשבילנו הם קרעי יריעות מספר תורה, בו היו חקוקים אורח חייהם של יקירינו, ישרי דרך, שנשמת אלהים בקרבם.

עם חתימת הספר, נזכור לצרור את אלה שהזכרנו ולא הזכרנו, גדול מספר עלומי שם, שהלכו לעולמם, ושמותיהם לא הגיעו אלינו.

מבקשים אנו, בשם כל בני ריטובה בארץ ישראל ובתפוצות הגולה, סליחה ומחילה, מאלה שלא הזכרנו בשגגה. יהיו שמותיהם, וזכרונם צרור בצרור החיים.

הבעת תודה

תודתנו נתונה לכל אלה, אשר נתנו יד להוצאת ספר זכרון לקהילת ריטובה.

לחברי ועדת הספר, אשר עמדו לימיננו בעצה, נשאו בעול מימון ההוצאה, וחיזקו ידי העושים במלאכה.

ברכת יישר כוח לבני ריטובה בישראל ובתפוצות, אשר נענו בלב חם, וביד נדיבה, ועזרו להקים מצבה לקהילתנו.

יצוינו לשבח, ויעמדו על הברכה, הרבנית לובה גפן, הרבנית שושנה טבנקין־גולדברג ובמיוחד, מר צבי זינגר, מקייפטאון, שנרתמו בעול גיוס מימון הספר והוצאתו.

יהא חלקם בהנצחת מכורתנו, שמור לדורות לתהילה ולתפארת.

מערכת הספר

הערת המל"ד:

הוצאת ספר הזכרון לעילוי נשמותיהם ולהנצחתם של קדושי ריטובה, לא היתה קלה. רבה היתה האחריות, שהרי מחברי הרשימות לא כתבו אותם מתוך נחת. כל רשימה, שתתה דם. וכגודל האחריות, כן מידת הקשיים ואבני הנגף שנערמו בהוצאת הספר לאור.

בביתה של הגב' אומה אברבוך ז"ל התקיימה הפגישה הראשונה, שבה השתתפו הגב' אומה אברבוך ז"ל, שרה ירובסקי, רבקה זלצמן, מרים צביק ובעלה אריה יוסף. בפגישה זאת הונח היסוד וניתן עור וגידים לחזון. יתר המפגשים והישיבות נערכו בבית הגב' מרים ואריה יוסף צביק.

רבקה זלצמן ומרים צביק המשיכו עד הוצאת הספר. במשך הזמן צורפו לועדה מר אלתר לויטה, יוכבד הוטנר, לאה משקוס־ברמן, לאה קצין, מרים בריק ואטל פייבוש־לוינסון.

נמטיה אפריון — ליוזמות ומבצעות מרים צביק, ורבקה זלצמן. אשר לא חסכו עמל וטורח, זמן, ימים ולילות, וחיבה גדולה ורטט להנצחת ריטובה.

הודות להן — הושגה המטרה. — לתהילה ולתפארת!

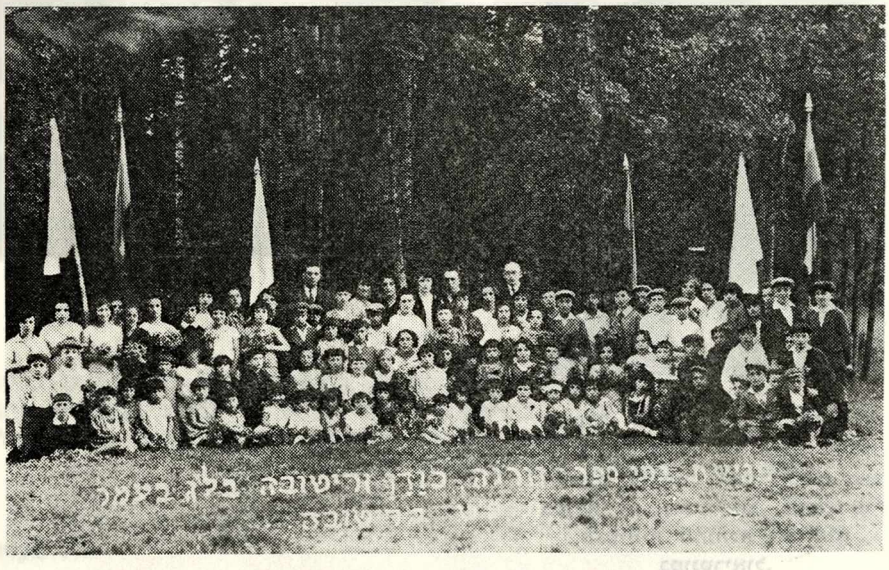
חמורה אלתר לויטה עם תלמידיו.

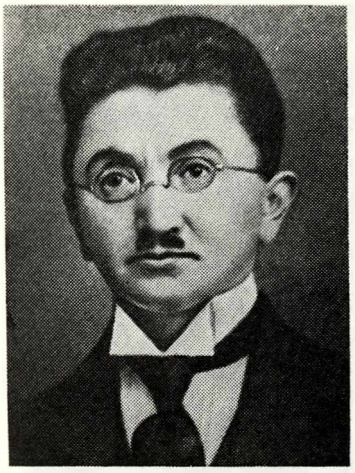
הנדבנית פיגה רחל הירשוביץ, בצעיף לבן, בחוג משפחתה.

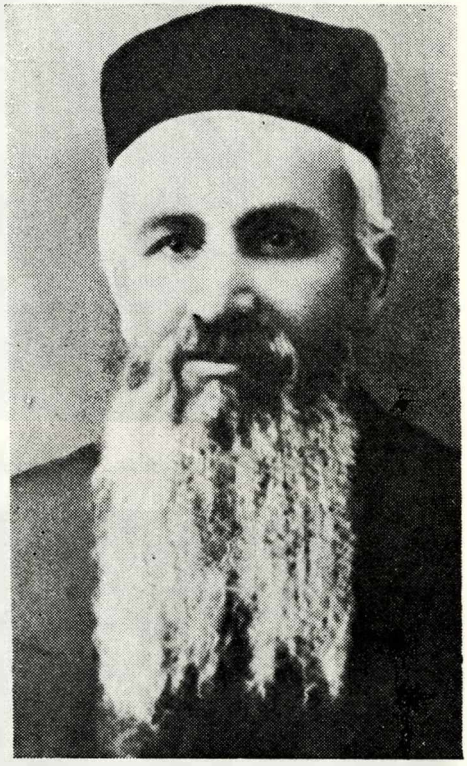
בית הספר הגרמני בשנת 1918.

ל"ג בעומר — מפגש בתי־הספר וורנה, כידן, וריטובה.

ד"ר פיקין ז"ל, עסקן רב פעלים.

ר' מרדכי יצחק סגל ז"ל.

אברהם יצחק גולדברג ז"ל, נולד בריטובה 1910 — נפטר 1970. השתלם באמנות הציור בבתי ספר בקנדה — מונטריאול, קיבל אות הצטיינות מהנהלת המוזיאון במונטריאול.

והאר עינינו...

(שיבושים ותיקונים)

ברשימת הגב' שרה ירובסקי, הושמטו לצערנו שורות אחדות.
בחלק ב' — אחרי, איך עלה הכורת, צ"ל:
„ריטובה היתה עיירה למופת לכל הסביבה בפעילות ציונית. המסחר היה כולו בידי היהודים, אך יחד עם זאת, היה חלק ניכר חי על ה„תמיכה" שהיה מקבל מארה"ב, או דרום אפריקה, שרבים מתושביה היגרו לשם.
„אכן, היו בהתחלה היים די אפורים. בית ספר עוד לא היה קיים. תנועות נוער טרם נוסדו. את כל הידע שאבו מן העתונות. היו שומעים הרצאות על הציונות ועל היהדות. היתה קיימת להקה...".

*

בשנת 1915, תחת שלטון הגרמנים, נפתח בריטובה בי"ס לבנות ולבנים. המורים היו, וואולף לסובסקי, כיום רופא בסולסברי — רודסיה; ור' יוסף איצקוביץ, שהצטיין כמחנך פרטי לנערים, בהם שתל גרעינים של חינוך יהודי טהור. ר' איצקוביץ הצטיין בישוב הדעת, בחביבות וכאציל ממש, בדייקנותו ובסדר למופת. בנו ר' יצחק חי בארץ.

*

גולדשמידט שלמה, אביהם של ישראל ואליהו פז, היה מפקד מכבי־אש.

*

ברשימה „שמחת תורה שנשבתה" סופר על נתן. הוא היה בנו של יצחק ליב טאליק, דמות ידועה, מיקירי וחשובי העיירה.

*

החומר התעודתי של ש. שינקער, שנתקבל מארכיון המרכזי לשואה ולגבורה, נדפס ללא תיקונים.
יום הזכרון ליוצאי ריטובה — ליטא, בישראל ובתפוצות, הוא: **ז' אלול**.

*

תודה והוקרה, למר אלישיב יצחק, בעל דפוס „ניאוגרפיקה", שגם הוא מיוצאי ליטא, על שהוציא מתחת ידו מלאכה נאה — ספרנו.

*

ולבסוף: את ספר ריטובה ריפדנו באהבה, ובמאמץ. יביאו בני עיירתנו בחשבון עבודתנו הקשה, בריכוז החומר ובהדפסתו. ויבליטו את החיוב שבספר. יעמדו על פרטים רבים ושונים שהחיו את ריטובה, כחובתנו לשרשרת הדורות, שומרי גחלת ייחודנו.
ובאם נפלו השמטות, אנא סלחו, זה קורה.

*

המערכת

ה ת ו כ ן

מצבת זכרון לקהילתנו — ארגון יוצאי ריטובה בישראל ובתפוצות 3
דבר המערכת 4
מפת האיזור 6
קדמוניות העיר, צביונה ומהותה — אלתר לויטה 7
את עוזר ליהודי ריטובה 16

ריטובה, בראי החוויות והזכרונות

עיירתנו שהיתה ואיננה — מרים צביק 19
ריטובה מולדתי — חנה גולדברג־חיניץ 24
אל ימים משכבר — הדסה כץ־לנדסמן 25
בין חלום ומציאות — שמעון פרידמן, ז״ל 26
כמה אהבתיך עיירתי — צילה בירק (לינדה) 28
איכה ישבה בדד — הרב אהרן ב. צ. שורין 31
קינה — איטה ב. ארמן־קמיל 33
לריטובה בהמיית לב — שרה ירובסקי 36
מן העבר הרחוק (בית הורי) — רבקה זלצמן 41
היה היתה עיירה — גיטה זקס, יהודית חזן 42
אלה אזכרה ואהמיה — מרים בריק 44
קטעי זכרונות — רחל קרניאל (גראל) 48
ריטובה נוף נעורים — חיה זקס־נוי 50
זכרונות מריטובה — רחל ארמן־פיורסקי 52
שמחת תורה שנשבתה — א. לויטה 54
הבחובי זכרון — יעקב ווייזר 57

ריטובה, הרבנית־תורנית

הגאון ר׳ אברהם אהרן בורשטיין 67
הרב הגאון רבי יצחק אליהו גפן 71
הרב ר׳ אברהם שמעון גפן 73
הרב משה שורין (מישוריה) 74
הרב אהרן בן־ציון שורין 75
הרב ר׳ נפתלי הרץ 77
הרב ר׳ ברוך בנדט 77
הרב אהרן שלמה זלמנוביץ (המתמיד מריטובה) 78
הרב ר׳ חיים זלמן קרון — שושנה הולצברג יפה 79
הגאון ר׳ מרדכי יפה 82
הרב ברוך מרקוס 82
הרב דוד צבי היימן 83
הרב ר׳ שמעון פונדילר — הרב אהרן בן־ציון שורין 85
הרב ר׳ יוסף זאב ליפוביץ 87
ישיבה בריטובה 89

אישי רוח ודמויות

סבי — ר׳ יצחק בן ר׳ מנחם אהרנוביץ, ז״ל 92
ר׳ אליעזר זאב קלונימוס, אבי מורי ז״ל — חנוך (זינדל) פריסמן 93
המורה יעקב לויטן — א. ל. 95

ד״ר אליקום יהודה גולדברג 97
ד״ר מנדל יהודה ליב שרה 97
יובלו של סופר עברי — זליקוביץ גצל 98
גבריאל גראד 100
בעלי בתים נכבדים בריטובה 101
ר׳ אברהם ליכט 102
הקדמה ל„קשר תורה״ 103
ספר „קשר תורה״ 104
זלמן ליב לויטה 105
אלקה איטעס — מ. צביק 105
אברהם שבתי מובשוביץ — א. ל. 107
הלל זקס — א. ל. 107
ליב דער סאטניק — רבקה זלצמן 108
ר׳ יוסף איצקוביץ — יצחק איצקוביץ 109

התנועה הציונית בריטובה
מפלגות, והסתדרויות נוער

הציונות בריטובה 111
התנועה הציונית בריטובה 112
הקרן הקיימת לישראל 114
קרן היסוד 114
השומר הצעיר 114
אנו עולים ארצה 117
הבנק העממי היהודי — רבקה זלצמן 118
תברת „לינת הצדק״ 118

זכרונות, הווי ופולקלור בריטובה

עלי באר 120
אורח החיים הישן 121
פרקי הווי, שבת ומועדי ישראל בעיירה 122
ידי אמי 131
א מ א 132
גחלים לוחשות 133

חלק שני — צווייטער טייל
(אידיש)

זכרונות 135
מיין אומפארגעסלעכע שטעטעלע 135
געצל זעליקאוויטש 138
מיין שטעטעל ריטאווע — געצל זעליקאוויטש 140
שבת נאכן קוגעל 142
אומפארגעסלעכער ערב פסח אין ריטאווע — הרב א. ב״צ שורין 160
מיין מאמע — י. ו. 164
טיפע גריבער — ש. הלקין 165
אויף די חורבות פון מיין היים 165
יזכור נאך א אומגעקומענע קהילה 168

חורבן העיירה — במלתעות המוות

קהילת ריטובה 171
יזכור 173
השואה והגבורה 173
חורבן העיירה ריטובה — עטיל לוינסון־פרידמן 177
ריטעווע — שאול שענקער 180
בכף מרצחים — דוד זלצמן 183
שכול ונדוד — יעטיל גרשוביץ־אלתר 186
כך חרבה העיירה — זלטה אולשוונג 189
ווי אזוי, בין איך געבליבן לעבן — בריינע גראלמאן שטאק 192
ווי אזוי, האב איך מיר באפרייט — בריינע גראלמאן שטאק — 194
עלה הכורת 203
רבנים ובני ישיבה שניספו בשואה 203
רשימת הקדושים, הי״ד 205
יזכור 209
מצבת קבר האחים בגירולי 209
תפלה לזכר הקדושים 211
שיאי גבורה ותפארת אדם 213
קרבנות יוצאי ריטובה על מזבח תחיית האומה 214
זקס יצחק 214
יהודה פרידמן 214
שרגא בלין 215
ירון לנדסמן 215
מירה בירגר, ז״ל 216
בית הספר העברי 217
אחרית דבר — ארגון יוצאי ריטובה בישראל ובתפוצות,
הועדה להנצחת יוצאי ריטובה 218
עם חתימה 218
הבעת תודה 219
הערת המל״ד 219

חלק שלישי — אנגלית

זכרון לקהילתנו 3
דבר המערכת a
קדמוניות העיר, צביונה ומהותה — אלתר לויטה 5
המכורה שאיננה עוד 11
התנועה הציונית בריטובה 12
מכבי ריטובה — ה. צבי זינגר 16
אורח החיים הישן 20
פרקי הווי, שבת ומועדי ישראל בעיירה 21
השריפה הגדולה בריטובה 30
חורבן העיירה ריטובה — עטיל לוינסון־פרידמן 31
יזכור 34
רשימת הקדושים הי״ד 35
הבעת תודה 38

IN APPRECIATION

To all who participated in the publication of this book of memorial to the Ritavas community;

To all members of the Memorial Book Committee who encouraged, advised and carried the burdon of financing and publishing this work;

To all the sons of Ritavas, in Israel and abroad, who responded with a warm heart and open hand in helping to erect this memorial to our community;

To the Rebettzen Luba Geffen, the Rebettzen Shoshana Tabenken-Goldberg and Mr. Harry Singer of Capetown, South Africa, for undertaking the burdon of financing this work and the responsibility of publishing it, a special note of praise and blessing;

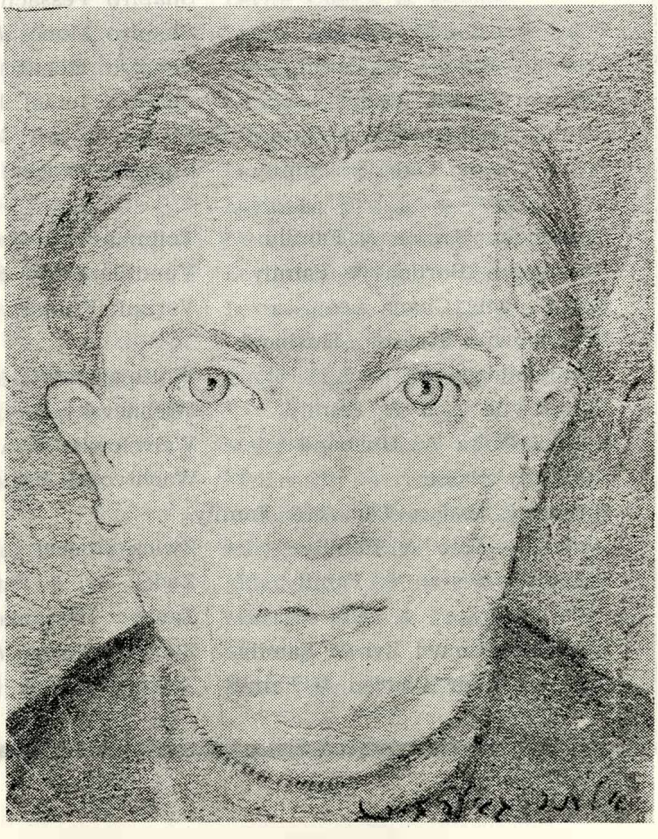
To all of you — your participation in the perpetuation of the memory of our native town will be remembered for generations with praise and honor.

The Editors

דיוקן עצמי

של הצייר אלתר גולדברג, ז"ל

בתקופת היותו תלמיד ישיבת סלובודקה התאכסן אלתר גולדברג אצל משפחה דתית. פעם השגיחה בעלת הבית שאלתר מצייר, ומסרה על כך לראש הישיבה. על חטא זה, הוצא מהישיבה. רבה היתה המבוכה בביתו, אבל אמו פנתה מיד אל הרב דמתא, הרב הק' פונדילר. הרב קרא לאלתר, ונעתל לבקשת אמו, להחזירו לישיבה ובתנאי, שיתן „תקיעת כף" שלא יוסיף לצייר. תשובת אלתר היתה חד משמעית. אכן, אבטיח שלא אצייר יותר, ברם „תקיעת כף" לא אתן.

Musalin Gershon & Pnina

Nodel Jecheskel & Family
Nodel Sepe & Family
Nodel Izchak & Family
Nodel Sarah Lea
Navaron Nissen & Family
Naparstock Shmuel & Family
Naparstock Moshe & Family
Naparstock Tova
Nochomowitch Hinde & Family

Olshwang Avraham Meir
& Moshe (Son)

Press Benzion & Family
Prisman Eliezer & Family
Prisman Chana Peshe
Palukst Izchak Leib & Sara Rifka
Possel Jacov Leib & Family

Rosenheim Kreine & Family
Rosenheim Baruch & Family
Rosenkowitz Chana Lea
Rosenkowitz Kroshe, Husband
& Children
Rabinowitz Aba & Family
Rivkin Rifka & Husband
Rudaizky Basse
Rudaizky Shalom Izchak & Family
Rudaizky Leib & Family
Rudaizky Nissan & Family

Salzman Shmuel Zvi & Family
Salzman Meir Reuven & Family

Saks Aron & Chana
Saks Nachman & Family
Saks Dr. Bendet & Family
Saks Gute
Saks Simche & Family
Shifre Feige Chazes
Safransky Blume & Children
Segal Sheine Zire & Family
Safir Dobe & Family
Shmole Meine & Family
Shmole Basse & Family
Sheftelowitz Jacov & Family
Shapiro Baruch & Family
Shur Rav Joseph & Family
Shapiro Pessach & Family
Shapiro Mones & Family
Shapiro Izchak & Family
Shapiro Israel Ber & Family
Strass Joseph & Family
Shmiling Rachel & Children

Tollman Rab Jechiel & Family
Vundiller Rav Shmuel & Sheine
Verkul Fruma

Wolfowitz Aron Idel & Family
Wishnevsky Rav Izhak & Family
Welvelowitz Aba & Family
Wachtvogel Zise & Benzion

Zwick Rochel
Zwick Zvi & Family
Zauber Itzejanke & Family
Zauber Moshe & Family
Zelker Alter & Family

Gross Ure & Family
Gross Taube Mire & Family
Groll Chone & Family
Groll Sarah Hinde
Groll Chaim Hirsh & Family
Groll Moshe & Family
Goldberg Taube
Goldberg Alter & Family
Goldin Zipe & Sheidke
Griksht Alte & Family
Griksht Moshe Judel & Family
Geniss David & Chana
Geniss Chana Gute
Geniss Friedman Chaja Rive & Son
Geniss Lieber & Family
Geniss Chaim Jacov & Family
Groll Pesse

Hantman Jude Leib & Family
Hirshovitz Feige Rochel
Heiman Moshe Aron & Wife
Heiman Wolf & Family
Hon Meir & Sarah

Itzikowitz Joseph & Family
Itzikowitz Beremiche & Family

Jelowitz Meir & Family
Joseph Lea
Jankelowitz Gute & Family
Judel & Family
Jekel & Beile

Kohen Feitel & Family
Katz Roche Tille & Leib (Son)
Katz Basse & Elke
Katz Michle
Katz Azriel
Katz Moshe & Family
Kreingel Joseph & Family
Karabelnik Leibe & Nechama
Karabelnik Benjamin & Esther
Karabelnik Rachel, Husband & Children
Kaplan Tova
Kaplan Chaja
Kerl Elijahu & Family

Levite Chaim & Sheine
Levite Mordche Ber
Levite Benzion & Family
London Shimen Reuven & Family
Lurie Leib & Feige
Levinson Taube
Levinson Frume & Family
Levinson Rav Shmuel & Family
Levinson Sarah & Family
Levinson — Two Daughters of Avraham & Pere
Linde Zipe & Eliezer (Son)

Meierowitz Eliezer & Sheva
Meierowitz Avraham & Family
Meierowitz Nechemia & Family
Movshovits Eide Gitte
Mogilevsky Benzion & Family
Milstein Meir & Family
Markus Dvora
Ment Shmuel Chaim & Family

FOR THOSE FOR WHOM I CRY,

THE MARTYRED OF RITAVAS,

MAY THE LORD REVENGE THEIR BLOOD.

Although every sincere effort was made to compile an accurate list of those martyred, inadvertantly some names may have been ommitted. We beg the pardon and forgiveness of thos whose names may not appear.

Abilov Manja (daughter of Rav Ephraim Wolfson)
Abilov Avraham & Family
Abramowitz Aharon & Family
Adelman & Family
Averbuch Moshe (Mauke) & Family
Averbuch Avraham & Family
Averbuch Avraham Izhak & Family
Averbuch Freide

Babush Jacov Wolf & Family
Babush Shmuel & Family
Babush Elchanan & Family
Babush Shlomo & Family
Ballin Jirmejahu
Ballin Moshe & Family
Berelowitz Blume Eide
Berman Chaje
Brick Kroshe
Buchman Chaje
Birk Shmuel & Family
Birk Sheine

Dorfman Jacov & Chana
Druzin Sarah
Druzin Elchanan & Family
Davidowits Shalom Leib & Wife
Davidowitz Aba & Family
Dushin Sarah Rive

Epel Aharon & Family
Erman Preide & Family
Erman Leibe & Family

Friedman Kroshe & Family
Friedman David & Zeev (Son)
Fig Hirsh & Family
Fein Baruch & Wife

Garber Chaije
Garber Asher & Family
Garber Mendel & Family
Garber Hessel & Family
Garber Selig & Family
Garber Ettel & Esther (Minna's daughter)
Glaun Chaje
Glaun Moshe & Family
Glaun Shmuel & Family
Groll Jecheskel & Family
Gross David & Family

ordered us to advance. First the wagons with the sick, the old and the children, followed by the shole crowd of girls, women and men.

The camp advanced, surrounded by armed guards. I saw one of the Germans standing on the second floor of a building filming all the events. Probably he wanted to leave an example for following generations of how to clean up a town of Jews.

That was the end of a Jewish community — a community that sat for generations in a defiled land. They had sons and grandsons, acquired property by toil and sweat, and the human animals came and within five days extinguished everything. We parted from our town, knowing that we would not be see it again, ever.

YIZKOR

We shall remember the Sacred town of our birth, Ritavas, that was destroyed.

We shall remember with a quivering heart and tears in our eyes, our parents, brothers and sisters, and the whole Jewish congregation of our town — the pure and innocent, men and women, old and young, whose blood was murderously spilled like water.

We shall remember the cry of the martyrs on desolated roads and over open graves.

We shall remember the young school children who learned to love and devote themselves to their people and were murdered by defiled hands.

We shall remember all the ruthlessly persecuted — scattered and banished to the fringes of the forest, hungry, desolate and oppressed in there torture chambers.

We shall remember the youth organizations — the glory of our town — who dreamed and fought for the future of our people.

We shall remember the people of our town, Ritavas — the sacred and the pure, the men, the women, the children, who were killed, murdered, slaughtered, burned and strangled while sanctifying the Holy Name.

Extolled be their names forever and
hallowed be their memory to eternity.

cans that were lying around in the yard. The results of this was severe diarrya and a lot of suffering.

Lying with pain on the ground we were praying for death to come, but a visit from the "honorable guests" put us back on our feet. These visits took place twice a day and every time we became more fearful of new decrees.

I remember well our town's Rabbi, may he rest in peace, standing in front of his tormentors, pale and shaking with fear. His abusers had cut off half of his beard and then ordered him to burn his Gemarrah, Tallith and Tefillin, that he took along to the camp with him. The murderers enjoyed this sight very much and even took motion pictures of everything that heppened in camp.

We asked the commander of the camp, "What will be our destiny", and we received a short answer, "We are waiting for orders from above".

Ten days later the order did indeed come. "All the Jews will leave town and go to a concentration camp for all Jews from the district in the city of Teldge". How terrible das that hour when we knew that we were leaving our town and would not be seeing it again. Nevertheless each of us wanted to go to this unknown place. What we did not know was that we were being led to slaughter.

I also shed many tears until they permitted my husband, blessed be his memory, to accompany me to this new place. We were ordered to be ready at five o'clock in the morning. Forty wagons arrived from the surrounding villages to carry the sick and old to the camp in Teldge. At four o'clock in the morning there was already alot of movement in the camp. The Lithuanians, our good neighbors, came to see how they were getting rid of their hated Jews and willingly helped in leading the poor Jews to their slaughter. At five o'clock everybody was ready for the journey. That one with his sack, the other with his bag, containing the remnants of their property. All of a sudden we were ordered to give our silver and gold to the camp's workers and whoever dared to disobey would find himself dead. Out of fear we gave the rest of our property to our tormentors. A Lithuanian saw my wedding band and ordered me to give it to him. I begged of him to leave me this one ring, but he threatened to take away my finger with the ring on it, if I could not give it to him willingly. I gave my ring to my "good neighbor". When the murderers had their fill of all the "fun" that was to be seen, they

us on the hard floor. At dawn of the second day, we could hear the sounds of the cannons getting closer. A flood of fire came down on our town, burning everything in its way. The following day, I went together with an old woman to find out what had happened to our town. We found nothing but ruins and burning stones. The roads were filled with the camps of the German Army advancing on tanks and armored cars. In our hearts we felt the terrible destruction that came upon us.

The Lithuanians who were our old time neighbors, so called friends with whom we were born and grew up, changed all of a sudden and became our enemies. We were asking ourselves "from where would our help come from".

It would be hard to describe our feelings in those days. We wandered restlessly from place to place, meeting Lithuanians who used to be friends and now where our foes. We lost our way in the forests. Everywhere we came we were told that the commandant's orders were not to give refuge to Jews, and that whoever disobeys, will pay with his property or life. Our despair increased. We had no choice but to turn back to our town.

I have no words to describe our situation during the first day in our shtetle. The sword and gun destroyed our street and took their toll on us. A sea of troubles and tortures came down upon our heads. Respectable people, our dear sons and daughters, were made fun of by the Lithuanians and Germans. They were forced to do the most degrading jobs. The Germans were sure that in six weeks time they would be in Moscow and until then they would rejoice at the fall of the Jews. The days were very long until the bitter Thursday of June 26, 1941. The Jews coming back from work were kidnapped and locked in detention camps.

The SS people were inflicting their abuses the whole night long and the voice of the miserable women were raised in cries. With the dawn of Friday morning, they started bringing the Jews from all directions into the camp. The town was cleansed of Jews and the camp was filled to capacity with Jews.

After three days of hunger and thirst, the beseiged were given dry fish which the Russian army had left behind. They threw the food on the ground and we the unfortunate fell on this "catch" and grabbed whatever we could. Soon we lighted a fire and cooked the fish in

"Churban" meant. They were lying in the fields, on the bundles they had "Korban" meant. They were lying in the fields, on the bundles they had saved from their houses, and saw with their own eyes the fire consuming every good part of the village. There was no one to save it. In the morning when they walked still smouldering between the ruins, they saw the "Churban" of Jerusalem, for which they had mourned for so many years. Now another "Churban" was added, the families who remained without a roof over their head.

Ethel Levinson-Friedman

THE DESTRUCTION OF THE TOWN OF RITAVAS

Early in the morning of June 22, 1941, we were all still having a restul sleep without knowing what was expected of us. All of sudden, a neighbor came over with the terrible news about the war that broke out between Germany and Russia. Fearful and shaky, we hurried to dress. Going out, we found groups of people standing helplessly, not knowing what to do. The pale faces indicated that the end was close. Our destiny was worse than others, because our son, Moshe Zevler, was at a camp of forced labor 80 kilometers away from town. Our dear mother, who would always offer good advice, was also standing perplexed. Each of us knew and felt that the bitter end was coming fast. After several difficult hours of expectency and despair, we decided together with a few neighbors to leave town and seek refuge in one of the villages, until the waves of war had passed our town. After loading the wagon, we rented, to capacity, we left town that afternoon with the heavy feeling that we would not be seeing our homes again.

We walked after the wagon, our heads bent down, as if going to a funeral. No one said a thing, but deep in our hearts we were all thinking "what happens now?". Thus we reached the first village, three kilometers away. The peasants received us with rejoice in their hearts at seeing the Jews in great distress.

They put us in the summer rooms of their houses, knowing that soon they would get all the Jewish property that we acquired over generations with great toil and sweat.

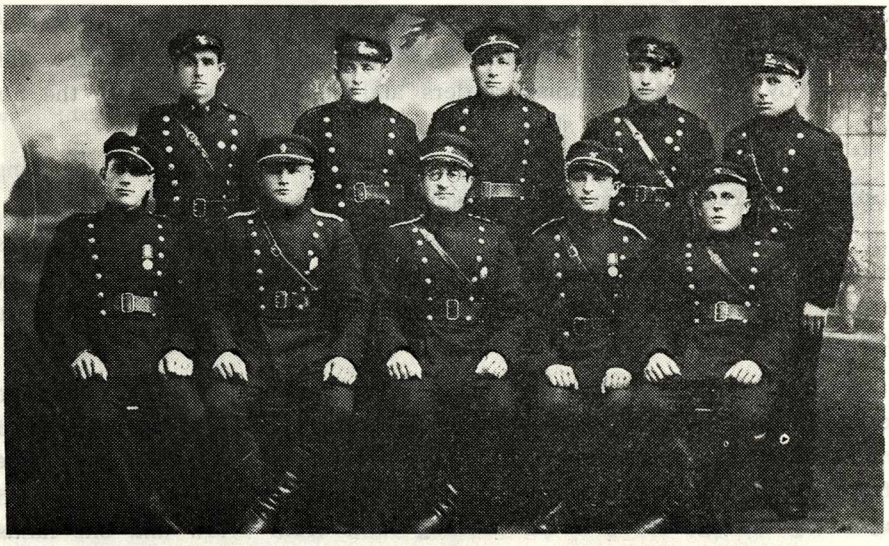
We spent the night in these houses. Some of us on beds, most of

THE BIG FIRE

Every village in Lithuania was visited by a fire. Most of the houses where wooden structure, covered with wooden shingles and when the hot summer came, it was enough for one spark to come and touch one of the houses, and the wind would do the rest. The wind carried the fire, and the labour of many generations would be destroyed in a day. But Ritavas was an exception. The people of the village knew how to prevent such a tragedy. The "Poritz" of the village established a legion of fire fighters and when a day of reckoning came they would quickly gather and extinguish the fire. But in the year 1911, Ritavas was also destroyed by fire.

For many weeks there was no rain and on the eve of Tisha Be Av, a day which was always ready for tragedies, a fire broke out in one of the forests of the "Poritz". Naturally the whole league of fire fighters was sent to the forest to extinguish the fire. In the meantime, the fire broke out in the village and there was no one to put it out. The fire spread very quickly and the most of the village went up in flames.

That night of Tisha Be Av, the Jews of Ritavas felt what a

„מכבי אש" בריטובה, במרכז שלמה גולדשמיד, מייסד ויו"ר מכבי־אש.

carobs, figs, dates and raisins. This holiday emphasized our attachment to Israel and the desire to emigrate there to build the country and enjoy its pruits.

PURIM

The legendary literature has many shades and nuances: research, commentary, prophecy, morals, mysticism, charity, preaching, etc. And all these features of a legend can be found in the Feast of Purim. This holiday was celebrated with great joy in Ritavas. Preparations would begin with the start of the month of Adar, "with the beginning of Adar, we must multiply our rejoicing". It was the children who would prepare most industriously for the fun and games. It was a day when no one worked and it was customary to send Purim presents to one another. It was a day in which the heart would fill with joy.

Many relatives would be invited to the Purim meal. The meal was eaten in candle light in order to fulfill what was said in the "Megillah", "And the Jews had light and joy and mirth and honor". It was said in our folklore that when the Messiah comes, all holidays will cease except for Purim.

Reading the Megillah in a festive style was an open invitation for merriment. Whenever Haman's name was mentioned, the silence was broken by hundreds of noisy rattlers and sticks. It was as if the air was touched by a magic stick.

The Purim songs were popular and well liked. Especially the song "Shoshanat Ya'Kob" that was widespread as a folk song.

The special foods for Purim were those remainders of Hamman's hat, Hamantaschen. Triangular shaped, they were filled with poppy seeds. Twisted loaves with crocus were especially liked and they were called "Purim Koiletch".

It was said in Ritavas that during Hannukah an open miracle occured and so we ate latkes, but during Purim a closed mirracle occurred and so we ate Hamantaschen. During Hannukah the awakening came from above and therefore one holds the dreidle with its handle turned upwards, during Purim, the awakening came from below and one holds the rattler with its handle turned downwards.

carrier. This was considered a mitzvah. Overexcited with enthusiasm, the crowd would sing, clap hands, dance and be merry.

Simchat Torah was a democratic holiday. Men, women and children equally participated. Most cherished, both for children and adults, would be the parade with the candle lit flags.

Every synagogue had its patron who would gather the children to one corner of the synagogue and call "Innocent Flock". The children would answer confirming their presence. The young were called to the reading of the Torah. "All the boys" were even offered their own "aliyah".

For the benefit of the children, "the Redeeming Angel" would be read while they were covered with the "tallith". At this moment ond could feel that the "Redeeming Angel" himself was blessing the children and that the heavens were opening.

The crowd would then sing, "Be happy and rejoice on Simchat Torah and give honor to it".

HANNUKAH — THE FEAST OF LIGHTS

Hannukah was celebrated with praise and thanksgiving. Warmth and excitement were typical of the spirit of this holiday. Parties, psalms, and melodies. The lighting of the Hannukah candles — the center of the activity. The lighting ceremony was accompanied before and after with liturgical singing.

The adults would play cards and eat "latkes" and the children played with a metal or wooden "dreidle". They would receive Hannukah gifts, usually money, and they would be happy.

THE FIFTEENTH OF SHEVT

In the middle of the month of Shevat, when it was cold and there was snow, this holiday occurred. This was the holiday for the revival of the nature in Israel.

The holiday was known in Ritavas at the Fifteenth. The teachers would explain to their students that this day was the day for planting trees in Israel and it was customary to eat the fruits of Israel:

THE FEAST OF TABERNACLES — SUKKOTH

The evening after the Day of Atonement, the community would begin building the tabernacle. The thatch would be made of brances and straw.

It might appear if the Feast of Tabernecles from abroad was the main holiday. Rosh Hashannah and Yom Kippur were not real festivals, the were days of awe and days of judgement.

The Tabernacle was a source of happiness. The rich would reserve a room as a permanent tabernacle. In place of thatch, it would be made of wooden planks and its roof could be raised or lowered. Building a tabernacle was not a difficult task. Unused windows and discarded doors, a broken bench and an old blanket would all find their way into the tabernacle. The Jews would actually rejoice sitting in the Sukkah catching glimpses of the twinkling stars. The children, of course, were most involved in building, thatching and decorating the sukkah.

Hoshana Rabbah, the seventh day of the Feast of Tabernacles, was called after the "Hoshannah" lyrics. It was like part of a note written on Rosh Hashannah and signed on the Day of Atonement. Therefore, on the eve of Hoshana Rabbah, people would sit up until late at night in synagogue. In the morning they would pray with the melody of the Days of Awe. The primary custom was beating of willows.

Shmini Atzereth and Simchat Torah were considered holidays unto themselves. On Shmini Atzereth the blessing over the rain was said in the Mussaf prayer. It had special emotional attachments to and symbols of Israel. The day of Hoshana Rabba was a day of preparation for Simchat Torah.

Since there can be not rejoinicing without wine, a Kiddush Rabah was made during the day of Simchat Torah. Drinks would be drunk in the synagogue and at home. Some would even get drunk. Circling the synagogue with the Scrolls of the Law was a happy event. A big crowd of men, women and children would stand in two rows surrounding the pulpit. The children would carry in their hands decorated flags, topped with an apple and a candle. This was not done on Sabbath.

The cantor would begin with the chant, "Please G-d, help us", and each of the attendants would be honored by circling around the pulpit with a scroll. The crowd would kiss the Torah and bless its

Before the Day of Atonment were the Ten Penitentiary Days when Slichoth were recited.

A widespread custom at the time was "kapparot". A chicken would be selected (a rooster for a man and a hen for a woman and one of each for a pregnant woman) and while verses from the Book of Psalms and Job were recited its head would be wrenched. With this the following saying would be recited: "This is my replacement...".

The Torah commands that we eat heartily during the evening meal of the Day of Atonement. Overeating would balance the fast of the following day. The food consisted of kreplach, fish and honey cake. The custom of lashing was also followed by which every Jew would prostrate himself on the floor of the synagogue as the Shamesh lashed him forty times minus one. Another custom was the "bowl" in which contributions were collected to support the synagogue. In later years, this system was used by the Zionists for their fund raising.

The most pleasant of customs was the reconciliation between friends and neighbours on the even of the Day of Atonment. This was so because there was no atonement for sins affecting the relationships between people. Before leaving the home for synagogue, mothers would prolong their blessing over the candles with bitter crying. This was followed with the blessing of the children. It was also customary to pay visits to homes of relatives and neighbors and greet with: "May you be enscribed and sealed with happiness.

Most memorable was "Kol Nidre". The sad melody would envelope the congregation casting its spell over every Jew. Its force and beauty was heart rendering. Twenty-five hours would follow — hours filled with the splendor of holiness, the secrets of mystery and the thrills of sharing the ancient traditions.

The entire day would be spent in synagogue. It is not surprising that this day is deeply etched into the memory. Suffocating heat, light, memorial candles on every table and in every window, fainting in the women's gallery — all memories. Finally with the concluding prayer of "Neilah" the folk would give final vent to their emotions. The fast was forgotten, the fatigue overcome and with the final chant of the Cantor, "Open for us the gates of mercy", the heart would melt and the devoutedness would reach its pinacle. The final sound of the "Shofar" and the words, "Next year in Jerusalem".

ROSH HASHANNAH

The modest quivering voice of the Shofar could be heard. These were days of self-inspection.

The Jews awoke early and hurried to the synagogue. The town stood at attention. All knew his creator. When the year neared its end, all thought about one's own end. With the blowing of the Shofar, every Jewish heart would awaken to self-examination.

A week before Rosh Hashannah, the Shammesh would call everybody to "slichot". The mood in Ritavas was one filled with grace and charity.

The challahs for Rosh Hashannah were baked in the shape of ladders to symbolize that every person would be sentenced to either poverty or riches, to go up or to go down. Some baked their challahs in the shape of birds, symbolizing G-d's mercy — "As birds hovering so will the Lord of Hosts protect Jerusalem" (Isaiah 31:5). Some also baked their challahs in the shape of crowns symbolizing the crown of honor. A piece of challah from "hamotzi" or a sweet apple would be dipped in honey, "it should be Your will that a new and sweet year will come to us".

People would go to "Tashlich" to throw away their sins to the bottom of the river.

The common form of prayer was not enough to express the spirit of the folk and so they added different lyrics. The lyrics were sons of praise to G-d and the "slichah" was the pouring out of one's soul in confession and lamentation accompanied with request and hope.

Nothing could compare to the debth of thought and the elevation of the spirit during Rosh Hashannah in Ritavas.

THE DAY OF ATONEMENT

If the Days of Awe resembled a tall ladder with many rungs for reconsideration, repentence, introspection and censure of deeds between man and his G-d and man to man; then, the Day of Atonement resembled the highest rung in that ladder, the epidime of sanctity and purity.

The traditional tune for the "Acdamuth" is one of the most cherished and beloved tunes, with its special flavor, so befitting the festive spirit of giving of the Torah. This tune preserved a remnant of an old ancient melody, with a glorious echo of togetherness, its pathos, lofty tune and solemnity.

NINTH OF AB

The Ninth of Ab is a fast day. It celebrates the dstruction of the two temples.

This custom was dutifully observed in Ritavas. The fast, the ban on working and the obligation to mourn, made the Ninth of Ab, a day devoted completely to the reading of the Book of Lamentations, to listening to surmons about the destruction and to the telling of events and legends.

The people of Ritavas would reduce all joyful activities from the start of the month. During the first nine days were quite strict about the mourning customs, avoiding the eating of meat, the cutting of hair, the washing of oneself in the river, the laundering of clothes, the wearing of new clothing and the making of any family feast such as a marriage or housewarming, etc.

All of the street of the synagogue, one could hear the sad melody of lamentations. The benches in the synagogue were turned upside-down and the community would sit as mourners. Into this web of grief and sadness, sneaked an episode of frivolity. The young people adopted the custom of picking brambles on the even of the mourning day and throwing them at the beards of the older men and into the hair of the women. It was very difficult to extract the brambles without tearing off one's hair.

On the Ninth of Ab eve, after the eveing prayers, people would sit in darkness on the ground or on an overturned stool or bench with only one candle lit. Every person held in his hand one small candle in order to read the lamentations.

A widespread legend said that every Ninth of Ab, at midnight, the skies would open for a minute and whomever made a wish at that moment would have it come true immediately.

to expect Elijah the Prophet and in our childish imaginations we could see his wine cup empty a bit.

It should be noted that our town kept the beautiful cutom of "Maot Chittin". Before the "Sabbath Hagadol", our Rabbi would prepare a list, with the help of the public workers, for soliciting contributions to help the town's poor. This was done to fulfill the saying: "Let all those who are in need come and partake in the Passover festivities".

LAG BA'OMER

During the 33 days of counting the Omer, the community would mourn. On the thirty-third day, Lag Ba'Omer, all limitations that were in force during the period between Passover and Shavuoth, were lifted. Marriages, haircuts, and washing in the river. The greatest joy for the children was going to the forest with bows and arrows, accompanied by teachers and movement guides. Sometimes, the youth would held a parade and each movement would have its own flag. They would dance and sing until the end of the day. Occasionally they would make bon fires and the children would receive colored eggs from there parents.

SHAVUOTH

Although Passover was considered a nature holiday, when the earth awoke of its winter sleep, the Shavuoth festival carried the true grace of the awakening of nature. The swamps in the Shtetle would dry. The earth would grow flowers and grass. The trees would blossom and the birds would sing.

Despite being a religious holiday, the giving of the Torah, it was a day free of all limitations. As the saying goes: "In Passover a man can enjoy in any place he wishes, but not everything that he wishes for fear of leven. In Sukkoth a person can enjoy anythig he wishes but not anywhere he wishes, because of the ban of eating outside the Sukkah. But on Shavuoth, a man can enjoy everythig, anywhere. On the eve of Shavuoth, our father observed a custom of bringing trees and putting them in the synagogue and in private homes.

the angels with song. According to Jewish legend, angels would visit every Jewish house on Sabbath eve.

The Sabbath meal consisted of meat, fish, and other delicacies and it ended with the singing of "Zmirot".

Sabbath day was devoted to prayer, rest and sanctity. Afternoons were spent studying the Torah and Talmud and chapters from the moral books. The women would read the "Tseenah Orenah" or Agudah books in Yiddish. These books were a source of spiritual uplifting for our mothers. They gave them the courage and integrity to withstand life's experiences. "The three meals" or the third Sabbath meal would exalt the spirit. The atmosphere was filled with holiness and prophecy.

At twilight they would sing holy songs with longing, for they were unwilling to part with the holy Sabbath.

The special Sabbat foods included fish, meat, tshulent, kugel, tsimmes, etc.

PASSOVER

Preparations for Passover began the week before the holiday. When the tasks of laundering and whitewashing ended, the job of taking out the furniture and dishes to be scraped, scladed and ritually prepared began. These tasks reached their climax on Passover eve, with the removal of leven. Children participated in all the preparations. They would take down the Passover dishes from the attic, including the wooden mortar for making matzah meal and the cup of Elijah. Every dish was received with cries of joy.

The synagogue was filled with light. Its floor was scraped clean. Its benches were whitened from cleaning. The faces of the congregation, dressed in festive clothing, radiated happiness. The excitement would grow until the tune of "Maariv" was heard.

Returning from the synagogue, the house was lit and one could feel the romance of the holiday.

All through the winter, the seder night was longed for. Nothig could match the happiness and joy it inspired.

Father's seat of honor, the Hagadah, the four cups, the Passover table, eight day of merriment, would all stimulate our imaginations until each of us saw himself leaving Egypt. Indeed, it was pleasant

SABBATH

The idea of one day of the week devoted to the spiritual things is a sublime idea. Void of secularity, troubles and worries, the Sabbath was a day for the purification of the soul and devotion to the living G-d.

The Sabbath is a part of the Jew — a part of his blood. Six days of work, with their toil and trouble, received their meaningness from the Sabbath.

The Sabbath erased the tears from the Jew's eyes. It made him forget his worries, straightened his posture and made him a "prince".

The Sabbath had its own culture. A style of its own, customes, manners, a way of life. Special food for Sabbath, special ritual objects. The people invented wonderful stories about the Sabbath, its observers and those rewarded for honoring her.

In addintion to beautiful sayings about the Sabbath, ritual articles were also created to decorate, to give pleasure and to glorify the Holy day — candle sticks, kiddish cups, spice boxes, covers for Sabbath challahs.

The Sabbath was the source of all sacredness, the origin of glory. The Sabbath eased the hardships of life and lightened the burden of the exile.

If the weekdays were mundane with turmoil — filled with running and movement, the Sabbath was a "Princess". The reception of the Sabbath, even in the smallest and darkest alleyway, was felt in the air. All the stores closed down, not a soul was seen in the market, from the old to the young, men and women, would wash and dress in their best Sabbath clothes and flock into the Synagogue.

One could see in every Jewish house the preparations in anticipation of the dear guest — the Sabbath.

On Friday afternoon people went to the public bath in honor of the Sabbath. The women who owned the Mikvah would light candles with a blessing and warm preyers.

There were always those who would never leave the Synagogue on Friday night without bringing home a guest. There was never a shortage of guest.

Returning to his lit home, the master of the house would welcome

I am unable to record what happened afterwards, because I left Lithuania, to immigrate to South Africa, but I shall never forget those wonderful days. The Maccbi was an experiment for the Jews to take roots in a country which did not belong to them. We thought that we had come to stay here, but all our trouble was in vain. A flood of fire came and carried those things away, and also those plans of Maccabi were uprooted by the murderers.'

IMPRESSION OF THE FOLKLORE OF RITAVAS

(The Jewish Sabbath and Holidays)

The sanctity of life is the Torah of Judaism. Religious principles are its foundations. Can a person labor all the days without a break? Therefore, we were given Sabbath and Holidays as days of rest, that are also days of study and relaxation.

Holidays were given to man in order that he should be with himself, with his thoughts and with his people. They give us an opportunity to maximize the expression of our thoughts and spiritual meditations. The holidays exist not only as days of rest, but also as days of spirituality, reading the works of philosophers, thinkers and during the Days of Atonement, also for self-accounting.

Each generation not only observes the national holidays, but also adds something of its own personality. The generations keep the holidays and the holidays keep the generations and enrich them.

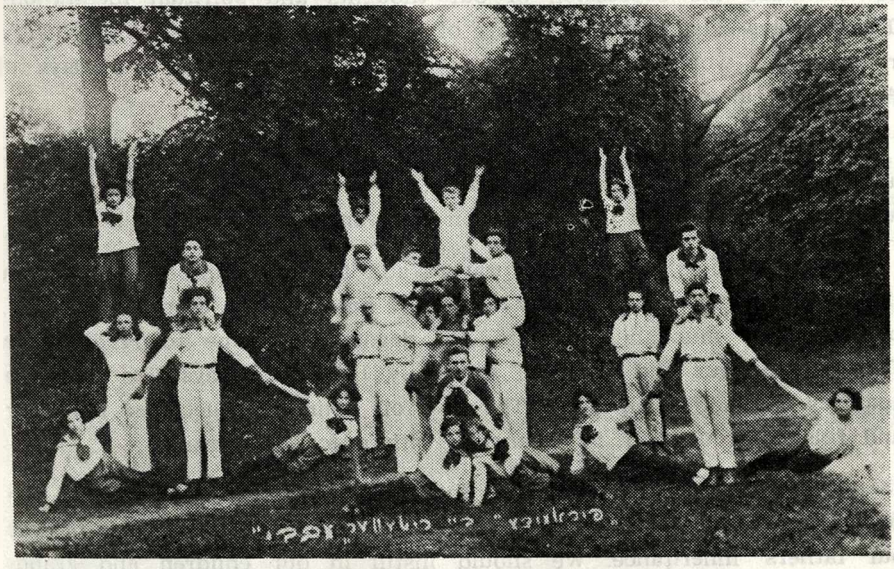
The customs, commands, prayers and folklore reinforce and enrich the human experience. The Jew takes oof not only his everyday clothing, but also his mundane thoughts. He devotes his time to reading the Torah, to prayer and study of the Holy Books. In days like these he acquires an additional soul. The joy of holiness penetrates his hear and fills his soul. This is a sanctity with a joy of learning.

With the destruction of our Shtetle Ritavas, only a handful of the Jewish Sabbath and holidays customs survive. We should not neglect our fathers' inheritance. We should instill in our children and grandchildren our traditions and it should be our flory and fame.

village, to the sports field. I was very surprised to see young and old marching along with us on the way to the football field.

We the Maccabi of Ritavas were defeated because our competitors knew the game very well and all the tricks of it, but our moral victory was very great. We showed the people that we were able to achieve something. Besides the moral victory, we also had a substantial income from the tickets sold, so there was enough money now to enable us to invite an instructor to come from Kovna to teach us physical culture generally, and football in particular.

Our Maccabi made wonderful progress until the day came when we lost our money and this happened as a result of the following incident. We were playing one Sunday against the pupils of the Lithuanian gymnasium and an argument arose between one of our members and one of the Lithuanians. Not willingly, one of our members kicked the Lithuanian in his face and knocked all his teeth out. We had no choice but to admit our guilt and we decided to pay for the teeth, but then the Lithuanians demanded a promise of golden teeth. Again we had no choice, but to pay. Naturally, we became very poor and were unable to pay for the instructor. Our activities were diminished.

מכבי ריטובה — „פירמידה".

Hacohach Vienna. I decided to organize a Maccabi in Ritavas. When I came home, I told a few people to found this organization. We appointed Moshe Zelker to be Chairman of the organization, Berka Freedman the secretary, and I, the captain of the football. I told my friends, my my comrades, the rules of the game, and we started to train ourselves. We appointed Mendel Segel to be the referee, and Aaron Eppel, the photographer, was a member of the committee.

The Graaf Zalvzky, the heir of Aginsky, came to our assistance. He gave us a field, where we could train and also boards to make benches for audiences to sit on. The Graaf became also the goalkeeper of Maccabi, although he was no Jew. Our young people showed a great interest in the game, and learned all the rules pertaining to the game. We played against pupils of Lithuania Gymnasia and we were successful.

On Lag Ba Omer, 1925, we invited the Maccabi of the nearby village Plunyan to come and play in Ritavas against our Maccabi. This Lag Ba Omer turned out to be a great festival for us. Here all the people of the village turned out on the football field to see the game. We invited a special orchestra to accompany the players from the

שעורי אתלטיקה, בנות מכבי ריטובה.

„מכבי-בנים" — בריטובה.

from overseas. Those who were lucky, came home with their present in their hands, a letter with a check inside. There were also, many who returned home with empty hands.

H. Singer

THE MACCABI IN RITAVAS

With the flourishing of the Jewish autonomy in Lithuania, there grew up a new movement whose motto was — "a healthy soul in a healthy body". This was the movement of Maccabi. In every village

צבי זינגר, מייסד מכבי ריטובה, כיום תושב בקייפטאון.

there were young people who said, if we want to be a nation like all the ohter nations, we have to attend to the youth so that we be healthy in body and in soul. In Ritavas this movement found wide scope.

Harry Singer, who now lives in Sea Point, in South Africa, gave me some good data about the Maccabi, and I am relating it as I received it. Harry Singer, "Hirshke Nachum, Yanke Mendes", relates the following story:

"In the summer of 1924, I happened to be in Kovna, the capital of Lithuania, and I saw a football match between Maccabi Kovna, and

were no laborers and in the village you could not find somebody that would bring the torah bund to the inhabitants. This new institution, the Hebrew school, found a group of young Zionists and they devoted themselves to the development of this school. This school was not satisfied just with the classes that were opened, but the committee also started to establish a library for the youth and lectures of various subjects every Saturday.

In those days the Jews of the village saw trade flourishing. The Jews became suddenly wholesalers. Whoever bought a parcel of goods would find immediate buyers who would snatch the "metzia" from his hands. The Jews did not know that all the riches they were-making from trade was just imaginary, because the money they had received for the goods would be devaluated in one night. People filled their pockets with German money which was devalued from day to day. One day a rumor spread that German marks with the red seal would not lose its value and the Jews believed it and started to fill their bags with bills of this nature. Suddenly they became millionaires.

The end of it was that the poor people did not know what to do with these bills. It was not even good for papering the walls of their houses but this "tzara" was felt by all of them. Even the Germans were hit by this trouble, years of saving were lost in one night. This money would not be enough even to buy one meal. This madness was also felt when the Lithuanian Government decided to introduce their own money system to be covered by dollars.

The people opened their eyes, and saw suddenly that with the millions they had saved they could not even buy a pair of shoes. They also learned to know that labor of many years was going to nothing and they could not help themselves.

Then the inhabitants of the village reminded themselves that there were countries where immigrants would be accepted and many of them started to leave the country. The majority went to South Africa, where many of the villages were settled. There were also many lucky people who received a visa to enter the United States, but the majority of the people remained in the village and the sources of their income becoming poorer daily. There were truly some relatives in South Africa and America, who came to the assistance of their bretheren in their need. Every week, on the day when the post came to the village, the poor people of the village gathered at the postman's house waiting for a letter

the Jews and take away their properties. Their great wish to harm the Jews did not come to action. They only lifted a fist when they saw a Jew walking in the street but they did not do anything, for the "Pristav" came to their assistance after receiving a nice present from the Jewish leaders. He did not allow the crowd to touch the Jews.

Neither did the revolution in october of that year bring any salvation to the Jews. The Germans were forced to fight in the Western front and their attitude to the people did not improve and by the end of 1818 there were days of confusion. The Germans surrendered on the Western front, and the conquerors in Russia were ordered to clear the land which the Germans had held.

New states arose in agreement with the Germans and with the united nations of the Western front. Thus it was decided to establish a new Government, Lithuania, and the village of Ritavas went over from German rule to the rule of the new government. The Jews assisted their neighbours in organizing the new established government. There was an agreement between the Lithuanian National Council and the Jewish leaders that the Jews would be given certain rights as a Minority in the new government. A special minister for Jewish affairs was appointed. He was to organize the Jewish congregations. The post was given to Dr. M. Soloveychick, one of the honorable people of Kovno and he started his work with great energy. His task was very hard, for most of the cities and the villages were empty of Jews, who were driven away to the far district in Russia, but Ritavas was one of the villages that were saved from the exiles of the 1915. The intelligensia of the Jews woke to a new life and they started organizing Jewish Congregations on new foundations. A council of honorary officers was appointed to supervise all the institutions of the village.

In spite of the oppositon of some of the gabayim, it was decided to open a new Hebrew school and in February 1919, the first class of the Hebrew school was opened. Hebrew was the language of instruction. Ritavas had lived to see something which she had never dreamt of, a school where all the subjects were taught in Hebrew. This institution attracted the girls but the boys were still sent to the cheder to continue their studies as in the old days. This school in Ritavas was the only one of the village whilst in other villages of Lithuania the people were devidedo into camps, the Hebrews and the Yiddishistim. In Ritavas there

force the "Shechina" to come nearer. They believed, with all their hearts, that the Messiah would come, although he was being delayed. It was forbidden, in their eyes, to change the ways of G-d, who had decided that the people of Israel must wait in the Galut until He Himself with His glory will bring a complete redemption. When it became known in the village that Dr. Herzl had died, the Zionists tried to say Kaddish for him in the synagogue and the voice of the Zionists could not be heard.

The Russian war against Japan shook the congregation from its tranquility. Some of the Jews were called to military service to fight an enemy whom they did not know, and whom they had not heard of. The war finished soon and the people returned to their families peacefully.

The rebellion in Russia against the Czar, at the beginning of the 20th Century, found in this village, only few people who dreamt about the general salvation that would come to the people from this rebellion. There were no factories in the place and those who joined the movement of the rebels were primarily craftsmen who hoped that the rebellion would bring some changes to the community — that they would not be discriminated at the meetings of the congregation and the synagogue.

The enlightment movement also did not find a response in this village. The Jews in this village also knew that the boys had to learn in the "cheder" in the same way that they had learned and their ancestors had learned and we would not make "Goyim" of them, G-d forbid. Some of the people, especially those who joined the Zionist movement, saw it their duty to bring a teacher who would open a "cheder metukan", but very few of the people agreed that their sons should be kept away from studying the Torah and give their precious time for secular study. Some of the girls were sent to the Russian school for beginners. There they learned the beginning of reading and arithmetic, but the boys had to be satisfied with studying the religious subjects and twice a week they would go to a teacher to learn to read Russian without understanding a word what they were reading and to write an address in Russian characters or in Latin characters.

The Jews were terrified when they heard about the Pogroms which took place in the big cities of Russia. Even the Lithuanians, their neighbours, heard about the disturbances and they wanted to attack

Sabbath and Holidays to the synagogue. They would also observe the laws of Kosher and all the other Jewish customs.

COMMUNAL WORKERS AND AN EXCEPTIONALLY TREASURED PEOPLE

We, the people of this nice "shtetle", are not at all ashamed of it. It is dear to us, its meagerness, small houses and its trades. We breathed the atmosphere of the town from the day we were born. We always drunk thirstily from its flowing water.

What could you not find in Ritavas? Outstanding Rabbis and eminent scholars absorbed with Torah from early morning. This far away town did not satisfy itself only with Torah but opened its eyes and embraced general education with all the warmth of its love. The young people were eager to learn secular subjects. They read "Ahavat Zion" by Mapu and Lilienblum's articles. The library collection included many books in Yiddish, Hebrew, Russian and Lithuanian. The influence of the Hebrew School was not only felt by the young people, but also by the adults. The songs the children sang in school quickly spread throughout the town.

The Zionistic movement spread out as well and the bearers of its ideals were youth who wanted to go with the time. One by one a whole Zionistic camp arose. Hebrew could be heard as a living language with conversations and lectures. Fund raising meetings were held for Keren Hakayemet of Israel, Hachalutz, Hashomer Hatzair and Beitar. The immigration to Israel began, at first slowly and then with great speed so that today one can find in all corners of Israel, in all works, in the towns, the cities and villages, the contributions and contributors from the small "shtetle" in Lithuania.

THE ZIONIST MOVEMENT IN RITAVAS

The Zionist Movement, the beginning of which was Shivat Zion, was also felt in this village. There were people in the village who started to sell the Zionist Shekel, and stamps of the Keren Kayemet. The Congregation looked upon them as "Apikorsim" who wanted to

There were also a small number of Communities in the "shtetle". They preached that the world was not based on money and work alone. Our period of time will pass and the giant buildings will be destroyed. In its place will arise a new and better world. To assure the collapse of the old, an effort had to be made to attack the foundations. Constantly there were stormy disputes. In addition, the Jewish endurance served to increase nationalistic feeling. The spirit of the new Israel surrounded us — especially in Ritavas. That Ritavas made such vast contributions, qualitatively and quantitatively, to the pioneering movement was not accidental.

Inded, a strong nationalistic sentiment existed in Ritavas' Jewry. It did not believe in the diasporic ideal of folkism and bondism, it did not submit to the attempt to follow the foreign culture, it held that the quiet "present" is only a short episode between storm — and hence its enthusiasm for Zionism and for the eternal culture of the nation.

TORAH AND G-D FEARING

Was Ritavas a "shtetle" of eminent and erudite scholars? Generally speaking, the typical feature of Ritavas, in different periods, was the "medium measure". Its people were neither wealthy nor poor. It was a town that offered subsistance to most. Its people were neither religious nor apostate. The same applied to Talmudic erudition. There were several well known scholars in our town, but no unlearned. Most of our Jews knew a chapter of the Torah and also knew how to read the "Chumesh" and "Rashi".

They studied between "Mincha" and "Maariv" a chapter of "Mishnayoth" and sometimes a page of "Gemorah". In the synagogue there were always groups studying "Mishnayoth" and "Ein-Yakov". From time to time they would complete a tractate with a cup of brandy and cake.

Most of the people in Ritavas were observant Jews, few were secular. The general folklore of the town was embedded with loyalty to the Jewish traditions. On Sabbath, all the stores were closed. No one worked. The synagogue was filled with worshippers. The young participated with the old. Out of respect for their fathers they would come on

center to encourage Zionistic activity or to collect the yearly contribution of Keren Hayesod. It was actually a festive occasion when they went out to collect from the wealthy people.

The youth were devided between the "Chalutz", Hashomer Hatzaer, and in recent years, Betar. In addition to the usual activities of singing, dancing and talk, they were also busy emptying the "Keren Kayemet" boxes.

There was also an organization of tradesmen that aided Zionistic activity.

There was no shortage of stores in Ritavas. From almost all the neighboring village, people would come to market in Ritavas. In addition, there were in the city tailors, carpenters, smiths, shoe makers. All these had bread to eat and clothes to wear. The blacksmith received most of his work from the farmers. Making the horse shoes and putting them on the horses and putting wheels on wagons and repairing old axles. There was no shortage of work, but the question if it was enough for making ends meet is open to debate.

The people of Ritavas knew how to economize. Sabbath evening was a problem. Although there was scarcity, for Sabbath, if one entered a Jewish home, the table was that of a rich man. Candles, meat, fish, cinnamon, kugel, cholent — the table was set for a feast to honour the Shabbath Queen.

Once a week was market day. Jews and gentiles sold and bought. They fulfilled the saying, "go and earn your living one from the other". The Jews would buy mushrooms, pigs' hair; the gentiles would rest in the market and afterwards make merry in the local Inn. Drinking "spirits", the would rejoice. Many times the profits of the day would be drunk in one sitting.

The children of Ritavas were "children who knew who they were" and not the usual "skotzim". Most studied in the "chaider", "talmud torah", Yeshiva or school. Games were played in yards and fields. These were not spoiled children.

The synagogue in town was wide, big and beautifully built with artistic decorations. The "shamesh" kept the place clean and made important announcements. The Rabbi delivered his sermons about "Halacha" and everyday concerns. Occasionally a guest speaker would come representatives of Yeshivas or Zionistic institutions. They thrilled their audience and left unforgetable impressions on their listeners.

responded after every sentence recited by the reader. There was one "Tieliem" yid, who was called "Baruch the Rebellion", for he would not listen to the order of the Shamash and would continue reading the Tieliem even after the Shamash had commanded him to stop because the time for Maariv service had arrived. He would continue his reading until the congregants were all tired and their voices grew weaker, and he, the reader remained single in the line.

A road leading to Shavli, Palangen, Memel and along its way a Jewish "shtetle", lively and inhabited for generations and called Ritavas. This town was the center of public life. It had a Hebrew school and a library, managed by the Zionist youth.

The scholars of Ritavas were known in the Jewish communities. This was a Jewish town and the Jews cared, developed and influenced it. Commerce flourished.

This was a Zionistic town. For proof one can examine the contributions to the Jewish National Funds, to immigration of her sons to Israel — an immigration that began 40 years ago and increased before the holocaust. The majority of the local youth hoped to return to Zion and prepared themselves for life in Israel. In addition to the physical training for "aliyah", the youth did not neglect their intellectual needs and lectures, literary triads, etc. were held. These activities enlivened the political and national circles.

The town was poor and in a constant state of turmoil. The majority of the inhabitants made do with what they had, only the youth aspired for change and wished with all their hearts for better days. The bitter exile was felt by the youth most intensely.

And, in the market, you could always find a circle of Jews, merchants and tradesmen, discussing the troubles of Israel — a little gossip, a little politics — about the captivity of a kingdom and all sorts of pogroms. They waited impatiently for the coming of the Messiah and for better days. When prayer time arrived, they turn to "shul" to pray — saying the Psalms and the sentences came forth from their throats in heart breaking moans. And when news came from Israel, it was also received with tears.

The Zionistic activities were run by committees. The teachers, who excelled in their emotional speeches about Zionism and Israel, helped a lot. Once in a while, representatives would come from the

were very bad. It was impossible to bring grain from far away lands. People were actually starving. If a man came into a bakery and wanted to buy a bagel, he was asked who was sick in his house.

In the 19th century the houses in the village were all built of a certain standard. Every house was divided into two or four apartments with a long corridor seperating them. In the middle of the corridor there was a place for the people to cook and wash their linen. Smoke from the stoves would pass through a central chimney. No one could say which house was being warmed, or in which house the people were sitting and shivering. At a later stage every house was divided into four apartments. Special rooms were built to accomodate married sons and daughters. The village could not expand because of the order of the Czar, Alexander the Third, who had forbidden the Jews to live outside the village. In the middle of the village there was the market place and around it several structures of brick to distinguish it from the other houses, which were of wood. In these buildings, the Jews were trying to earn their living.

A very important event took place in the beginning of the 20th Century. The Poritz Aginsky decided to install electric lights in his palace and in the streets of the village. Thus Ritavas was the first village in Lithuania which had electric light, even before Kovno. The Jews were surprised at this miraculous light, which was exploited by them for studying the Torah in the Bet Hamedrash. They no longer depended on the favors of the Shamesh who distributed candles sparingly.

The Jews of the village were studying the Torah diligently. Every morning, after the morning service, the people would sit to study a chapter of "Mishnayot" or "Mishna Brurah". In the evening after the "Maariv" service they would study a page of the Talmud.

Those who had not reached the standard of the Gemarah, would sit and listen to the chapter of the "Sidur" of the week. Especially great was the study in the Bet Hamedrash on Saturday, on the day which totally belonged to G-d. The people enjoyed sleeping in the afternon. Before "Mincha", they would gather in Bet Hamedrash, some of them for a chapter in the "Mishna", some for a page in the "Gemara", and some for a chapter of Agadah. Between Mincha and Maariv the "Tieliem" Jews would take the place. The students of the Talmud were now quiet, because of the darkness which filled the house. There was the reader who read the chapters of the Tieliem, and the congregation

"Kidnappers" came to the Jewish houses and snatched young children to serve in the Russian army. The poor children were sent to a far-away land to be brought up in the houses of the farmers, and when they reached boyhood they were handed over to the Military Authorities to train them to be soldiers in the army. At the beginning of the Twentieth Century, many of these soldiers of Nicolai the First were still alive, and they could tell of their sufferings and tribulations during the twenty-five years that they were absent from their homes.

From time to time plagues visited the village. The angel of death was active among babies and as a result of this there was no house in the village where two or three babies had not died. The bereaved parents saw in this the act of G-d who punished them for a sin which someone had committed and it was the duty of the people to find out who the sinner was. It was only by finding out who the culprit was that the plague would be stopped. It happened that a plague broke out among the babies and the sinner was discovered. It was told that he had been having an affair with a lady whose husband was overseas. The people gathered, and wanted to lynch him, but the Rabbi himself saved him. He hid him in his house for a few days until the anger had passed. One of the "enlightened" Jews went to the "Pristav", the chief of police, and told him what was happening in the village.

The "Pristav" came himself to the synagogue and he warned the people that he would send to Siberia all those who would touch the sinner. The words of the "Pristav" made an impression and the Jews feared to implement their decisions.

On a similar occasion a plague broke out and, after investigating, they discovered that the reason of the plague was that they were planning to cut trees of the old cemetery and use the wood for building a new synagogue. The dead of this village were coming to avenge the living and that is why the plague had broken out. But as soon as they stopped cutting the trees, the "Mageyfah", the plague had also passed.

Truly, there were enlightened Jews who said the plague was a result of the poor sanitary conditions prevailing in the village. They were considered as "Apikoresim" heathens, and those who had the fear of G-d in their hearts kept away from these wicked people.

The people could also tell stories of days of famine in the land. The ground did not give forth its fruit and the lines of communication

which broke out. Aginsky committed suicide on the eve of Purim of that year, and that day many generations remembered, and every year they celebrated a double Purim: the downfall of Hamman, and the downfall of Aginsky.

Professor Zelikowitz, who was born in Ritavas, tells more of the tyranny of Aginsky the first. One Saturday, when the Jews were sitting in the Bet Hamedrash, as they were accustomed to do, the door suddenly opened, and a Jew came in all trembling, as he told the news to the congregation that the "Poritz" had sent his executioners to the old cemetery, to plow it up. The Jews were terrified on hearing this news, but did not know what to do.

The Professor also tells in his stories, *Mein Shtetele Ritavas*, about the beauty of the village and about the road that the "Poritz" had paved towards the Prussian border. It was apparently his intention to be in connection with the city of Memel and the Baltic Sea, so that he could get arms for the rebellion which they were preparing against the Russian Czar. The Russian Government suppressed the rebellion and they did not carry out this plan. The Government wanted rather that the swamps should serve as a protection for Russia and they did not worry about repairing the road. Slowly but surely the line of communication with the West delapidated, and at the beginning of the twentieth century, the roads to the West were so bad, that they were impassable on rainy days.

Aginsky the second also ruled the place with a strong hand, but he was not as bad as his father. He gave permission to the Jews to build a new Bet Hamedrash, which was like an added wing to the synagogue which existed. The synagogue was a place of worship and the Bet Hamedrash served both as a place of worship and study. In the Bet Hamedrash, visitors could find a place to rest and even to sleep. This was permitted to respectable visitors who came to the village and could not pay for a room at the hotel.

Although there was no scribe to write the history of the village, the people related many events which took place during the nineteenth century. First of all they referred to the "panic" when the Government of Russia published a law by which Jews were to serve in the army, and only married men were free of this duty. The Jews acted wisely and married off their sons and daughters at a very tender age. Thus there is the story told about the young father who begot a son and was shy to take part in the Brit Milah of his child.

a true story of the ways of life of this town, of a whole generation and the color and nuances of Jewish folklore.

RITAVAS — ITS HISTORY, CHARACTER AND QUALITY

Alter Levite

Ritavas is a little village in the lower part of Lithuania, which is very rich in lakes, swamps, and plenty of dust in the summer season.

Jews lived in this place since "ancient days", and no one investigated when the Jews first arrived at this place. Everyone was busy making a living. There was no interest in questions of this nature. The old cemetery, which was quite big, testifies that many generations lived in this town, that many passed to the "true" world, and that their remains were buried in the ground.

The place is very far away from the main road, and if there were wars in this part of the world, the Jews could tell you stories about them, but they had never seen them with their own eyes.

The chapter which was of great interest to the Jews was the rule of the Aginskys, Aginsky the first and Aginsky the second, the "Pritzim" of the place. The first Aginsky, who lived in the middle of the nineteenth century, was a tyrant and ruled the place without any limitations. He had serfs, slaves, who feared him, and the Jews were afraid of the tyrant and did not dare to disobey his orders. As evidence of the tyranny of this "Poritz" was the old Bet Hamedrash. This building served in the olden days as a place of worship and study for the Congregation of Ritavas. But once, the Jews "sinned" against the "Poritz" and he sent a group of his executioners, who took out the holy articles from the place and put in pigs instead. Afterwards they turned the place into a dwelling for his land-tennants and his servants. For many years the Jews looked at the building with their eyes and their hearts trembled with fear of those tyrants. This happened in the 1860's and only after the great war in the year 1918, was this place returned to the Jewish community by Graf Zalutsky, who was the heir to the Aginskys.

The Jews saw the hand of G-d in the vengence which was affected on this "Poritz". In the year 1869 Aginsky was to be arrested by the Russian Government for taking part in the preparation of the rebellion

He shared, while collecting, reading, writing, styling and editing these pages, in the suffering and tribulations of our dear ones.

Let these words of memory, written in blood and suffering, be as flowers of beauty, decorating the desolate graves in Giroli.

May the publication of this book fulfill the vow: "Remember and do not forget what Amalek did unto you". May these pages of heroism and sacredness be an eternal memorial to all the beloved sons of Ritavas, who did not leave us, neither in life, nor in death.

Israel, August 1975

The Fellows Townsmen Association of Ritavas
in Israel and Abroad

EDITORIAL

The Fellow Townsmen Association of Ritavas in Israel and Abroad thought up the idea of publishing a memorial book, honouring our community.

As the idea started taking shape and crystallizing, we were fortunate that there were those of our townsmen, who through sheer determination, brought it to fruition.

To all the townsmen who did not spare of their time and labored days and nights collecting the material that would reflect the history and life of our town, our heartfelt thanks.

We wrote as best we could. We told as best as we could remember. In the pages of this book we perpetuate all that is sacred and dear to us.

All of Ritavas is in this book: its streets, houses, Bait Hamidrash, schools, Jews, Rabbis and intellectuals. Everything that was and is no more.

While we are aware that there are errors, we do know that we did all that we could, always recognizing the sacred duty we undertook.

May this book rest on each and everyone's table. Let us glance at the pure images of our town's people — the pictures of our institutions, the Synagogue, organizations and the schools.

Here is life's constant struggle, the desperate war for existence that did not detract from the everyday life, from public affairs, children, education, from the yearning for the days of the Messiah, for a healthy people and a better world.

All those who read the pages of this book and study it, will find

A MEMORIAL TO OUR COMMUNITY

A marble plaque engraved with the words: "For eternal memory of the martyrs from the Ritavas community", in the Holocaust Basement on Mount Zion in Jerusalem; a plot of woods in the "Forrest of the Sacred"; and, a sand mound in the Giroli Forrest in Lithuania — these are the monuments that will remind us, our sons and future generations of our origins and roots — of the glory of our families and the enormity of our tragedy.

After years of hard work and great effort, we achieved the publication of this book about our "shtetle". A dream, a wish, a desire — finally realized by this act.

The living story of a great Jewish community and its eventual destruction is told in this book. This is the history of the house of our fathers and the source of our very being.

For many years we had the desire to devise a memorial to our native town. A memorial that would be as an eternal candle shedding light in every house of our fellow townsmen, a memorial that would honour the memories of our parents, brothers and sisters who were murdered.

This is the history of a community — a community of innocent and honest Jews. A community of love and integrity; of a thirst for knowledge and an awe of G-d. This story may have been forgotten had we not written it down.

Who is there to tell of heroism and glory, of purity and virtue, if not us, the few who remain in Israel and abroad.

Although departed, our dear ones are still alive in our hearts, by the warmth of their deeds, by the intensity of their suffering and by the purity of their souls.

Could we permit the splendour and heroism of our families to be extinguished from our memory and from the memory of the generations to come? Therefore, blessed be the initiative that permitted the publishing of this fire scroll. Strong may the hands be that toiled to gather and collect every detail, document, remnant, fact and photograph for this book. Blessed be all those that participated and labored for the publication of this memorial. A special blessing to our honourable editor; the conscientious teacher, educator and public servant, Mr. Alter Levite.

MEMORIAL BOOK

THE RITAVAS COMMUNITY

A Tribute to the Memory of our Town

MEMORIAL BOOK

THE RITAVAS COMMUNITY

A Tribute to the Memory of our Town

That the generation to come might know them, even the children that should be born, who should arise and tell them to their children. (Psalms 78:6)

Editor: ALTER LEVITE

Published by the Fellow Townsmen Association of Ritavas in Israel and Abroad.